

Im Lande des Blutes und der Tränen

Erlebnisse in Messopotamien
während des Weltkrieges

von

Jakob Künzler

1921

Tempel-Verlag in Potsdam

JEREWANER STAATSUNIVERSITÄT
Institut für armenologische Studien

JAKOB KÜNZLER

IM LANDE DES BLUTES
UND DER TRÄNEN

ERLEBNISSE IN MESOPOTAMIEN
WAHREND DES WELTKRIEGES (1914-1918)

HERAUSGEGEBEN VON
HANS-LUKAS KIESER

Aus dem Deutschen übersetzt von
Dora Sakayan
und
Evelina Makarjan

JEREWAN
VERLAG DER STAATSUNIVERSITÄT JEREWAN
2011

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ
Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ**

ՅԱԿՈԲ ՔՅՈՒՆՑԼԵՐ

**ԱՐՑԱՆ ԵՎ ԱՐՑՈՒՆՔԻ
ԵՐԿՐՈՒՄ**

**ՏՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԻՋԱԳԵՏՔԻՑ՝
ԱԺԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1914-1918)**

**ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑ՝
ՀԱՆՍ-ԼՈՒԿԱՆ ՔԻԶԵՐ**

**ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆԻց քարգմանեցին՝
Դորա Սաքայան
և
Էվելինա Մակարյան**

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
2011**

ՀՏԴ 941 (479.25):950
ԳՄԴ 63.3(24)+63.3 (5թու)
Ք 677

Թյունցլեր Յակոբ
Ք 677 Արյան և արցունքի երկրում: Տպավորություններ Միջազգեստ-
քից՝ աշխարհամարտի տարիներին (1914-1918) / Յ. Թյունցլեր:
ԵՊՀ, Հայագիտական Հետազոտությունների ինստիտուտ:
Թարգմ.՝ Դ. Սաքայյան, Է. Մակարյան: Վերահրատ. Հ.-Լ. Քի-
դեր.-Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2011. 200 + 10 էջ ներդիր:

Գիրքը նվիրված է Հայոց ցեղասպանությանը: Թյունցլերը ականա-
տես է եղել 1915 թ. ՌուբՓայի Հայ բնակչության բնախնձանը: Նրա
նկարագրությունները հաստատում են, որ Հայ ժողովուրդը նահա-
տակվել է օսմանյան կառավարության նախատեսած ծրագրի համա-
ձայն:

ՀՏԴ 941 (479.25):950
ԳՄԴ 63.3(24)+63.3 (5թու)

ISBN 978-5-8084-1518-8

© ԵՊՀ հրատարակություն, 2011

© Թարգմանիչների Համար, 2011

© 1999 Chronos Verlag, Zürich. 2. Auflage 2004

Հանս-Լուկաս Քիզեր

ԹԱԿՈՐ ՔՑՈՒՆՑԼԵՐԻ «ԱՐՑԱՆ ԵՎ ԱՐՑՈՒՆՔԻ ԵՐԿՐՈՒՄ» ԳՐՔԻ ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՄԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

80-ական թվականների սկզբին, երր շատ մարդիկ թուրքիայից եվրոպա և Եվրոյարիա կին փախչում, իմ ուշադրությունն իր վրա հրավիրեց Հորիցս մառանգություն մսացած մի փոքրիկ, խուսացած զրքոյկ: Հեղինակը՝ 1949 թ. մահացած շվեյցարացի Հիվանդախնամ Յակոր Քյունցիլըն էր, որին 1947 թ. վերջներին շնորհվել էր Բաղերի Համալսարանի պատվավոր դոկտորի կոչում: Հանձին Քյունցիլըն ես տեսնում էի մի Հայրենակցի, որն ապրելով Հայերի, թուրքերի և քրդերի միջցեղային և միջկրոնական շփումների միջավայրում, ձեռք էր րերել տպագորիշ փորձառություն: Նա գրեթե քառորդ դար ապրել էր օսմանյան Ուրֆայում (1899-1922) և այնուհետև, մինչև իր կյանքի վերջը՝ Լիրանանում (1923-1949): Ուրֆա քաղաքը գտնվում է Հյուսիսային Միջազգեստրում, Ներկայիս Թուրքիայի Հարավարեկլրում՝ սիրիական սահմանի մոտ: Ուրֆա քաղաքն ու զավարության շրջանում կրում էին մի քանի մշակույթների կնիք՝ թուրքական, Հայկական, քրդական, արարական և քրիստոնեա-ասորական: Բացի դրանից, այնուն կային նաև հրեական և Հունական փոքրիկ Համայնքներ: 1919-20 թթ. ձմունը, Հայրենի Բաղեր քաղաքում անցկացրած արձակուրդի ընթացքում, Քյունցիլը զրի է առել պատերազմյան Ուրֆայից իր «տեսածն ու ապրածը»: Առաջնորդվելով պատասխանատվության զգացումով, որով նա Համակվեց որպես սոսկալի իրադարձությունների առանձնահատուկ վկա, 1920 թ. զարնանը Քյունցիլը՝ չնայած Հատուցումից փախսեցող մտերիմների դիմադրությանը, որուց հրատարակել իր զրաւումները: Մեկ տարի հետո Պոտսդամի Թեմֆել հրատարակչությունը դրանք լույս ընծայեց «Արյան և արցունքի երկրում»՝ զրքով, որը պատմում է պատերազմի և տառապանքի մասին Ուրֆայի

տարածաշրջանում: Այն՝ քաղաքականապես չեղոք դիտորդի անպահույց վկայությունն է, առաջին՝ արդիական միջոցներով կաղմակերպված ցեղասպանության մասին. որը 1915 թ. օսմանականապատակ Հայերի նկատմամբ իրագործվեց երիտթուրքերի ու աղմական վարչակարգի ձեռքով: Այս վավերագրի պատմական նշանակությունը մեծ է նրանով, որ Հեղինակը՝ որպես ղեպքերը մոտիկից տեսած մարդ պարզաբանում է. թե որն է կանոնավոր Հեռագրերով ղեկավարվող և կենտրոնական իշխանության կոմիսարների կողմից Հսկվող «տեղահանումներ» բառի բյուրոկրատական իմաստը: Թուրքիայում՝ ճիշտ այնպես, ինչպես նացիստական Գերմանիայում այդ բառը չէր նշանակում մի ժողովրդի՝ իր ապրած ընակավայրից տեղափոխումն ու վերարնակեցումը: Այն պարզապես նշանակում էր նրա ընաշնջումը: Քյունցլերի՝ որպես ականատեսի, վկայությունը աշարժորեն փաստագրում է տարածքում և տեղում իրագործված՝ ոչնչացման քողարկված քաղաքականությունը: Սակայն ի տարրերություն Շոահի, այսինքն՝ Հրեաների ողջակիդման (*Holocaust*). Հայերի ցեղասպանության փաստը և վրոպական տիրող պատմագրության մեջ Հանիրավի մինչև օրս չի ներկայացվել որպես ընդհանուրի կողմից ընդունված և բացեիրաց Հայտարարված իրողություն: Մտաշողիչ է Հայոց ցեղասպանության մասին տեղեկության գրեթե իսպառ բացակայությունը զերմանալեղու դպրոցական դասագրքերում²:

Քյունցլերի ուղին ղեպի ճգնաժամից ցնցված Թուրքիան

Յակոբ Քյունցլերը ծնվել է 1871 թ. Ափենցել ԱուսերՀողեն (*Appenzell Ausserrhoden*) կանտոնի Հունդվիլ (*Hundswill*) գյուղում: Մազումով չքավոր րնտանիրից էր և մանկության տարիներին Հաճախ է աշխատել: Վեց տարեկան Հասակում կորցրել է Հորր, տասնմեկում՝ մորր, որից Հետո մեծացել է աղգականների մոտ: Սովորել է Հյուսնի արհեստը, ապա 1891-ին մեկնել է Բաղել, որտեղ ստացել է Հիվանդախնամի (դիակոն) կրթություն: 1898 թ. Ուրֆա մեկնած բազելցի բժիշկ Հերման Քրիստի միջոցով, բեոլինցի Հոգևորական Յոհաննես Լեփսիուսը ծանոթացել է Քյունցլերի Հետ և ներգրավել նրան «Հայ-

կական նպաստամատույց» կաղմակերպության մեջ: Որպես այդ կաղմակերպության աշխատակից, 1899թ. Յակոր Քյունց-յերը ուղևորվել է Ուրֆա, որտեղ ստանձնել է բժիշկ Հերման Քրիստի օգնականի պաշտոնը: Նույն տարում Լեփսիուսը՝ իր ղեկավարած «Հայկական նպաստամատույց» կաղմակերպության հիման վրա ստեղծել է «Գերմանական առարկելություն Արևելքում» կաղմակերպությունը՝ Բեոլիին բնտրելով որպես նստավայր: Քյունցյերի հիմանդրոցը, որը 1897թ. հիմնել էր ցյուրիխից բժիշկ Հի Ժողովին թյուրիխերը, դարձավ Ուրֆայում բժշկական գործի խաղաղ ընկերությունը: «Եվրոպական հիմնադրություն» մինչև աշխարհամարտի ավարտը մնաց Արևելքում գերմանական առարկելության պարտականությունների մի մասը, իսկ այնուհետև՝ մինչև 1922թ. իր լուծարումը, դարձավ շվեյցարական հաստատություն: Դրանից առաջ ևս, այդ հիմանդրոցը կարողանում էր իր աշխատանքն իրականացնել շնորհիվ նվազագույն նյութական օժանդակության, հատկապես Բաղելի մարդասիրական շրջաններից:

Հայկական ջարդերը պատճառ դարձան, որ և վրոպացիները «Թուրքիայի խորքերում» բարեգործական աշխատանքներ ծավալեն: Դեռևս 1895թ. վերջերին Ուրֆայում տեղի ունեցավ՝ այնտեղ ներկա գտնվող ամերիկացի միսիոներու հի Կորինա Շաթուրի բնութագրմամբ՝ «Ողջակիդում», որի ժամանակ քարյուղով ողողված 3000 հայեր հրկիղվեցին քաղաքի մեծ եկեղեցում: Նույն տարում, նույնքան մեծ թվով՝ գրեթե բացառապես տղամարդիկ, դուչվեցին Ուրֆայի փողոցներում և տներում տեղի ունեցող կոտորածների ժամանակ: Իսկ հրեաներն ստացան դիակները քաղաքից գուրս տանելու և բնդ հանուր գերեզմաններում թաղելու նողկալի պարտավորությունը³: Օսմանյան արևելյան նահանգներում իրագործված ջարդերը, որոնց գույնաց 100.000 հայ, և որոնց մասին լուրը 1895և 1896թթ. եվրոպական և անգլոսաքսոնական աշխարհի րոլոր մասերում դայրույթի ալիք բարձրացրեց, թեև արևմտյան երկրների արտաքին քաղաքականության վրա որևէ աղղեցություն չունեցավ, սակայն Գերմանիայի, Շվեյցարիայի և եվրոպական այլ երկրների հասարակայնության լայն շրջանակների համար հանդիսացավ Թուրքիայից ստացած առաջին խարանիշ տպավորությունը: Այդ իրադարձություններից առաջա-

ցած ցնցումը Լևիսիուսի. Ցյուրիխերի. Քրիստի և Քյունցլերի նման մարդկանց Համար մղիչ ուժ դարձավ. որպեսզի այդ մարդիկ անխոնջ նվիրումով տևական գործունեություն ծավալն օսմանական Թուրքիայում մարդու իրավունքների. փորբամասնությունների և կրոնական րախումների բնագավառներում: Այդ խմբի յուրաքանչյուր անդամ՝ նայած գտնված վայրում ձեռք բերած անձնական փորձին, մշակեց նրեւոյթների մասին Համեմատարար ուրույն բմբոնումներ և ցմահ կապված մնաց Մերձավոր Արևելքին: 1895-ի ջարդերը շատ եվրոպացիների և ամերիկացիների ուղեղում դրոշմեցին «արյունարոր սույթանի», «գրարրարոս իսլամի» և «կայրագ թրքության» կարծրատիպ և հարատև պատկերներ: Մյուս կողմից, մասնավորապես գերմանացի քարողիչները. Հայերին ներկայացնում էին որպես «այլասերված ցեղ», «Արևելքի Հրեաներ», որոնք դավեր էին յարում և միջադգային Հասարակայնության մեջ դրադգած էին բանսարկություններով՝ ուղղութած Թուրքիայի կուր և Հայրեննասեր մնծամասնության դեմ:

1896 թվականին Մեծ Բրիտանիայի և Շվեյցարիայի Հասարակության պատշաճության շափանիշը միջկրոնական ընույթ ունեցող Հայամետ շարժման մասնակից լինելն էր: Շվեյցարացի քաղաքական գործիչները և եկեղեցական ու պետական Հաստատությունների անդամները Համապատասխանարար էին իրենց դրսերում երկրով մեկ կաղմակերպվող րադմաթիվ միջոցառումների ժամանակ: Եկեղեցական և պետական իշխանությունների ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև Հրեա անհատներ (նրանց թվում առնվազն մեկ ուարրի), Համայնակարներ ու մասոններ նույնպես իրենց Համերաշխությունն էին Հայտնում այդ շարժմանը: Այդ ամենի ետևում թաքնված էին միասնական արմեքներ ու Հայացքներ, ինչպես նաև մարդու միջադգային իրավունքների գաղափարների միտումը՝ ուղղված ցեղատյացության, աղջայնամոլության և իմպերիալիզմի դեմ: Սակայն անմիջապես Հիմնադրված րարեգործական կաղմակերպությունների Թուրքիա ուղարկված ներկայացուցիչները 1896-1997 թթ. որևէ դիվանագետից, բացի բրիտանացիներից. իրենց գործունեության մեջ աղջուածակցություն չստացան: Գերմանական դիվանագիտությունը Հրաժարվում էր որևէ Հովանավորություն ցույց տալուց այն

Հայրենակիցներին, որոնք դրադիվում էին Հայերի բաղաբա-լսանապես նուրբ թեմայով և ճանապարհորդում էին օսմանյան արևելյան նահանգներով: Սակայն պատկերը փոխվեց մի քանի տարի հետո: Այդ ժամանակ զերմանացիները մեծ ջանք էին թափում տիրանալու արդեն ստեղծված զերմանական միսիո-ներական հենակետերին, այդ թվում և Ուրֆայում եղածներին՝ դրանք Թուրքիայի հետ իրենց բաղաբականության մեջ օգտա-գործելու նպատակով⁵:

Ցակոր Քյունցիերը դարձավ զիսավոր հենակետը Յոհան-նես Լեփսիուսի փորբիկ առաքելական կաղմակերպության, որը 1896-ին ամերիկան րողոքական միսիոներության առա-ջարկով՝ որպես կենտրոն, ընտրեց Ուրֆան: Իր գործնակա-նությամբ և վստահելիությամբ Քյունցիերը ներկայացնում էր Լեփսիուս անխոնջ իդեալիստի և Հրապարակախոսի Հակա-կչիոր: Վերջինս իր անձնական մեծ նվիրածությամբ երեք տասնամյակ շարունակ ոչ միայն օգնություն Հասցրեց դոհե-րին, այլև անգնահատելի Հրապարակախոսական գործունեու-թյուն ծավալեց Հանուն Հայ Դատիի⁶: Քյունցիերը նաև չնորհայի գրող էր: Նրա ուժը՝ ապրածը անմիջապես նկարագրելու կա-րողությունն էր, մի բան, որի նշանակությունը դուրս է զայխ անձնականի շրջանակներից: Քյունցիերը բաղմաթիվ Հողված-ներ է Հրատարակել, ինչպես միսիոներների օրգան «Der Christliche Orient» ամսագրում, այնպես էլ այլ թերթերում և ամսա-գրերում: Նա գրել է նաև տասից ավելի գրքեր ու գրքույկներ⁷: Նա խոսում էր Թուրքերեն, բրդերեն, Հայերեն և արարերեն: Որպես Հաղորդական մարդ, նա շփման մեջ էր Ուրֆայի աշ-խուոյժ և լարված տարածաշրջանի մարզկանց ամենատարրեր խմբերի հետ: Օրինակ, 1901 թ. նրան տեսնում ենք Ուրֆայի գավառի սահմաններից էլ դուրս, քրդերի ազդեցիկ առաջնորդ իրավահմ փաշայի վրանում որպես վերջինիս Հյուրը⁸: Ասորի-ների Համար նա հիմնել էր զպրոց (գլուխ 1): Նա մոտ ընկեր-ներ ուներ քրդերի, թուրքերի, արարների, ասորիների և ընա-կանարար՝ Հայերի շրջանում, որոնք առաքելական իր աշխա-տանքում առաջին տեղն էին զրագում: Թեև նրա շարադ-րանքները զերծ չէին իր ժամանակներին Հատուկ կարծրատի-պերից, դրանք ընդհանուր առմամբ աշբի են ընկնում իրենց բաց Հայացքով ղեպի կրոնապես, սոցիալապես կամ աղգու-

թյամր ուրիշը, ինչպես նաև կուսակցությունն ու գաղափարախոսությունը շրջանցող Հեռապատկերով և բնկալման րազմաղանությամբ: Նրա գրվածքները հարուստ են առօրյայի պատմության կարևոր մանրամասներով:

Չնայած ծայրահեղ արյունոտ դարավերջին և դրա հակահայկական տրամադրություններին, քրիստոնյաների ու մուսուլմանների համատեղ կյանքը Ուրֆայում, ինչպես և օսմանյան Թուրքիայի այլ տարածքներում, գոնե մակերսեսորեն, կրկին րնականոն Հունի մեջ էր մտել: Շվեյցարացիների տնօրինությամր գործող միսիոներական հիվանդանոցը իրեն որոշակիորեն հաստատել էր որպես միջլրունական հաշտարար Հանդիպումների. և ոչ թե կրոնափոխության վայր: Շուտով այն դարձավ հասարակության ամեն տեսակի խմբերի ու խավերի կանանց, տղամարդկանց և երեխաների հիվանդանոցը: Առաջին աշխարհամարտից առաջ Ուրֆայում հաշվվում էր մոտ 60.000 բնակիչ, որոնց երկու երրորդը մահմենական մեծամասնությունն էր՝ բարեկացած թուրքերից, քրենից և արարներից, իսկ քրիստոնյա փորբամասնությունը՝ Հայերն ու ասորիներն էին: Նրանցից ավելի քան 2000-ը պատկանում էին բողոքական համայնքին, 1000-ը՝ կաթոլիկներին, իսկ գերակշռող մեծամասնությունը՝ Հայ Առաքելական (մոտ 13.000) կամ Ասորական եկեղեցու (մոտ 4000):

1908 թ. երիտթուրքերը (միութենականները), որ մինչ այդ գործում էին ընդհատակում, սուլթանին դրկեցին իշխանությունից և վերահաստատեցին 1876 թ. օսմանյան սահմանադրությունը: Հայկական Դաշնակցություն կուսակցությունը, որի Հեղափոխական առանձին խմբերին Արդուլ Համբողը հակաղղել էր դաժան բռնությամբ, միանգամբ դարձավ օրինական կուսակցություն: Այն միութենականների հետ մտավ ընտրական դաշնիքի մեջ, իսկ նրա հեղափոխական անդամները հանկարծ ճանաչվեցին որպես աղատության հերոսներ: Երիտթուրքերը հրապարակավ դդջում էին 1890-ական թվականների կոտորածների համար, մի բան, որ շատ ավելի դյուրին էր, քանի որ դրանք կարելի էր նշավակել որպես «Հին վարչակարգի»-ի ոճրագործություններ: Նրանք երաղներ էին կառուցում համատեղ, իրավահավասար ապագայի մասին՝ ժամանակակից, սահմանադրական Օսմանյան կայսրության մեջ: Հետադի-

մական իսլամական ուժերն իրենց երկար սպասեցնել չտվեցին։ Նրանց անհաջողությունը էր Հարյուրամյակներ շարունակ և նույնական գրիտունյա «իսնամարկյալների» (չհումու) Հավասարեցումը, նրանց ինքնավատահ վարքագիծը և տնտեսական-մշակութային աշխուժությունը. վախսնում էին, որ ինչպես 1895-ին, նրանք կձգտեին տիրանալ արևելյան նահանգներին, ինչպես նաև Կիլիկիային (Աղանա): 1909 թ. գարնան ջարդերը սահմանափակվեցին Աղանայի շրջանով, սակայն բիշ էր մնում վերածվեին Համատարած աղետի, եթե երիտթուրքերը վճռական միջոցներ չձեռնարկեին Հետադիմականների ղեմ՝ մայրաքաղաքում և Հատկապես Ուրֆայում: Մյուս կողմից, Աղանայի և այլ քաղաքների պաշտոնական վերաբերմունքը երկիմաստ էր և տագնապայի Հարցեր էր Հարուցում ապագա թուրք-Հայկական Համակեցության վերաբերյալ: Սակայն թեպետ և կային Հոգեմաշ կասկածներ, Հաղիկ թե որևէ մեկի մտքով անցներ, որ երիտթուրքերի կուսակցության կարծը կորիղը վեց տարի Հետո պիտի գործի ղներ ցեղասպանություն: Քանի որ միութենականները արդեն 1908-ին սահմանադրության և քաղաքացիական իրավունքների Համար աղատական մարտիկներ չէին, այլ իշխանամետ Հայրենասերներ, որոնք զնալով ավելի էին ձգտում անզիջում ազգայնամոլության և այլես շահագրգոված չէին բաղմաղգ «օսմանիզմի» մեջ, կայսրության տարածքային կորուստները Բալկաններում և Մագրերում նրանց առաջնորդեցին վարչակարգի դգալի կոչտացման: 1913-ից միութենականներն սկսեցին կառավարել ինքնիշխան և ղանակով: Կուսակցության շատ անդամներ, ինչպես և վկայում է Քյունցլերը (գլուխ 2), սկսեցին առանց քաշվելու խոսել «Հայերին վերացնելու անհրաժեշտության» մասին, քանի որ Հայերը խոչընդոտելու էին Փոքր Ասիայում միատարր աղքային տարածք ստեղծելու ծրագրին. որն իշխողները Համարում էին իրենց միակ ելքը:

Հայերի ցեղասպանության ժամանակակից վկան

Ահա այստեղ է, որ սկսվում է «արյան և արցունքի երկիրը»: Խոր մտահոգությամբ էին հետևում Քյունցիերն ու Հատկապես նրա ամերիկացի Համամիտոններականները կառավարության՝ պատերազմին ներգրավվելու մեծածավալ նախապատրաստություններին: Բնականարար նրանք դեռ տեղյակ չէին գերմանա-օսմանյան գաղտնի համաձայնագրի մասին, որը երիտթուրքական վարչակարգը 1914 թ. օգոստոսի 2-ին ստորագրեց՝ լցված Հպարտությամբ այդպիսի պատվարեր ընկերակցության համար: Համաձայնագիրը նախատեսում էր, որ թուրքերը պատերազմի մեջ կմտնեն Գերմանիայի ու Ռուսաստանի միջև պատերազմի րոնկման դեպքում, պատերազմ, որը մեկ օր առաջ արդեն Հայտարարված էր: Վարչակարգը ձգտում էր պատերազմի, քանի որ նրա մեջ էր տեսնում միշտը նպատակների իրականացում: Հիմնական նպատակներից էր՝ 1914 թ. սկզբներին միջադաշտին Հայանություն ստացած՝ Հատկապես քրդերով և Հայերով ընակեցված արենելյան նահանգներում բարեփոխումների խափանումը: Այդ այսպես կոչված «Հայկական բարեփոխումները» Բեռլինի վեհաժողովից ի վեր (1878) Արևելքի քաղաքականության մեջ մնացին մշտապես արծարծվող, սակայն երրեք լուծում չգտած Հարց: Քյունցիերի Հիշատակած բարեփոխումների համար ուղարկված եվրոպացի զյուսպոր տեսուչները արդեն օգոստոսին երկրից արտաքսվել էին (զյուխ 1): Ընդհանուր դորակոչի կողքին, պատերազմի նախապատրաստությունների մաս էին կաղմում րոնազրավումները, կապիտույացիաների (արտասահմանցիների առանձնաշնորհ) վերացումը և մանավանդ խստորեն կազմակերպված բարոզչությունը: Այդ միջոցառումները չնպաստեցին պատերազմի ժողովրդականացմանը: Դրա փոխարեն՝ շատ վայրերում, ինչպես Ուրֆայում, այդ միջոցառումները թունափորեցին միջնորդային միջնորդութը: Պատերազմի բարոզչությունը Հենց սկզբից որդեղբեց ՀակաՀայկական կեցվածք: Գերմանացիների դրդումով վարչակարգը 1914-ի հոկտեմբերի վերջին սկսեց սաղրիչ գործողություններ՝ հարձակվերով Սև ծովի ոուսական քաղաքների վրա: Դեկտեմբերին էնվեր փաշան ձեռնարկեց Ռուսաստանի փառատենչ արշա-

վանքր. որը պիտի իրականացներ Համաթուրքացման մեծ երաղանքը՝ փոքրասիական և կովկասյան մուսուլմանների միավորումը: Արշավանքր վերածվեց ուղմական և մարդկային աղետի: Աղավաղված Հաղորդումներով՝ 1915 թ. ապրիլի վերջի Վանի Հայերի ղիմաղրության և Նրանց՝ ոուսների հետ Համագործակցության մասին, երիտթուրքական վարչակարգը մուսուլման մեծամասնությանը հրահրեց Հայկական Համայնքի դեմ: Սպասվածից շատ ավելի դժգարին Արևելյան ճակատի թիկունքում ծայր առավ Հայերի՝ որպես ներդին թշնամիների, անխստիր բնախնդում:

Ստամբուլի օսմանյան պետական արխիվներում միայն վերջերս ուսումնասիրման Համար մատչելի դարձած Ներքին գործերի նախարարության Հեռագրերը վկայում են ճեղագրերով Հրահանզգված կանոնավոր «տեղահանումների» մի ծրագրի մասին, որը ուժի մեջ մտավ 1915 թ. գարնանը և ընդգրկեց ամրող Փոքր Ասիան՝ ճգվելով պատերազմական գոտուց շատ ավելի Հեռագոր տարածքներ: Տասնամյակներ շարունակ թուրքական պետությունը փորձել է տեղահանումներն արդարացնել՝ ներկայացներով դրանք որպես ուղմական, և նույնիսկ մարդասիրական անվիճելի անհրաժեշտություն: Մինչդեռ ներքին գործերի նախարարության պաշտոնական փաստաթղթերը գրում են ընդհանուր տեղահանումների մասին, տեղում եղած ականատեսները, ինչպես Քյունցիերն էր, փաստագրում են, թե իրականում ինչ կատարվեց: Այդ իսկ պատճառով այդ վկայությունները առանցքային նշանակություն ունեն, քանի որ պատասխանատու միութենականների և նրանց «Հատուկ կազմակերպության» (Teschkilat-Mahsusa) արխիվները կամ ոչնչացվել են, կամ անհետ կորել: Գաղտնի ցուցումները, որոնք Համակցվում էին աքսորի հրամաններին, կարելի է՝ յամանակի Հանգամանքները ի մի բերելով, մոտավորապես վերակառուցել: Սակայն ի տարրերություն Գերմանիայի, որը հրեաների ողջակիդումից հետո բացել էր իր արխիվների դռները, Թուրքիայում մինչև օրս երրեք արխիվների անարգել բացում տեղի չի ունեցել: Քյունցիերը լույս է սփռում միութենականների կենտրոնական վարչակարգի կողմից ուղարկած Հայի և Ահմեդ բեյ սպաների գնուական դերի վրա, որոնք կազմակերպեցին Ուրֆայում Հայ մողովրդի բնախնդումը՝ այն

իրագործելով ժանդարմների, դինվորականների և անկանոն ուժերի օգնությամբ (սկսած զյուխ 5-ից): Ականատեսների նմանատիպ հաղորդումներ էին ստացվում նաև այլ քաղաք-ներից: «Տեղահանումներ» ծրագրված էին որպես մաշեցնող երթեր, ուղեկցված դանաղան, այդ թվում նաև՝ սեռական վայրագություններով. դիտմամբ ընտրված խճճված արահետներով, որպես վերջնակետ ունենալով Սիրիական անապատը: Ականատեսն կանայք, որոնց խոսքը Քյունցիերը մեջ է բերում որպես հավաստի աղբյուր, եղելությունների որոշ մանրամասներ կարողանում էին պատմել միայն կանանց (զյուխ 8): Քյունցիերի և մյուս ականատեսների համար մահվան երթերն ավելի սարսափելի, ավելի «ապամարդկայնացնող» էին, քան մահվան մնացած բոլոր ձևերը. դրանց դուռ գնացին հատկապես տղամարդիկ. որոնց որպես կանոն երթից առաջ կանանց ու երեխաններից բաժանում էին: «Կասկած չկար, բոլոր ուրֆացինները պետք է անապատում մահանային, դա ծրագիր էր և ցանկություն: Դրա համար էին նրանց շարունակ այստեղից այնտեղ քում, մինչև այլևս ոչ մի տեղափոխվելիք մարդ չմնար» (զյուխ 19):

Հայերի ցեղասպանությունը տեղի ունեցավ Հիմնականում 1915 թ. ամռան և աշնան ամիսներին՝ արևելյան նահանգների տարածքում, Ան ծովի և Սիրիական անապատի միջև: Պատմարան Առնող Թոյնրին, որն Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ որպես երիտասարդ պատմարան բրիտանական կառավարության հանձնարարությամբ դրադվում էր Հայերի ճակատագրով. 1967 թ. խոր ծերության հասակում գրեց. «Տեղահանումները գործադրվում էին կամաշումար և հաշվարկված վայրագությամբ, որպեսզի հնարավորին չափ չատ մարդկանց կյանքեր արժենային: Դա միութենականների հանցագործությունն էր: Այն ժամանակվա իմ ուսումնամիրությունը մտքիս մեծ թողել է այնպիսի անջնջելի տպագորություն, որը չկարողացավ մթագնել Երկրորդ աշխարհամարտի նացիստների ձեռնարկած ավելի սառնարյուն և լայնածավալ ցեղասպանությունն անգամ»¹⁰: Հաշվում են, որ 1915-16 թթ. ցեղասպանությունը ունեցել է մեկ միլիոն դուհի ուժգնություն:

Կյանքի դանգվածային ոչնչացումը իր սկիզբն առավ 1915 թ. ամռանը Խարբերդի մոտ, Գյոյցյուկ լճի ափին, 150 կմ Ուր-

Փայից Հյուսիս: Միայն Հենց այդ վայրում տեղի ունեցավ ավելի քան 10.000 տղամարդկանց, կանանց ու երիսաների սպանդը: Որպես ջարդարարներ՝ իշխանությունները վարձեցին սառը գենքով զինված տեղացի սունի քրդերին, մինչդեռ Հյուսիսում գտնվող Դերսիմի ալեհի քրդերը իրենց ինքնավար տարածքը դարձրին Հետապնդողների առանձին խմբերի Համար միակ ընդհանուր ապաստարան: Ոչ թե Քյունցիերը, այլ նրա ամերիկացի միսիոներ զործրնկերները (որոնց հետ նա այդ տարիներին կապի մեջ էր), ինչպես նաև ամերիկացի Հյուսատոս Դեյվիսը, գրավոր և լուսանկարային փաստագրումներ ունեն Խարբերդի՝ իրենց անվանումով, ընաժնժման կամ մաշվան ճամբարների մասին¹¹: Մի ամբողջ ժողովուրդ «ղուհասեղանի» վրա էր, ինչպես Ուրֆայի գերազույն հոգևորականն էր արցունքն աշխերին Քյունցիերին ասել (գլուխ 5): Զնայած Հրատոշոր ու Հստակ կոչերին, որոնցով միսիոներները, այդ թվում և Քյունցիերը, աշաղանգում էին՝ (Քյունցիերը ժամանակին դիմել էր Հայեափի Հյուսատոսուներին, տե՛ս գլուխ 4), պատերազմով կրանված պետությունները չէին կամ Հաղիկ էին արձագանքում:

Քյունցիերը, ինչպես ինքն է շեշտում իր գրքի սկզբում, միակ շեզոր ականատեսն էր պատերազմական շրջանի Ուրֆայում, որտեղով անցնում էին Հյուսիսից եկող սեղաձանվածների քարավանները: Նա «սերտ շվման» մեջ էր ոչ միայն Հայերի հետ, ինչպես որ նրա ղանիացի զործրնկերու հի Կարեն Եփիկն նույնպես Գերմանական արևելյան առաքելության աշխատակցուհի էր, այև իշխանությունների ներկայացուցիչների և քրդական, արարական, թուրքական ու քրիստոնյա ասորական շրջանակների հետ: Այդ բազմապիսի կապերն ու ներթափանցումները նրա վկայություններին անսովոր նյութ էին մատակարարում: Ճշգրտումների Համար նա Հենվում էր անձնական օրագրային նշումների, ինչպես նաև իր կնոջ գրառումների վրա (գլուխ 4): Նրա զործրնկերների՝ միսիոններ Բրունո Էքարթի (գերմանական զորգագործարանի ղեկավար Ֆրանց Էքարթի եղբայրը) և քրիստոնյա ասորիների քահանա Եփիրեմ Ճոնազյանի (որին զինվորական դատարանում պարտադրել էին կատարել Հայերենի թարգմանչի պաշտոնը) Հաղորդումների հետ միասին, Քյունցիերի վկայությունը հնա-

բավորություն է տայիս Հստակորեն պատկերացնել այդ տարիների Ուրֆան¹²:

Ուրֆան՝ Զեյթունի, Վանի և Ջերել Մուսայի (Մուսա-լեռ) կողքին փաստորեն միակ վայրն էր, որտեղ Հայերը կարողացան դինզագ դիմադրություն ցույց տալ: Ի տարրերություն Վանի՝ նրանք այստեղ այդ քայլին դիմեցին, ելնելով Հուսահատ, անելանելի իրավիճակից: Առաջնորդների մեծ մասն արդեն սպանված էր: Իդուր էին ջանում միխոներները Հասկացնել այս Հանգամանքը իշխանություններին, Հատկապես գերմանացի սպա Վոլֆսկելին (Wolfskeel), որը ղեկավարում էր Հրետանային գնդակոծումը (դրույ 18): Նրանք ղեմ էին առնում խուլ ականջների: Գերմանացի սպաների ներկայությունը, ի ղեպ, ոչ միայն Ուրֆայում, բնակչության մոտ այն տպավորությունն էր ստեղծել, որ վերջին Հաշվով գերմանացիներն էին պատասխանատու ինչպես թուրքերին պատերազմի մեջ ներքաշելու, այնպես էլ Հայերին վերացնելու հարցում: Այդ ասեկուսեները կարող էին դուր գալ միայն երիտթուրքական ուղմական վարչակարգին:

Քյունցյերը, Ճ՛ռնադյանն ու Բրունո Էբարթը իրենց վկայությունները շարադրել են իրարից անկախ: Հսկայական տարրերություն կա նրանց վերաբերմունքի մեջ արևելյան ճակատից փախչող մուսուլման փախստականների Հանդեպ: Եթե Ճ՛ռնադյանը նրանց նկարագրում է սառը և փոքր-ինչ անարգալից տոնով, ապա Քյունցյերը նրանց հասցեին միայն ջերմ խոսքեր է ասում: Իրապես, վերջինս 1916 թ. սկսեց նաև հիշարժան, մեծածավալ բարեկործական միջոցառում՝ նաև քրղերի տառապանքը մեղմելու համար: Ոչ նվազ նախատինքով նա նշեց, որ Նվորապական ոչ մի թերթ չէր անդրադարձել քրղերի արտօներին (գլուխ 31): Քյունցյերի կապվածությունը քրղերի հետ, որը շարունակվեց նաև Ուրֆայից նրա հետուանլուց հետո, Հաճախ մոռացության է տրվել, զյուագորապես Հայերի Հարցում նրա ներգրավածության պատճառով: Յակոր Քյունցյերն իրեն համարում էր «ամրող աշխարհում Հայածված Հակների օգնական»¹³:

Անգամ ամենատագնապալի օրերին մերժված Հայերին իրենց օգնությունը ցուցաբերելու ընթացքում Քյունցյեր ամուսինները, արար սպասավոր Ալին, Կարեն Եփփեն, Բրունո

էքարթը, կապուցին վանականները և շատ ուրիշներ, իրենց կյանքը վտանգի էին ննթարկում: Հատկապես էլիդարեմ Քյունցիերը (1875-1968) պատկանում է այն անվեհներ «միսիոներու հիների» թվին, որոնք՝ որպես ուսուցչու հիներ, բռնժույրեր, բաժանմունքի ղեկավարներ, որքերի մայրիկներ, Առաջին աշխարհամարտի բնթացքում հանդես էին զալիս Հույժ տպագորիչ նախաճեռունություններով: Յակոր Քյունցիերի համատարած ճանաչում զտած ծառայությունների թիկունքում թաքնված է նրա նվազ ճանաչված կնոջ վաստակը: Երբ նա վհատվում էր, կինն էր, որ ուժ էր ներշնչում նրան (գլուխ 15): Դեռ պատերազմի սկզբում նա անձնական նախաճեռությամբ ուրֆացի հայ կանանց և մեկ թրքու հու, մեկ քրդու հու և մեկ արարու հու հետ ի նպաստ Կարմիր մահիկի դրամ հավաքեց: Դրանով Քյունցիեր դույզը դեղորայք ու փիրակապ գնեց և Արևելյան ճակատ հասցրեց¹⁴: Ինչպես Քյունցիերների՝ քուրդ վերաբնակների օգտին հետագայում իրագործած րարեցործական միջոցառումը, այս նախաճեռությանը ևս նպաստեց, որ Եվրոպայի գյավուրների (ոչ մուսուլմաններ) հեղինակությունը բարձրանար, դրանով իսկ լայն ասպարեզ բացվեր իրենց գործունեության համար: Զէ¹⁵ որ միսիոներները՝ քրիստոնյա փոքրամասնություններին ցուցաբերած իրենց բացառիկ ուշադրությամբ, մուսուլման մեծամասնության աշխում կասկածելի էին դարձել:

1915 թ. ամառվանից սկսած Յակոր և Ելիդարեմ Քյունցիերները՝ ինքնապաշտպանության նպատակով, գործում էին մեծ մասսամբ իրարից անկախ: Ամուսինը՝ գտնվելով իշխանությունների շատ ավելի խիստ հսկողության ներքո, ուրախ էր, որ գաղափար չուներ կնոջ՝ հաճախ արգելված մեռնարկների մասին: Նրա կինն էր, որ կազմակերպել էր մահմեղական տներից փախած հայ աղջիկների տեղափոխումը Հայեապ: 1917-ին թուրք բնկերու հիների միջոցով երկու տուն վարձեց և այնտեղ ապօրինի որրանոց հիմնեց (գլուխ 33)¹⁶:

Մինչև հիվանդանոցի փակվելը իշխանությունների կողմից՝ Քյունցիերը իրեն նվիրել էր «րժշկությանը աղքատների շրջանում», ինչը 1915 թ. ամառվանից ի վեր «աշուելի մեծ չափերի» էր հասել¹⁷: 1916-ի ամառվանից նրա հիմնական խնդիրն էր օգնության կարոտ չուրջ 2500 տեղահանվածներին

պահելի, որոնք պատուպարվել էին Ուրֆայում և նրա շրջակայթում: Դրա վրա ծախսվող անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցների զրեթե կեսը դալիս էր Բաղելից:

Ականատեսի ճնշող բեռն ու ապրումները, ոստիկանական Հետապնդումների վախր և Հանգատրաստից իրականացված բարեգործությունների մեծ թիվը ջատում էին Ուրֆայի միսիոներների ու միսիոներու Հիների մարմնական ու նյարդային ուժերը: Քյունցիլերի բարեկամ, երիտասարդ ամերիկացի Ֆրանսիս Հ. Լեսլին առաջին դուռն էր: 1915 թ. Հունիսից Ուրֆայում Հավաստիության աստիճանի խտացան Հայ ժողովրդին բնաջնջությունը, մի բան, որին մեծ մասսամբ նպաստեց Դիարբերիից միսիոներ բժիշկ Սմիթի արտաքսվելու յուրը: «Այդ օրվանից պարոն Լեսլին կողցը իր Հանգիստը»: Ոստիկանական Հարցագրներությունները Հայկական թաղամասի ավերումից հետո, որի մեջ նա շրջափակված է եղել, իշխանությունների կողմից նրան վստահված Հայերի ունեցվածքի բոնագրավումը և Ուրֆայի փողոցներում ու Հրապարակներում ամենն օր Հայերի բնաջնջման տեսարանները, նորաթուիս Հայրիկ Լեսլիին մղեցին ինքնասպանության (զլուխ 17): Դանիացի Կարեն Եփիկն՝ մահվան վտանգի տակ, իր տանը թարցնում էր երիտասարդ Հայ տղամարդկանց: Նոյն Համարձակության համար Ուրֆայի կապուցինները վճարեցին ձերակալությամբ և արտաքրսմամբ (զլուխ 24): 1917-ին Քյունցիլերը զնաց Ստամբուլ՝ ուղեկցելով նյարդային Համակարգի յուրջ վնասվածք ունեցող Կարեն Եփիկին, ինչպես նաև բաղեցի Բեստրիս Ռոնենին, որի Հայեկում գտնվող որրանոցները իշխանությունները յուծարել էին: 1917-ին զերմանացի մի սպայի միջոցով Բենլիին՝ միսիոներության տնօրինությանը ուղարկած իր նամակում Քյունցիլերը Հոգնած սրտով զրում էր. «Պատերազմի վերջին երկու տարիներին բավականաշատ Հայածեցի եմ, վերջներս նաև չորս օր ձերբակալված եմ եղել, այնպես որ ես առաջին Հերթին կուղեի Հեռանալ այս վայրից»: Տուրք տալով Ուրֆայի կաղիի (զլաւավոր դատավոր) Հիշատակին, Քյունցիլերը սրրազրում է «վայրագ թուրքի», ինչպես նաև մուսուլմանի իմիջը (կերպարի ընդհանրացած կարծիքը): Այն մարդը, որին Քյունցիլերը բնութագրում է որպես յավագույն բարեկամ կամ եղրայր, բաջություն էր ունեցել

Հրապարակավ դիրքավորվելու հայերի հանդեպ կիրառվող ոճրագործությունների դեմ, ինչպես նաև ապօրինի կերպով իր մոտ տեղափորելու հայ փախստականների (զլուս 24):

Նոր մոտեցումներ և Հուսախաբություններ

Պատերազմի ավարտը 1918-ին, թվում էր, Հուսալի շրջադարձ էր լինելու Ռուֆայի և ամրող Անատոլիայի համար, որտեղ պատերազմից ամենաշատը տուժած հայ ժողովրդի ողջ մնացածների համար վերապահված էր լինելու կանոնավոր մի րնակատեղի (զլուս 43): Քյունցիլերը նույնպես դրա հույսն ուներ (Լեփսիուսին ուղղված նամակը, էջ 191): Սկզբի հաշտության պայմանագիրը (1920) նախատեսում էր անկախ Հայաստան՝ Անատոլիայից նշանակալի հատվածով: Մինչ այդ, սակայն, զանազան գործոններ անհնարին դարձրին Փոքր Ասիայում միջադղայնորեն ընդունելի րազմացեղային կարգի ստեղծումը: Այդ գործոններն էին իմպերիալիստական ազատությունը, Մեծ Հայաստանի անիրականանալի պահնջները և բոլեկիզմի դեմ ուժեղ Թուրքիա ունենալու շահագրգոռությունը: Իսկ ամենից առաջ այն փաստը, որ արևելյան նահանգներում, չնայած աշխարհամարտում իրենց կրած պարտությանը, երիտթուրքերի զաղտնի կաղմակերպությունների տրամադրության տակ դեռևս կային անխաթար մնացած ուաղմական և վարչական պաշարներ: Արևելքում՝ գեներալ Քեմալ փաշան (Աթաթուրք) կաղմակերպեց թուրք աղքայնականների աղատազգական պատերազմը, որը նա՝ քրդերին սիրաշահելու նպատակով, ներկայացնում էր որպես մուսուլմանների պայքար օտար դավթիչների և ներքին դավաճանների դեմ: 1919 թ. մարտին բրիտանացիների կողմից Ռուֆայի գրափումն ապահովեց կես տարվա խաղաղ և արագ վերակառուցման շրջան (զլուս 46): Բրիտանացիների փոխարինումը Փրանսիական դորքերով արդեն դժգոհություն հարուցեց մահմեդականների մոտ: Քյունցիլերի գիրքը չի պարունակում 1919 թ. աշնանից մինչև 1920 թ. գարունը ձգվող այն հոգումնալի ամիսները, երբ թուրք աղքայնականների զինված ուժերը ջախջախսեցին Փրանսիական օկուպացիոն նվաստ

ջոկատները: 1919թ. ամառվանից սկսյալ Քյունցլերները մեկ տարի Շվեյցարիայում էին: Ընկալման այդ րացը լրացնում է միսիոներության բաղեցի թժիշկ Անդրեաս Ֆիշերի (Andreas Vischer):՝ շվեյցարական հիվանդանոցի տեսանկյունից զրգած տեղեկագրությունը, ինչպես և նրա կնոջ՝ Գերտրուդ Ֆիշեր-Օքրի (Gertrud Vischer-Ocri) օրագիրը¹⁸: Նրանք ցույց են տալիս իրողություններ, որոնք ոչ որի չեն դարձացնում և ոչ էլ պատիվ են բերում աղջային հերոսապատմանը: Ինքնության կերտմանը ձգտող «աղատազրական պատերազմի» զյուսավոր արդյունքի եղավ Ուրֆայից և զրեթև ամրողջ Անատոլիայից ոչ մուսուլմանական տարրերի վերջնական բացառումը, ինչպես նաև՝ մինչև օրս Հակասություններով լի. միացեղ ազգայնականության հիմնումը:

Երբ Քյունցլերը 1920-ի օգոստոսին կրկին Ուրֆա ժամանեց, քևմալական «աղատազնդի դինուրները» տեր ու տիրակալ էին. իսկ բրիստոնյանները՝ նորից աշարեկված: Քյունցլերը ևնթարկեց Հետապնդումների՝ կարծեցյալ լրտեսության համար: Շնորհիվ այն վստահության, որ վաստակել էին Քյունցլեր ամուսինները ամրողջ տարածքում, նրանք կարողացան մեկ անգամ ևս տեղափորվել, սակայն միայն ժամանակավորապես: Քյունցլերի երազանքը՝ շարունակել Ուրֆայում ինքնուրույն թժկական գործունեությունը, փշրվեց Անկարայի կառավարության կողմից բարձրադիր արգելապատի պատճառով (զյուխ 64): Տարիներ շարունակ նա կատարել էր թժկի աշխատանք և վայելել Համապատասխան Հեղինակություն: Ամենուրեք նրա մասին խոսում էին որպես «դ-ր Քյունցլեր», իր զրբում ծոնաղյանը ևս նրան այդպես է անվանում: Իր անձնական նամակները նա ամեն անգամ ստորագրում էր «Br. Jakob Küntzler»-ով, որի մեջ «Br.»-ը զարմանալիորեն նման էր «Dr.»-ին... Ամուսինների ապագան, սակայն, կապված էր ամերիկյան բարեգործական «Մերձարևերյան նպասամատույց» կաղմակերպության հետ, որը Փինանսավորում էր Լիրանանում Ղաղիրի որբանոցների աշխատանքը: Այդ աշխատանքին Քյունցլերն իրեն նվիրեց մինչև 1931թ.: Այնուհետև նա ընդգրկվեց Հայ այրիների խնամքի և առողջարանի կառուցման աշխատանքների մեջ: Զույգը ցմահ մնաց Լիրանանում: «Այն ոչ Հայը, որի անունը ամենից հաճախ էր Հնչում մեր Հարցա-

դրույցներում, պապա Քյունցիերն էր» - զրում են Դոնալդ Միկերն ու Լորնա Դուրյան-Միկերը իրենց գրքում, որոնք պատմագրում են Հայերի ցեղասպանությունը և լեռնով վերապրոդների բանավոր Հաղորդումներից: Նրանք Համոզված են, որ Հայերը դեռ երկար պիտի հիշեն այն սերն ու Հոգածությունը, որը Յակորն ու նրա կինը՝ Էլիդարեթը, նվիրեցին այդ ժամանակների խեղճերից ամենախեղճերին¹⁹:

Սույն Հրատարակության ու նրա լրացումների մասին

«Արյան և արցունքի երկրում» գրքի նոր Հրատարակությունը (1999/2004թթ.) հիմնված է բնագրի վրա և լրացված է Լեփսիուսին ուղղված Քյունցիերի նամակով: Բացի դրանից, ավելացված են մի քանի լուսանկարներ և մի քարտեղ, ինչպես նաև Յակոր Քյունցիերի չորս Հողվածները, որոնք Հրատարակվել են Լեփսիուսի և «Der Christliche Orient» ամսագրերում²⁰: Հողվածներից երկուսը որոշակիորեն գրի շարունակությունն են: Ներկա Հրատարակության մեջ դրանք հերթական գրույներ են, որոնց թվերը տեղադրված են փակագծերի մեջ (54-64): Այդ գրույնները ներկայացնում են Ուրֆայի շվեյցարական Հիվանդանոցի երկու տարիները (1920-1922), այսինքն՝ Քյունցիերների վերադարձի շրջանը Հայրենիքում անցկացրած արձակուրդից հետո: Հիվանդանոցում Համառ աշխատանքի հետ միասին Քյունցիերն այդ շրջանում նվիրվել էր Մերձարևելյան նպաստամատույցի Հանձնարարության՝ քրիստոնյա որը նրեխսաների տեղափոխմանը Թուրքիայից Միրիա:

«Կարմիր մահկի Համար» Հողվածի մասին արդեն նշեցինք: Մինչև 1928 թ. անտիպ «Թուրքերը և Հայերը, նոր փուլ» Հողվածում Քյունցիերը Հաշտեցման Հարցը ղետեղում է ցեղասպանության Հարցից առաջ: «Der Orient» ամսագրի տվյալ Համարի իրավամբ մերժված նախագիծը, որից ծագել էր այդ Հողվածը, կրում էր «Նվիրվում է Թուրքերին և Հայերին» վերնագիրը: Ով որ այն կարդա, կնկատի, թե ինչքան դժվար էր, նույնիսկ քիչ թե շատ տեղեկացված Հեղինակների Համար, Համողիչ կերպով ներկայացնել իրենց թեման՝ Հայ-Թուրքական Հարաբերությունները, ցեղասպանությունը և մեղավորու-

թյան Հարցը: Ժամանակին այդ շրջանում, ցավոր, ոչ միայն Թուրքիայում, այլև Գերմանիայում ղեռս չէր Հասունացել խորաթափանց քննարկումների Համար: Նույնիսկ Քյունցյերի Հողվածի պարունակում է մտքերի վիճելի դարձացում, որը լույս է սփռում այդ ժամանակվա բանավեճների բնույթի վրա: Նա օգտագործում է «պատիմ», «մեծոսակցություն» և քաղաքական «Հավատարմություն» Հասկացությունները՝ տարակուսելի պարզեցմամբ և շարունակում է կիրառել ժամանակավրեպ. քաղաքացներ «օսմաններ» Հասկացությունը Թուրքիայի նկատմամբ, որը 1928-ին նշում էր ցեղաղզային պետության իր նախնական վիճակը: Իրավացիորեն նա խոսում է «Թուրքական քաղաքականությունը փոփոխելու խիստ անհրաժեշտության մասին», քաղաքականություն, որը «բացառելով իր ոչ դուարյուն թուրքական տարրերին» «նպաստել է ոչ թե կառուցելուն, այլ դարձյալ քանդելուն»:

Տարակուսելի, նույնիսկ սաղրիչ է՝ թուրքերին ու Հայերին որպես ներայյններ և քույրեր տեսնելու նրա մոտեցումը: Ըստ Քյունցյերի նրանց Հարարերությունը կարող է բարելավվել միայն այն ղեպքում, եթե նրանք «մեղքի Հարցին անկան-խակալ պատասխան» տան և «անհրաժեշտ խոստովանությունն» անեն: Հատկանշական է, որ ինքը՝ առանց պատասխանի նշույն անգամ ունենալու, թուրքիայում «նման խոստովանողների» Հարցն է դնում: Թեև նա զիտակցում է ղրա անիրականալիության աստիճանը, նա իր Հավատն է արտահայտում, աշխարհամարտից ի վեր երկու «իրարից անսահմանորեն հեռացած» եղրոր և բրոջ Հաշտեցման մասին: Անսպասելի է Քյունցյերի այն արտահայտությունը, որ իր բարձր գնահատանք ստացած ծառայությունը՝ 1921-1922 թթ. 8000 քրիստոնյա որը երեխաների ղեպի Սիրիա տեղափոխումը. «Ճիշտ ուղին» չի եղել: Նա ինքը այդ աշխատանքը մի քանի տարի առաջ որակել էր որպես իր կյանքի ամենազեղեցիկը (տե՛ս զյուխ 57-62): Սակայն, բայց իրեն, ճիշտ ուղին կիններ անսատութիւնական Հողերում միասնական ապագայի կառուցումը և ղրա հետ կապված՝ վստահության նոր հիմքերի ստեղծումը: «Ամեն ժողովուրդ ունի գոյության իրավունք. բայց որում՝ այդ ժողովուրդը պետք է կարողանա ապրել այնտեղ, որտեղ ծնվել է: Ով որ ոտնահարի է այդ իրավունքը, գործում է անարդարություն, որը վաղ թե ուշ վրեմով է լուծվելու» (զյուխ 2):

ՄԱՆՈՒԿԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ըստ պրոֆ. Հերման Գոլցի, Արյան և արցունիքի երկրում վերնագիրը առաջարկված է եղել (զիխավոր) բարտուղար Ռիխարդ Շեֆերի (Richard Schäfer):¹ Ցուաննես Լեփսիուսի ամենանվիրված աշխատակիցներից մեկի կողմից, «Հայերի Համար նպաստամտույթի» և «Գերմանական առարկություններին Արևելքում» կազմակերպության «Ներքին ծառայության» մեջ:

2. Ծվեյցարիայի կողմից պաշտոնական ճանաչման հարցի մասին Հմմտ. ArbeitsKreis Armenien (Hg.), Völkermord und Verdrängung. Der Genozid an den Armeniern - die Schweiz und die Shoah [Եղասպանություն և ժմուռում. Հայերի ցեղասպանությունը. Ծվեյցարիա և Շվայցարիա], Zürich 1998.

3. Ուրֆայից Կորինա Շաթլուքի (Corinna Shattuck) 24 Հունվարի, 1896 թվակիր նամակը Ցույա Ս. Կոնկանտին (Julia S. Conant), American Board of Commissioners for Foreign Missions, Indiv. Biogr. 54: 21. Houghton Library, Harvard-University, Boston:

4. Հմմտ. Hans Barth. Türke, wehre Dich! [Թուրք, պաշտպանվի՛ր]. Leipzig 1898:

5. Հմմտ. 1999 թ. ամանը լուս տեսած Հատորը՝ Hans-Lukas Kieser (Hg.), Die armenische Frage und die Schweiz: La question arménienne et la Suisse [Հայկական Հարցը և Ծվեյցարիան], (1896–1923):

6. Նրա՝ որպես զերմանացու, Հատկապես 1914-ի Հայրենասիրական սայթաբումները չեն կարող նեմացնել նրա ծառայությունները: Նրա կարևորագույն Հրապարակումների թվին են պատկանում Armenian und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Großmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland [Հայաստանը և Եվրոպան: Մեղադրական ընդդեմ քրիստոնյաց մեծ տերությունների և կոյ քրիստոնյա Գերմանիային], Berlin 1896, Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei [Տեղեկագիր Հայ ժողովրդի կացության մասին Թուրքիայում], Potsdam 1916, ինչպես նաև Deutschland und Armenien 1914–1918, [Գերմանիան և Հայաստանը, 1914–1918] Potsdam 1919.

7. Հմմտ. Գրքի Հավելվածում տրված մատենագրության ընտրանի (էջ 194):

8. Der Christliche Orient. 3. Jg., Potsdam 1902, S. 65-70.

9. Հմմտ. Der Christliche Orient. 14. Jg., Potsdam 1913, S. 174, f. Ժողովրդական աղբյուրները իի են զգայի անձառություններով: Հմմտ. Raymond H. Kevorkian-Paul p. Raboudian. Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide [Օսմանյան կայսրության Հայերը ցեղասպանության նախօրեին], Paris 1992 S. 325.

10. Aquaintances [Մանթություններ], London 1967, S. 241 f.

11. Դրա մասին նորերս Հրատարակել է. Leslie A. Davis, The Slaughterhouse Province. An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide. 1915-1917. ed. with an introduction and notes by Susan K. Blair [Անգլիա Ս. Դեյվիս, Սպանդանոցային նահանգը. Ամերիկան դիվանագետի գեկուցագիրը Հայկական ցեղասպանության մասին, ներածական և ծանոթագրություններ՝ Հրատ. Սյուզան Ք. Բլայրի], New Rochelle and New York 1989; Henry H. Riggs. Days of Tragedy in

Armenia. Personal Experiences in Harpoon, 1915-1917 [Հենրի Հ. Ռիզդ, Ողբերգության օրեր Հայաստանում. Անձնական փորձություններ Խարբերդում], Michigan 1997.

12. Ephraim K. Jernazian. *Judgment unto truth. Witnessing the Armenian genocide* [Եփրամ Ջոնահան, Բրաւունքը ճշմարտության. Յուլիս չորս Կոտորածներէ], New Brunswick und London 1990; Bruno Eckart, *Meine Erlebnisse in Urfa* [Բրունուն Էրարթ. Պիրֆայի փորձությունները], Potsdam 1922 (նաև *Der Orient. Potsdam 1921. S. 54-58, 119-126, 133-146, 154-160, նաև 1922, էջ 20-24.*)

13. Հմմտ. Քյունցիերի ձուր՝ 1961 թ. Փաուլ Շյուցի (Paul Schütz) Հրատարակած ինքնակենսագրության մեջ՝ Խախսական վերնագիրը՝ «Köbi, der Lückensüßer, im Dienste des Lebens» [Քյորին՝ նեղ օրերին Հասնողը՝ կյանքի պաշտոնում], Հետագա Հրատարակություններում վերանվանվել է «Köbi - Vater der Armenier.» [Քյորին՝ Հայրիկը]: Քյունցիերի դռւատը՝ Իդան, իր զրբում զրում է Հոր մասին. «With the Kurds he had always felt an affinity: like himself, they were of mountain stock: they were natural and unspoilt, a happy people, whose language he had learned and with whom he found it easy to go on» [Քյորի Հետ նա միշտ զգացել է որոշ ազգականություն. իրեն նման, նրանք էլ լինեցիներ էին: Նրանք բնական էին և ոչ շփացած, ուրախ մարդիկ, որոնց լեզուն նա սովորել էր և որոնց Հետ յայ Հարաբերության մեջ էր]: (*Ida Alatuddin, Papa Kuenzler and the Armenians* [Իդա Ալատուդին, Քյունցիեր Հայրիկը և Հայերը] London 1970, S. 41).

14. Հմմտ. «Կայրմիր մահիկի Համար» Հոդվածը (1920), սույն զրբում՝ էջ 188.

15. Այդ տարիներին վերելք ապրող պետական՝ որբերի Հետ աշխատանքի նպաստակն էր երեխաներին. անկախ իրենց ծագումից, թրքացնել և խլացնել:

16. *Der Christliche Orient*, 16. Jg., Okt. 1915, S. 76.

17. Լեփսիուսի արխիվը Հայեր քաղաքում, 9028, U. 3. Ծնորհակայություն պրոֆ. Հերման Գոյցին՝ նամակը տրամադրելու Համար:

18. Andreas Vischer, *Erlebnisse eines Schweizerarztes bei den türkischen Nationalisten* [Ալեքսանդր Ֆիլիպ Հայեր, Նվազարացի թժկի տեսածն ու ապրած Թուրքագայնականների մոտ], Basel: Baseler Nachrichten, 1921; Gertrud Vischer-Oeri, *Erinnerungen an Urfa* [Գերտրուդ Ֆիլիպ-Օերի, Հուլիս Պիրֆայից], hektographiert. Riehen 1967, Universitätsbibliothek Basel [Լուսապատճեն՝ Բազելի Համալսարանի գրադարանում].

19. Donald E. Miller und Lorna Touyan Miller. *Survivors. An Oral History of the Armenian Genocide* [Կերպարդուներ. Հայոց ցեղասպանության բանագործ մի պատմություն], Los Angeles 1999, S. 121 und 130-132.

20. „Letzte Erlebnisse in der Türkei.« [Կերպին տպագործունենք Թուրքիայից], in: *Der Orient*, Potsdam 1925, S. 60-64 und 85-91; «Die Türken und die Armenier, eine neue Phase» [Թուրքերն ու Հայերը, մի նոր փուլ], aus dem Entwurf der Nr. 5 von *Der Orient*, Potsdam 1928 (Universitätsbibliothek Basel, Lieb Z 256); «Für den roten Halbmond» [Կարմիր կիսալուսնի Համար], in: *Der Christliche Orient*, Potsdam 1920, S. 42-44.

ՅԱԿՈԲ ՔՅՈՒՆՑԼԵՐ

ԱՐՑԱՆ ԵՎ ԱՐՑՈՒՆՔԻ ԵՐԿՐՈՒՄ

Տպակորություններ Միջազգեստքից՝
աշխարհամարտի տարիներին (1914-1918)

1. Պատերազմի սկիզբը

Եթե ստանձնում եմ Մեծ պատերազմի ընթացքում Ուրֆայում իմ տևածածն ու ապրածը զրի առնելու գործը, ապա դրա պատճառոն առաջին հերթին այն է, որ ես միակ չեղոք անձն եմ. որն սկզբից մինչև վերջ ականատեսր եղավ րոյր այն սարսափելի եղելությունների, որոնցով Ուրֆան ավելի հարուստ է, քան Թուրքիայում որևէ այլ քաղաք:

Մինչև 1917 թ. վերջը Ուրֆայում էր գտնվում նաև օրիորդ Կարեն Եփին (Karen Jeppe) անունով դանիացի մի տիկին: Նա սերտ կապի մեջ էր տեղացի Հայերի հետ:

Պատերազմի րոնկման ժամանակ ընտանիքիս հետ ամառային արձակուրդի մեջ էի Գալիխեայում: Որոշակի նախաղղացումով, որ մեծ իրադարձություններ են սպասվում և որ այդ պատճառով ավելի լավ պիտի լիներ գտնվել պաշտոնիս զյուին Ուրֆայում, քան թե Գալիխեայում, որոշեցի արագ վերադառնայ:

Զէի սխալվել. պատերազմն իսկապես րոնկվել էր: Թուրքիայում ևս հենց սկզբից մեծ այլեկոծություն բարձրացավ: Մասնավոր անձանց համար փակվեց Հայեափի ու Դամասկոսի միջև երկաթուղային երթևեկությունը: Դամասկոսով անցնող վերջին գնացքով հագիւ կարողացա ընտանիքիս հետ հասնել Հայեափ:

Հայեափից Ուրֆա ուղևորվելիս հանդիպեցի Ուրֆայից պառլամենտական երկու պատգամավորի, որոնք արձագանքում էին պետության հանկարծակի կանչին՝ ներկայանալու կայսերական զյուսպոր կենտրոն: Նրանք կարծիքս հարցրին, թե արդյոք Թուրքիայի համար ճիշտ պիտի լիներ Գերմանիայի կողմից պատերազմի մեջ մտնել: Պատասխանեցի, որ յափագույնն ընդհանրապես պատերազմի մեջ չմտնելն է, լինի դա Գերմանիայի թե Անտանտի կողմից:

1917 թ. դեկտեմբերին, երբ Կոստանդնուպոլսում այցելում էի այս երկու ազգային խորհրդականներից մեկին, վերջինս

Հիշեցրեց ինձ այդ խոսակցությունը՝ արտահայտելով նաև իր տեսակետն այն մասին, որ Թուրքիան ավելի լավ արած կլիներ, եթե վարփած լիներ իմ կարծիքի համապատասխան։ Այդպես էր դատում ծայրահեղական մի երիտթուրք, որն իր բաղմաթիվ համախուների հետ մեկտեղ՝ օգտագործել էր Թուրքիայի մեկուսացումը, որպեսդի անարգել կերպով իրազործի հայ ժողովրդի հնաջնջումը։

Աշխարհամարտի րոնկումը սկսրից ևսթիմ մոտ արթնացրեց ներքին մի հակասություն։ Որպես գերմանական ծագումով չվեցարացի՝ ես ինձ գերմանացի էի զգում, և որպես մտածող անհատ մինչև պատերազմի վերջն էլ մնացի գերմանացի։ Դրան երեւ նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ պատերազմի ընթացքում գերմաներեն ու Թուրքերեն ամսագրերից բացի ուրիշ նյութ ձեռքս չէր անցնում։

Երր Ուրֆա հասա, այնտեղ մեծ թափով ընթանում էր դորահավաքը։ Նորակոչիկները, այդ թվում քրիստոնյաները, արդեն զենքի տակ էին։ Ակսվել էր 16-ից մինչև 50 տարեկան տղամարդկանց ընդհանուր հաշվառումը, որից խուսափողներին մահապատճի էր սպառնում։

Այս համրնդհանուր հաշվառմանը ընականարար ենթակա էին միայն մշտական ընակություն ունեցող հպատակները։ Թուրքիայի ներքին շրջանների քոչվոր ցեղերը, թեև դորակոչվում էին, իշխանությունների հրամանին կարևորություն չէին տալիս։ Շոտով սկսվեց դինական ջոկատների տեղաշարժը։ Որքան էլ ջանում էին՝ նման առիթներին մշտապես ուղեկցող երաշմտությամբ անհրաժեշտ տրամադրություն ստեղծել, դժվար է ասել. թե կաղմագորփած ջոկատների կամ ժողովրդի ոգեսորությունը մեծ էր։

Երկու եվրոպացի զիլսավոր հանձնակատարները, նորվեգի Հոփն (Hoff) ու բելգիացի Վեսթենենկ (Westenenk), որոնց մեծ տերությունները Թուրքիային պարտադրել էին ընդունել որպես արևելյան վեց նահանգներում օրինակելի կարգ ու կանոն ստեղծողներ, 1914 թ. գարնանը ժամանեցին Թուրքիա իրենց աշխատանքն սկսելու։ Սակայն պատերազմի բոկվելուց անմիջապես հետո՝ նրանք վերադառն իրենց հայրենիքը։ Նրանցից մեկն անցավ Ուրֆայով։ Նրան ուղեկցում էր քաղաքի պարետը։ Հավանաբար Թուրքերն այդ մարդկանց տուն էին

ուղարկում: Այժմ, երբ մեծ տերությունները միմյանց դեմ էին կուպում, նրանք Թուրքիայում այլևս անելիք չունեին:

1914 թ. օգոստոսի վերջներին Ուրֆայում լուրեր տարածվեցին, որ Զեյթունի Հայերն ընդդիմացել են իրենց զավառի գորակոչին¹:

Այդ լուրերի նպատակը մահմեղական բնակչությանը շփոթեցնելն էր: Նրանք մտածում էին, որ եթե Ուրֆայի Հայերն էլ ապստամրության դիմենին, մահմեղականների վերջը վատ էր լինելու: Թեև մահմեղականներն Ուրֆա քաղաքում մեծամասնություն էին կազմում, թվով մոտավորապես քրիստոնյանների կրկնակին էին, նրանք գիտեին, որ բրիստոնյանները՝ քաջությամբ և մանավանդ գործիմացությամբ իրենց զերաղանցում էին:

Երբ օգոստոսի վերջներին Ուրֆայում լուրեր Հրապարակվեցին զերմանացիների տարած Հաղթանակների մասին և մահմեղականները Հաղթանակի յուրաքանչյուր լուր ցնծությամբ էին ողջունում, նրանք սուր աշխով զննում էին Հայերին: Հետեւում էին, թե արդյոր վերջիններս մասնակից էին իրենց Հրագանքին, թե՞ նրանց մոտ նկատելի էր որոշ ներքին դժգությունը: Դժգար չէր Հանգել այս կամ այն եղրակացության: Ի դեպ, առանձին Հայեր չէին էլ թարցնում իրենց կարծիքը. ըստ որի զերմանացիները երրեք չէին կարող շահել պատերազմը. քանի որ նրանք շատ ավելի փոքրաթիվ էին: Դա չէր կարող բարեփոխել նրանց դեմ արդեն մինչ այդ իշխող անվտանքության տրամադրությունը, և շուտով մահմեղականները Հայերի մասին խոսելիս նրանց միայն «ղափաճան Հայաղ» էին կոչում (*Melun ermeni Millet*):

Սեպտեմբերի 10-ին Ուրֆայում տարածվեց կապիտույացիաների վերացման մասին լուրը. որը Հաջորդ օրն իսկ մահմեղականներն այնպես տոննեցին, կարծես Թուրքիայում եվրոպացիների իրավունքների վերացումով թուրքերի Համար արդեն մեծ Հաղթանակ էր ձեռքբեր:

¹ Զեյթունի իրադարձությունների մասին. որով սկսվեց Հայ ժողովրդի արտաքսումը իր Հինավուրց թագավորանից, տես դ-ր Յու. Լեփսիուսի «Հայ ժողովրդի մահվան երթը» աշխատությունը (2-րդ Համալրված Հրատարակություն, 1919, Պոտսդամ, Թեմպիկի Փերլագ): (Dr. Jwhannes Lepsius, 2. vermehrte Auslage 1919. Potsdam: Tempelverlag)

Քանի որ Ուրֆայի մեր գերմանական միսիոներական Հիվանդանոցը, որն այդ ժամանակ ևս էի ղեկավարում, հակառակ իմ բոլոր ջանքերի, մնացել էր առանց թուրքական կառավարության կանոնավոր թույլտվության, հարկ համարեցի նոր դիմումով պաշտոնական ճանաչում ձեռք բերելու փորձ կատարել: Մեր Հիվանդանոցը գերմանական հաստատություն էր: Ուստի սպասելի էր, որ բարեկամ և դաշնակից աղքի այս ձեռնարկությունը, որն արդեն փաստորեն մոտ երկու տասնամյակ գոյություն էր ունեցել, թուրքերը առանց այլեայլության կճանաչեին: Սակայն անմիջապես ասեմ, որ այդ սպասումը պատրանք էր: Եվ իրոք, թուրքական ատյաններից Հիվանդանոցի արտոնագրման կամ փակման մասին այդպես էլ որևէ պատասխան չստացվեց, այնպես որ Հիվանդանոցի բանեցները ո'չ արտոնվեց, ո'չ էլ արգելվեց: Համեսնայն ղեպս մենք մեղ այնպես էինք պահում, կարծես թե Հիվանդանոցն արտոնագրված է:

Այն օրը, երբ Հայեպի գերմանական Հյուպատոսը Հեռագրով Ուրֆայի գերմանացիներին տեղեկագրեց Մաղուրյան կղղիների մոտ Հինդենրուրգի Հաղթանակի մասին, ուրֆահայության առաջնորդները Հավաքված էին գերմանական Հիվանդանոցի բակում: Ես նրանց ծանուցեցի Հաղթանակի լուրը, սակայն նրանք ինձ խորհուրդ տվեցին՝ նման տեղեկությունների չափատալ: Ըստ նրանց՝ Հնարապոր չէր պատկերացնել գերմանացիների որևէ Հաղթանակ, նույնիսկ այն ղեպում, եթե Թուրքիան ևս նրանց կողմից պատերազմի մեջ մտներ: Ես իմ պարտքը համարեցի այդ մարդկանց, որոնք բոլորն էլ իմ բարեկամներն էին, խորհուրդ տալ, որ նրանք որպես թրքահպատակներ այս կամ նման իրավիճակում դինվեին քաղաքական ավելի մեծ խոհեմությամբ: Այյապես դա կարող էր վատ անդրադասության և իրենց վրա, և իրենց ժողովրդի: Ասացի, որ Անտանտը Հեռու էր, թուրքական սուրբ շափաղանց մոտ, իսկ կասկածամիտ մուսուլմանները իրենց Հաղթանական տրամադրության մեջ՝ շատ դյուրագրգիտ: Այդ պատճառով, ավելի լավ էր դգույշ և դուսապ լինել, քան թե ինչ-որ ձեռք դրսեորել, որ թուրքերի հաջողությունները իրենց որևէ ուրախություն չէին կարող պատճառել:

Դեռևս նախքան Թուրքիայի պաշտոնապես պատերազմի

մեջ մտնելը. արդեն բաղմաթիվ զինվորներ դորանոցներից փախսել էին: Սակայն վերջիններս սկզբնակամ շրջանում՝ դրեթե բացառապես մաշմեղականներ էին: Հայ երիտասարդները, որոնք արդեն զենքի տակ էին, սկզբնական շրջանում մնում էին իրենց դորամասերում, որքան էլ նրանց համար դժվար էր՝ ատելությամբ լցված մաշմեղականների շրջանակում մատուցել ամենասատորացուցիչ ծառայությունները: Ահա մի օրինակ այն մասին, թե ինչ տանջանքների էին ննիմարկվում բրիտոնյանները թուրքական բանակում:

Զորակոչվել էր նաև իմ կողմից կյանքի կոչված դպրոցներից մեկի գերմաններնի ուսուցիչը: Նա՝ որպես Երուսաղեմի սիրիական որրանոցի նախակին աշակերտ, ստացել էր ուազմական դասընթացների մասնագետի նախնական լավ կրթություն: Իրականում նա կարող էր ի սկզբանե սպայական աստիճան ստանալ: Թեև նրան էին Հանձնել նորակոչիկների մարդանքի դասերի ղեկավարությունը, դորանոցում նրան չարջրկում էր կրտսեր նեթասպան, որը ո՛չ կարդալ և ո՛չ էլ զրել գիտեր, սակայն հատուկ հաճույք էր ստանում այդ ուսուցչին արտաքնոցի փոսր մաքրել տալուց: Բնական է, որ նմանօրինակ պայմաններում, քրիստոնյանների մոտ սպառվեց դինվորական ծառայության համար սկզբնական շրջանի պատրաստակամությունը, և շուտով նրանցից շատերը նույնպես սկսեցին աղատվելու կամ պարզապես դասալիք դառնալու փորձեր կատարել: Վերոհիշյալ ուսուցիչը գտնվում էր Այնթապի դորանոցում: Այնտեղից նա՝ որպես դասալիք, կարողացավ վերադառնալ Ուրֆա: Մի քանի օր մնաց թափնված: Ապա ինձ հաջողվեց նրա համար աշխատանք գտնել Բաղդադի երկաթուղու շինարարությունում: Սակայն երիտասարդը իր մեկնումն անդգուշաբար այնքան ճգՃեց, որ ոստիկանությունը նրան ձերբակալեց և աղատ արձակեց միայն 200 ֆրանկ կաշառքով («րախչիչ»): Հետազայում նա Բաղդադի երկաթուղու շինարարության մեջ մեծ հաջողություն ունեցավ: Այսպես նա վստահարար իր երկրին շատ ավելի օգտակար եղավ. քան եթե զինվոր մնացած լիներ: Մինչև պատերազմի ավարտը նա Տավրոսի շինարարական գումարտակում աշխատեց որպես զիսավոր հաշվետար:

2. Դիվանագիտության հետքերով

1914 թ. դեկտեմբեր ամսվա երկրորդ կեսին՝ թուրք սպաների և դինվորների ուղեկցությամբ, Ուրֆայում հայտնվեցին պարսիկ երկու արքայազներ: Զիավարության ընթացքում դուրս էր բնկել նրանցից մեկի՝ արքայազն Ռ. Էս-Սալտանե-Էղ-Դովլեհ (R. es-Saltane-ed-Dovleh) ուժից: Նրան բուժելու պարտականությունն ինձ էր տրվել: Հետագայում, երբ արքայազները պիտի շարունակեին իրենց ճանապարհորդությունը, ես նրանց ուղեկցում էի որպես նրանց րժիշկը: Ինձ Հանձնարարված էր բնկերակցել նրանց միջև Բաղդադ: Նրանց զերմանացիներն էին Պարսկաստան ուղարկում: Որպես դաջարների տումին ներկայացուցիչներ նրանք կոչված էին շահագրգոնել Պարսկաստանին, և մանավանդ իրենց մեծ տումին, միանալու սրբադան պատերազմին Կենտրոնական պետությունների կողմից: Վերջին ութ տարիները արքայազները անցկացրել էին Շվեյցարիայում: Անցյալում ոռուսական կառավարությունը նրանց՝ որպես վտանգավոր տարրեր, վտարել էր Պարսկաստանից: Ամսական 4000 ֆրանկով², որ վճարում էին նրանց ոռուսները, նրանք Շվեյցարիայում կարողանում էին ապրել իշխանավարի: Ի դեպ, նրանցից մեկը՝ Սալեհ Էս-Սալտանե-Էղ-Դովլեհը, 1912 թ. պարսիկների աղատագրական պատերազմի ժամանակ ոռուսներից թաքրու, ծպտված որպես դերվիշ, վերադարձել էր Հայրենիք: Տեղ Հասնելուն պես ներկայացել էր բնկերներին և միապետության համակիր պարսիկներին կոչ արել պայքարել սահմանադրականության դեմ, որը դեկավարում էր Հայադդի Եփրեմ խանը: Սակայն արքայազնը իր միապետականների հետ անհաջողության էր մատնվել, չնայած որ իր 33.000 միապետականների դեմ դուրս էր եկել 3000 սահմանադրական:

Մեր ճանապարհորդությունը դեպի Բաղդադ շատ դանդաղ էր բնթանում, և դա վստահարար գերմանացիների ուղած արագությունը չէր: Այդ ճանապարհորդության ընթացքում էր, որ մեր արշավախմբի դեկավար մայոր Նեֆիս բեյր մի երեկո

¹ «Ֆրանկ» = շվեյցարական դրամական միավոր (ծնթ. թարգ.):

շոշափեց Հայկական Հարցը: Նա երիտթուրքերի առաջնորդ - ներից էր. որ 1908 թ. հոչակվել էր Կոստանդնուպոլիսում Թաշղյայի դորանոցի վրա ձեռնարկած գրուհի ժամանակ: Այդ իսկ պատճառով նրա դատողություններն ինձ համար հատուկ հետաքրքրություն էին ներկայացնում:

- Մենք՝ թուրքերս, - Հայտարարեց նա, - պետք է Հայերին կամ ամրողովին բնաֆնջներ, կամ ստիպենք արտազադել: Նրանց հետ Համակեցությունը մեր կայսրության սահմաններում լիովին բացառվում է:

Քանի որ խոսակցությանը ներկա գտնվող արքայադղն Սայհեր դրանից անմիջապես հետո նոյն ձեռվ արտահայտվեց, Հավանաբար դեռ մտքում ունենալով Եփրեմ խանից կրած պարտությունը, ևս ևս ինձ թույլ տվեցի ըստ էության մի խոսք ասել:

- Ամեն ժողովուրդ.- ասացի ես, - ունի գոյության իրավունք. բատ որում՝ այդ ժողովուրդը պետք է կարողանա ապրել այնտեղ, որտեղ ծնվել է: Ով որ ոտնահարի այդ իրավունքը, գործում է անարդարություն, որր վաղ թե ու, վրեմով է յուժվելու: 1908-ից ի վեր, երր երիտթուրքերը Համաձայնության եկան ազատամեր Հայերի հետ, նրանք պարտավոր էին, թե-կուզ Հանուն իրենց իսկ ինքնապահապանման՝ խաղաղություն պահպանել կայսրության բնակչության ամենամտավորական Հատվածի հետ: Իսկ Զեղ, Զերդ կայսերական մեծություն,- դիմեցի ևս արքայադղնին, - Զեղ ցանկանում եմ, որ Պարսկաստան չհանեք, քանի որ Դուք էլ նման վարանու կարծիքներ ունեք Հայ ժողովրդի մասին: Զէ՞՞ որ Պարսկաստանը ևս Հարյուր Հաղարավոր Հայերի ծննդապայրն է:

Հաջորդ օրը արքայազնն ինձ խնդրեց, որ միասին ձիով վազորդյա մի պտույտ կատարենք: Զիավարության ընթացքում նա արծարծեց Հայերի մասին մեր նախորդ օրվա խոսակցությունը:

- Ինքնին Հասկանալի է, - բացատրեց նա, - որ Հայերն իրավունք ունեն ապրելու այնտեղ, որտեղ ծնվել են, ինչպես թուրքիայում, այնպես էլ Պարսկաստանում: Երեք ևս Հակառակ կարծիքն արտահայտեցի միմիայն, որպեսզի Հաճոյանամթուրք մայորին, որն իր կրթությամբ առանձնապես չի փայլում:

Այդ երկու արքայաղներն այնպես էլ Պարսկաստան չհասան: Ֆելու ջայում, Բաղդադից առաջ վերջին կայանում, նրանց կանգնեցրին: Բաղդադից դինվորական պարեստի հրամանով Նեկած սուրբանդակը, արքայաղներին չթույլատրեց շարունակել ճանապարհորդությունը և նրանց պարտավորեցրեց վերադառնալ: Թե այդ խոշրնդուր սաւելծիվ էր զերմանացիների իրաղեկությամբ (Բաղդադի ճակատում արդեն մի քանի զերմանացի սպաներ կային), ինձ Հայտնի չէր: Ոչ էլ կարողացա Հետո զրա մասին որևէ բան տեղեկանալ: Մայոր Նեֆիս րեյր, որը Հաջորդ օրը Բաղդադ մեկնեց և երկու օրից էլ վերադարձավ, երբեք չրացահայտեց, թե ով էր տվել Ստղարձի հրամանը: Արքայաղների համար շատ մեծ հարված էր՝ իրենց Հայրենիքին այդքան մոտիկ գտնվելուց հետո, առանց տեղ հասնելու՝ ետ դառնալը: Երր մենք այդ նույն ուղիով, որով եկել էինք, վերադարձի մեկ օրվա ճանապարհ էինք կտրել, արքայաղներն անկեղծորեն իմ առաջ բացվեցին: Նրանք գաղտնի փախուստի ծրագիր էին մշակելի: Ինձ տվեցին բնտրությունը՝ այդ ծրագրին մասնակցելու կամ գոնե զրա իրականացման հարցում նրանց օժանդակելու: Թուրքերից խուսափելով և Բաղդադը չրջանցելով, նրանք ուղում էին ուղղակի տափաստանով հասնել Պարսկաստան: Սակայն կար մի խնդիր. Սալեհ արքայաղնին ուղեկցում էր նրա կինը, որը Հղի էր և նրան՝ տափաստանով անցնող նման դժվարին ճանապարհորդություն հանձնարարելի չէր: Ուստի նրանք խնդրեցին, որ Նեթ ևս որոշում բնդութեամ արքայաղներին չմիանալ, ապա գոնե իշխանություն հասցնեմ Ուրֆա, որտեղ նա կմնար մինչև ծննդարերելը, որից Հետո ավելի ուշ կտեղափոխվի Պարսկաստան: Հայտնեցին, որ այդ ծրագիրը իրագործելի պիտի լիներ նաև առանց իմ մասնակցության: Սակայն ես Նորին մեծություններին հորդորեցի ետ կանգնել նման ծրագրից: Պետք է ննթաղրեինք, որ արքայաղները ոչ թե թուրքերի, այլ զերմանացիների հսկողության տակ էին, այդ իսկ պատճառով յափազույն միջոցը իրավիճակին ննթարկվելն էր: Այս խորհուրդը ես նրանց տալիս էի ներքին մղումից դրդված: Ամրող ճանապարհորդության բնթացքում արքայաղն Սալեհը գրեթե ամեն երեկո գեներալ-ֆելդմարշալ Հինդենբարգի կենացն էր առաջարկում: Նա շարունակ բացականչում էր. «Վու Հինդենբարգ!»: Եվ ամեն անգամ Հենց ինձ էր

վիճակվում այդ լսել: Սա ինձ այն եղրակացոթյան հանգեցրեց, որ այս արևելցին մի օր էլ Պարսկաստանում Հեշտությամբ անցնելու էր Անտանտի կողմը: Իրավիճակին և նմարկվելու իմ խորհուրդն ընդունվեց, և այսպես մենք նորից հասանք Դերես-Զոր: Այստեղ արքայազնները պարտավոր էին սպասել Հետագա ցուցումների: Քանի որ պարտավորությունն կատարել էին, ևս հրամեշտ տվեցի և վերադարձա Ուրֆա: Ավելի ուշ տեղեկացա, որ արքայադնները Կոնֆայում ներկայվել էին: Թե Հետո նրանք ինչ եղան, այլևս չիմացա:

3. Բռնագրավումներ

Ուղակի անհավատալի է, թե ինչեր էին բռնագրավում թուրք սպանները պատերազմի հենց սկզբից: Նրանցից շատերի համար հրաշալի ժամանակներ էին: Պահստներում չկար մի րան, որ սպանները՝ որպես պատերազմին անհրաժեշտ նյութ, չրոնագրավելին: Տուժյանները որպես անդորրագիր ստանում էին ձեռքով պատրաստված զրություններ: Բռնագրավված ապրանքի մեծ մասը, սակայն, գնում էր սպանների անձնական տները: Այդ է պատճառը, որ առգրավվում էին ոչ միայն պատերազմին անհրաժեշտ առարկաներ, այլև այն ամենը, ինչ հրապուրիչ էր կամ արժեք ուներ, ինչպես օրինակ՝ զորգեր, դիմանկարներ և շատ ուրիշ նման առարկաներ: Այդ կապակցությամբ կպատմեմ փոքրիկ մի միջաղեապ: Սպաններից մեկը մի պահստում բռնագրավել էր յոթ պարկ շաբար: Թե՛ռնակիր է կանչել և հրամայել՝ ապրանքը իր բնակարանը տանել: Եթեկոյան սպան տուն է վերադարձել, Հարցը կնոշը, թե յոթ պարկ շաբարը բերե՞լ են: Կինը պատասխանել է՝ ոչ, միայն վեց պարկ են բերել: Հաջորդ առավոտյան սպան նորից հանդիպել է բռնակրին և Հարցը բեր, թե ուր է կորել յոթերորդ պարկը: Վերջինս պատասխանել է Հեղնաներով. «Վեցը՝ քեզ, իսկ մեկը՝ ինձ, որպես տեղափոխման վարձ»:

Արքայադնների բաղդադյան ճանապարհորդությունը նույնապես ընթանում էր ամենօրյա բռնագրավումներով: Միայն թե այնտեղ իսկապես միայն անհրաժեշտ առարկաներ էին բռնագրավվում: Սակայն յուրաքանչյուր վաճառական զիտեր, որ

որպես անդորրագիր տրվող թղթի կտորը առանց մտածելու կարելի էր պատուել, քանի որ հանձնված ապրանքի գինը երրեք չէր հատուցվելու:

Պատերազմի առաջին երկու տարիներին բռնագրավվեց Հատկապես մեծ քանակությամբ ցորեն և ամեն տեսակի Հացահատիկ: Հաճախ իրենց՝ զյուղացիներին էին ստիպում դրանք քարշ տալ ղեպի կայարանները: Այնտեղ ապրանքը՝ պահեստների բացակայության պատճառով, կուտակվում էր բաց երկնքի տակ: Հետո զայիս էր ձմեռը, անձրես տեղում էր չծածկված վիճակում թողնված պաշարների վրա, հացահատիկը ծլում էր, նեխում և ապականում ամրող շրջակայքի օղը: Այդ նույն ժամանակամիջոցին ճակատներում հացի պակաս էր տիրում: Միայն այն տեղերում, որտեղ գերմանացի սպաներ կային, հոգ էր տարվում պարենի պատշաճ տեղափորման ու ուազմաճակատում նրա օգտագործման համար:

4. Մոայլ Հեռանկարներ

Արբայազների հետ վերոհիշյալ բաղդադյան ճանապարհորդության ժամանակ ինձ Համար պարզ դարձավ, որ պատերազմը Հայ ժողովրդի Համար լինելու էր օրհասական: Երիտթուրքերը նախատեսել էին այս ժողովրդի ընածնծումը: Կասկածից դուրս էր, որ նրանք օգտագործելու էին պատերազմը, որի ընթացքում թշնամի մեծ տերությունները դրկվելու էին թուրքիայի տարածքում ունեցած իրենց ազդեցությունից, կամ՝ բացառությամբ Ամերիկայի, լիովին ընդգրկված պիտի լինեին պատերազմական գործողությունների մեջ: Այսպիսով, ոչ ոք ժամանակ չէր գտնելու գրադգելու Հայկական Հարցով:

1915 թ. մարտին և ապրիլին Ուրֆայում թուրքերը տոնում էին իրենց Հաղթանակները՝ մեծ մասամբ մեծ շուրջով: Այդ տոններին Հայերը վերաբերվում էին դգալի սառնությամբ, մի րան, որ ընականարար գրգռում էր թուրքերին: Այդ միջոցին էր, որ տոնախմբություններին չմասնակցելու Համար մի քանի Հայեր ձերքակալվեցին: Շրջահայաց թուրքեր ևս կային, որոնք առանց թաքցնելու նման Հաղթանակներին հավատ չէին

ընծայում, բայց նրանց ոչինչ չէր պատահում:

Դասալքությունը շարունակվում էր ոչ միայն թուրք, այլև Հայ գինվորների շրջանում: Այստեղ ուղում եմ իմ օրագրից մեջ րերել Հատկանշական մի Հատված:

«Փետրվար, 1915 թ.: Մի քանի օր առաջ չորս Հարյուր նորակոյիկ, որոնց թվում նաև բաղդամարթիվ Հայեր, ճանապարհ ընկան ղեպի Այնթապ: Սրանցից Այնթապի դորանոց էր ներկայացել ընդամենը չորս մարդ, և նրանք բոլորը Հայեր էին: Նրանց ընդունող սպան ծիծաղել է և բաժարի քառյակին Հանձնարարել՝ նույնպես գնալ»:

Այդ օրերին Ուրֆայի Հայերն ամեն կիրակի իրենց մայր տաճարում տղամարդկանց Հավաքներ էին անցկացնում: Խոսակցության նյութը պատերազմի իրադարձություններն էին: Ես այդ ժողովներում երկու անգամ զեկուցում եմ կարդացել: Բոլոր Հավաքութներում Հայերը քննարկում էին նաև իրենց ղժվար կացությունը: Ասում էին, որ թուրքերը Բայկանյան պատերազմում ջախջախիչ Հարված են ստացել չորս փորբաթիվ ժողովուրդների կողմից, և իրավամբ Հարցնում էին, թե ինչպես էր այժմ նրանց Հաջողվելու՝ դիմադրել մեծ տերությունների բանակներին: Քաղաքի թուրքերը զրեթե ամեն օր սպառնում էին Հայերին: Նրանք բացահայտորեն ասում էին. «Վայ Ճեղ, Հայեր, եթե Թուրքիայի թշնամիներին Հաջողվի՝ որպես Հաղթողներ, իրենց ոտքը դնել թուրքական Հողի վրա: Ոչ մի Հայ երկրի ներսում կենդանի չի մնա, դրա մասին մենք կհոգանք»: Նման իրավիճակում Հայ ժողովորդի խնդիրը պետք է լիներ անհրաժեշտության ղեպքում պաշտպանվել ընախնդումից, Թուրքիայի պարտության ղեպքում՝ դիմակայել այնքան ժամանակ, մինչև Անտանտի բանակները մտնեին երկրի խորքերը: Ամենուրեք, որտեղ Հայեր կային, այս ուղղությամբ զաղտնի պատրաստություններ էին տեսնում: Միթի՞ դրա Համար նրանց կարելի է մեղադրել: Սակայն թուրքերը այդ պատրաստությունների մասին տեղեկացան: Շատ Հայեր ողջունում էին իրենց երիտասարդների՝ որպես դասալիքների տունդարձը: Վախսկոտները, սակայն, ողբում էին նրանց վերադարձը: Զէ՞՞ որ դրանց անպայման Հաջորդում էին ոստիկանական տհաճ Հետաքննությունները:

Ապրիլյան մի երեկո Ուրֆայի Հայկական թաղամասում

մեծ անհանգստություն տիրեց: Լսել էին, որ Հաջորդ առավոտյան ձերրակալելու էին Հայ ուսուցիչներին: Անմիջապես ևկեղեցում մողով Հրավիրվեց: Երիտասարդությունը դիմադրության կոչ արեց, մեծահասակները, սակայն, դեմ էին դրան: Որոշեցին մի բիշ էլ սպասել:

Հաջորդ առավոտ, իսկապես, տեղի ունեցավ ուսուցիչների ձերրակալումը: Տեղի ունեցան նաև տնային դանաղան խուղարկություններ: Նրանց փնտրածը դենք ու փաստաթղթեր էին:

Մի քանի օր անց ժանդարմները Գարմուջում՝ Ուրֆայի մերձակայքում գտնվող միակ Հայկական գյուղում, դասալիք Հայեր էին փնտրում: Վերջիններս փախել էին մոտակա լեռն ու այնտեղ ամրացել՝ իրենց հետապնդող ժանդարմներին դիմավորելով կրակոցներով: Ժանդարմները տեղում մի քանի դուռ տվեցին. միայն մոտակա քաղաքից օգնական ուժեր ստանալուց հետո է, որ կարողացան մի քանի դասալիք րունել:

Այս միջադեպը դպալիորեն վատթարացրեց Ուրֆայի Հայերի վիճակը: Մայիսի կեսերին Ուրֆայի Հայտնի բնտանիքներից 18-ր արսորվեց Ռազա, մի փոքրիկ քաղաք Եփրատի ափին՝ Ուրֆայից 150 կմ Հարավ: Նրանց դեռ թույլ տվեցին ճանապարհ ընկնել իրենց իսկ վարձած կառուերով: Այդպես նրանք ողջ-առողջ տեղ հասան: Սակայն մի քանի օր անց այդ բնտանիքների տղամարդկանց ըերեցին Ուրֆա ու րանտ նետեցին: Նրանց հետ հետղ հետև ձերրակալվեցին քաղաքի երևելիներից շատերը: Բանտում նրանք ենթարկվեցին դաժան ճիպոտահարության (արևելյան պատմաձև, որի բնթացքում բարակ ճիպոտներով խարազանում են մերկ ներրանները): Խոշտանգումները կրկին օրակարգի մեջ էին: Բարեկամներիցս մեկն ինձ րանտից լուր ուղարկեց՝ խնդրելով ցավը մեղմացնող բայասան, քանի որ իրար Հաջորդող երեք ճիպոտահարությունից բաղմաթիվ վերքեր էր ստացել: Ձերրակալված Հայերից պահանջում էին ցուցմունք տալ. թե որտեղ էին պահում իրենց դենքերը և պահանջում էին Հանձնել դրանք: Զէ՞՞ որ Հիմա ամեն Հայ դենք ուներ: Բայց և քաղաքի ամեն երկրորդ բնակիչ դենք ուներ: Հայտնի է, որ Արևելյում, նոյնիսկ խաղաղ տարիներին, անդեն Հնարավոր չէ նոյնիսկ Հաջորդ գյուղը գնալ: Ընդհանուր անապահովությունը, որը չի կարելի մոռանալ

Արևելքը ընութագրելիս, պարտավորեցնում է ամեն մի բանական է ակի դենք ունենալ:

1915թ. ապրիլի վերջին Հիվանդացա բծավոր տիֆով: Դեռևս ապարինման շրջանում էի և Հաղիկ էի կարողանում մի քանի քայլ անել, երբ հայ վարդապետը, որը հայ Համայնքի առաջնորդն էր, ինձ խնդրեց անհապաղ իրազործել Հայեալ մեկնելու իմ մտադրությունը՝ իրաղեկելու տեղի և բոպական Հյուպատոսներին հայերի վիճակի մասին: Հունիսի կեսերին Հայեպում էի: Այստեղ նախ ներկայացա Գերմանիայի Հյուպատոսին և Նրան խնդրեցի՝ ի սեր գերմանացիների բարի Համրավի, անել ամեն Հնարավորը՝ կանխելու հայ ժողովրդին սպառնացող ընաջնջումը: Հակառակ դեպքում՝ ողջ քաղաքակիրթ աշխարհը Գերմանիային պիտի մեղադեր հայ ժողովրդի նկատմամբ իրազործված ոճի մեղսակցության մեջ:

Նոյն Հարցով ներկայացա նաև Ավստրիայի և Ամերիկայի Հյուպատոսություններ:

Հայեպում հանդիպեցի նաև բարոն Մաքս ֆոն Օփենհայմին (Max von Oppenheim), որն ինձ ողջունեց բարեկամի պես: Նրան նույնպես իրաղեկեցի հայ ժողովրդի վիճակի մասին՝ զրավոր շարադրանքով: Գիտեի, որ բարոնը Թուրքիա էր եկել զիվանագիտական հանձնարարությամբ: Հետևարար հուսով էի, որ իմ միջամտությունն անհետևանք չի մնա: Թեև բարոնին երկար տարիներ անձնապես ճանաշում էի, բայց ոչ որպես Հայերի բարեկամ:

Օփենհայմի այդ ժամանակվա առաջադրանքն էր՝ ի շահ Կենտրոնական պետությունների, թուրքական պետության րոլոր մեծ քաղաքներում կապի կենտրոններ սարքավորել: Նա ինձ նույնպես մի գումար տվեց Ուրֆայի համար, որը ևս հանձնելու էի գերմանացիներին՝ Ուրֆայում ևս կապի կենտրոն սարքավորելու համար, որտեղից առաքվելու էին նկարներ, հեռագրեր և թերթեր:

5. Որհասական ժամեր

Հույիսի սկզբին Ուրֆա վերադառնալիս՝ դեռ ճանապարհին տեսա Հայերի հոչոտված դիակները: Նրանք տեղահանվածներ էին, որոնք ընկել-մնացել էին ճանապարհին. Հավատի նշան, որ սկսվել էր այդ խեղճ ժողովրդի մեծագույն աղետը:

Հասնելով Ուրֆա, ևս այլևս շգտա մեր դեղագործին: Մի օր առաջ ոստիկանները նրան զեղատնից տարել էին և րանտարկել: Որպես կառավարության խորհրդական՝ այդ մարդը պատերազմի սկզբից զյասավորապես գործում էր թուրքական պետության Համար, իսկ այդ Հնարավորությունը ևս էի նրան ընձեռնել՝ թույյատրելով, որ նրա աշխատանքը դեղատան մեջ սահմանափակվի օրական միայն մեկ ժամով: Եվ ևս դա արել էի միմիայն նրա Համար, որ պետությունն օգտվեր նրա Հսկայական շրջահայացությունից ու բանիմացությունից: Բանտում նրան ոչ մի անգամ շնչարցաքննեցին, ոչ էլ ճիպոտահարեցին, նա մնաց միայն բանտարկված, մինչև որ օգոստոսի 12-ին զանակի մի Հարվածով նրան անշունչ գետին տապալեցին: Հետագայում մի առիթով լսեցի թուրքի բերանից, որ իրը թե նա՝ Հայերի ծրագրած մի ապստամբության ժամանակ նախատեսված է եղել որպես Ուրֆայի ժամանակավոր նահանգապետ: Թե ինչքանով է դա Համատախանում ճշմարտությանը, չեմ կարող ասել:

Երկու հայտնի Հայեր, պառլամենտի անդամներ Վարդգեսն ու Զոհրապը, այդ օրերին՝ որպես թուրքական բանտարկյալներ, անցան Ուրֆայի մոտով: Նրանք իրավունք ստացան ճանապարհը շարունակել ձիակառով: Սակայն Ուրֆայից մեկ ժամ դուրս վրա Հասավ նրանց չար ճակատագիրը: Նրանց ուղեկցող թուրք սպան երկուսին էլ գնդակահարեց: Ուրֆայի բաղարային բժիշկը ձիով շտապ տեղ Հասավ և մահվան վկայական տվեց: Ըստ այդ վկայականի՝ երկուսն էլ իրը թե մահացել էին տիֆից: Ինչո՞ւ էր այս դեպքում այդքան մեծ կարեռություն տրվում նման բժշկական փաստաթղթի: Մարդիկ ասացին, որ դա արքեց նրանց կյանքի ապահովագրության մեծ գումարների պատճառով, որոնք կառավարությունն ուղում էր յուրացնել:

Ուրֆայում արդեն հունվարից գործող ուազմական դատա-

րանը Հույսին փոխարինվեց մեկ ուրիշով: Առաջինի անդամ-ները ուրֆացի թուրքեր էին և այդ իսկ պատճառով Հայերի դեմ բավարար խստություն չէին բանեցնում: Նոր նշանակ-վածները դրսի թուրքեր էին և իրենց գործը՝ երիտմուրքերի հասկացողությամբ, ավելի լավ էին կատարում:

Համատարած րոնազրավումների ժամանակ Հայերի տնե-րում գտնված փաստաթղթերի ստուգման համար ուղղմական դատարանը կարիք ուներ երկու թարգմանչի: Այդ պաշտոնին նշանակվեցին ասորի բողոքական Աղնաթեոսը (*Aghnathacos*) և ասորիների բողոքական պատվելի Եփրեմը: Առաջինը չգի-տեր ոչ մի և վրոպական լեղու, միայն Հայերնեն: Վերջինս, սա-կայն, իր մայրենի Հայերնենի կողքին խոսում էր նաև թուրքե-րնեն, անգլերեն և մի քիչ ֆրանսերնեն: Բայց Հատկանշականն այն էր, որ այդ պատվելին՝ լինելով Հայ, ստիպված համագոր-ծակցում էր թուրքերի հետ: Հայ ժողովրդի դեմ կաղմակերպ-ված նղենագործության ընթացքին դատավորներին կցվել էր մի Հայ, որը պետք է մասնակցեր իր ժողովրդի ընաշնջման պաշտոնական ծրագրի իրազործմանը: Թուրքերին շատ ընո-րոշ արարք: Պատվելի Եփրեմը կառավարության կողմից, ան-շուշտ, որպես Հայ չէր դիտվում: Քանի որ նա ասորի Համայնքի կղերական էր, նրան Համարում էին ասորի: Բայց որպես փափկանկատ քրիստոնյան նա խոստովանեց ոստիկանապե-տին, որ ինքը Հայ է: Վերջինս Հոխորտաց նրա վրա՝ պատվի-րելով, որ լեղուն իրեն քաշի, եթե կյանքը թանկ է նրա Համար:

Հույսին, երր արդեն գիտեին, որ ուրֆաՀայության համար նույնպես Հասնում էր օրհասական պահը, կանանց դրդմամը որոշ Հայ տղամարդիկ անցան եռանդուն քարոզչության, բատ որի՝ Հայերի կյանքը գրեկելու միակ միջոցը իսլամի ընդունում էր: Սակայն այդ քարոզիչները շատ բանի չհասան: Հայերի ճնշող մեծամասնությունը նախընտրում էր մահը, քան ատելի դավանագիտությունը:

Արդեն Հունիսի վերջին Ուրֆա էին հասել տեղահանված-ների առաջին քարավանները Հյուսիաից՝ Խարբերդից և Էրդ-րումից: Այդ ողորմելիներից ով որ կարողանում էր, թաքնվում էր քաղաքի քրիստոնյաների տներում՝ խուսափելու Համար անապատ ուղղվող երթից: Նրանք պատմում էին անցած ճանապարհին իրենց զլիսին եկած փորձանքների մասին:

Ամենասարսափելին այն էր, որ Ուրֆա էին հասնում միայն կանայք ու երեխաներ: Որտեղ էին մնացել այն տղամարդիկ, որոնք վստահարար եղել էին մարդկային այս շարասյունների ճանապարհ բնկնելու պահին: Դրա մասին ոչ մեկը չգիտեր. կամ ավելի ճիշտ՝ բոլորը գիտեին, սակայն կարծում էին, որ շնչելով դարձութելին, կանխվում էր իրականությունը: Իսկ իրականությունն այն էր, որ Հղփացած կառավարության ստոր գործակալները տղամարդկանց կանանցից անջատել էին և նրանց՝ Տավրոս լեռներում, Մալաթիայի ու Սամսատի միջև, դանգվածարար սպանել: Ինչ ողբալի էին այդ կանայք, անսպազտպան մայրերն ու անօգնական երեխաները: Երանելիները նրանք էին, որ երթի ժամանակ մահանում կամ սպանվում էին:

Ուրֆայից նոր տեղահանումներ տեղի ունեցան Հուլիսի վերջերին: Սակայն այս արսորականներին այլևս թույլ չէին տայիս ճանապարհ բնկնել իրենց սայյերով, նրանք պարտավոր էին ոտքով կորել ճանապարհը ղեպի տափաստան: Ովքեր քշվում էին ղեպի հյուսիս, այսինքն՝ ղեպի Դիարրեքիր, Հեռու շէին գնում: Քաղաքի պարիսպներից ղուրս, վրա էր հասնում թուրքական յաթաղանը: Իսկ նրանք, ովքեր քշվում էին ղեպի նահանգի մայրաքաղաքը (Հալեպ), գոնե մի փոքր Հույս ունեին, որ մի կերպ կենդանի տեղ կհասնեին:

Մինչև օգոստոսի սկիզբը Ուրֆայում Հայերի Հոգեոր առաջնորդը ղետ կատարյալ աղատություն էր վայելում: Նա ինձ իր մոտ Հրավիրեց, որպեսզի նկարագրի ներկա վիճակի աղետայիլությունը: «Ամեն ինչ վերջացած է: Իմ ժողովուրդը դոհասեղանի վրա է: Մեկը չկա, որ ինձ օգնի: Բոլոր Հայերս մահվան դափակներ ենք: Ինձ էլ կյանքի միայն մի քանի օր է տրված»:

Այս բառերն արցունքների տարափի տակ արտասանում էր կոտրված մի մարդ: Նա պաղատազին խնդրեց ինձ, որ զնամ Եվրոպա և ջանամ Համողել Եվրոպացիներին, որ մի բան անեն մահվան դատապարտված այս ժողովրդի Համար: Նա Հույս ուներ, որ եթե Եվրոպական պետությունները Հավասարի տեղեկություններ ստանային Հայ ժողովրդի սարսափելի իրադրության մասին, քայլեր կձեռնարկեին նրա վիճակը բարեկավելու համար: Ուրեմն սկսեցի լրջորեն մտածել նման ճանապարհորդության մասին: Բոլորից առաջ ես կգնայի Հայ ժողովրդի

Հավատարիմ բարեկամ, պարոն դ-ր Լևիսիուսի մոտ, բանի որ գիտեի, որ եթե Եվրոպայում մեկը ի վիճակի էր այս հարցում ինչ-որ բան անել, ապա դա նա է: Այդպես էի մտածում խորհրդածությունների այդ պահին: Սակայն ճանապարհորդության համար չունեի որևէ դրամական միջոց: Եթե անզամ թուրքերը թողնանին ինձ Եվրոպա մեկնել, մի բան, որ խիստ տարակուսելի էր, ևս արդեն պիտի ուշացած տեղ հասնեի: Բացի դրանից, իրադարձություններն իրար հաջորդում էին անասելի արագությամբ: Իսկ Հետագա ամիսների փորձը ցույց տվեց, որ Ուրֆայում մնալով ևս տարարախտ այս ժողորդի մասցրդներին ավելի օգտակար եղա, բան եթե համարձակվել Եվրոպա մեկնել՝ քիչ կամ ոչինչ ձևոր բերելու հեռանկարով:

Հույսայն վերջին օրերին դարձուրելի լուրեր տարածվեցին: Պատմում էին, որ մորթում ևն տղամարդկանց և 12 տարեկանից բարձր տղաներին:

Ծովոտոսի 10-ին Ուրֆայում հայտնվեց երկու բարձրաստիճան թուրք, երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամներ՝ ԱՀմեն և Խալիլ բեյերը: Նրանցից մեկը ուղամական գործերի նախարար էնվեր փաշայի աղջականն էր: Նրանց մասին պատմում էին, որ Կոստանդնուպոլիսից դուրս գալով, նրանք ոտքի տակ ևն առել ամրող Անսատոլիան, որպեսզի ամենուրեք կաղմակերպեն Հայ տղամարդկանց և ղեռահաս տղաների սպանությունը և կարգադրեն Հետևում մասցած կանանց ու երեխաների տեղաշարժը: Ուրֆահայությունն էլ այժմ հանձնված էր այս երկու դաշիճների ձևորք: Ուրֆայի խնդ մողովուրդը չուտուվ դղալու էր այն րողոր արհավիրքները. ինչ որ Հայերն զգացել էին այլ վայրերում: Այդ երկու երիտթուրքերի առաջին գործը եղավ Ուրֆայի բանտերում ղեռ մնացած բազմաթիվ Հայերի տեղահանումը: ԱՀմեն ու Խալիլ բեյերը դիրքավորվելով որպես վերակացուներ՝ աղատորեն շրջանցում էին Ուրֆայի իշխանություններին և գործում այնպես, կարծես իրենք էին տեր ու տիրականները: Քաղաքի Հայերը դիմեցին նրանց խնդրելով, որ էվակուացվող բանտարկյաները Հայեա տարվեն, և ոչ թե Դիարբեքիր: Մեծ գումարների դիմաց այդ երկուսը խստացան նրանց խնդրանքը կատարել, և օգոստոսի 11-ի երեկոյան՝ որպես վճար, ստացան 60.000 ֆրանկ: Այսուհետեւ՝ հաջորդ առավոտյան բան-

տարկյալները քշվեցին Դիարրեսիրի ուղղությամբ, իսկ մեկ օր չանցած Ուրֆայում Հայտնի դարձավ, որ նրանցից ոչ մեկը ողջ շի մնացել:

6. Աշխատանքային գումարտակների մաքրագործումը

Վերջին ամիսների ընթացքում թուրքերին հաջողվել էր քաղաքի Հայերից աստիճանաբար դուրս տանել մոտ 1000 տղամարդ և նրանց օգտագործել քաղաքի մերձակայքի ճանապարհաշինության մեջ՝ որպես աշխատանքային գումարտակի դինվորներ: Գումարտակներից մեկը աշխատում էր Կարաբյուրիում, Ուրֆայից մեկ ժամ Հյուսիս, մեկ ուրիշ՝ Ուրֆայից Հինգ ժամ Հարավ գտնվող Կուղեմայում: Այդ մարդիկ այնքան լավ աշխատեցին, որ արագորեն կառուցվեցին ճանապարհի նշանակալից Հատվածներ: Այն ժամանակ էր, որ երկու երիտթուրքերը կարգադրեցին աշխատանքային այդ գումարտակների սպանդը: Նախ՝ Հերթը Կարաբյուրիին էր: Այնտեղի Հայերից մեկը կարողացել էր փրկվել: Դեպքի մանրամասները ես նրանից եմ լսել: Թողնում եմ, որ նա անձամբ պատմի.

«Մի քանի շարաթ ի վեր աշխատում էի մոտավորապես 400 Հայրենակիցներիս Հետ Կարաբյուրիի ճանապարհը կառուցող աշխատանքային գումարտակում: Օգոստոսի 15-ին մեր դինվորներից երկուսը առանց թույլտվության գնացել էին Ուրֆա: Երր Հաջորդ օրը նրանք գումարտակ վերադարձան, Հենց մեր վրանի մոտ նրանց վրա կրակ բացեցին քրդական Կարաբյուրի զյուղի բնակիչները: Մեկն անմիջապես մահացավ, մյուսը միայն վիրավորվեց և կարողացավ՝ մեր վրանների տակ պատսպարվելով. փրկվել: Նոյն օրվա երեկոյան մեզնից 180 Հոգու՝ անուններով կանչեցին և կարգադրեցին պատրաստ լինել՝ նոյն զիշերը ճանապարհ ընկնելու, որպեսզի մի քանի ժամ Հեռավորության վրա գտնվող ճանապարհի մի Հատված թնդանոթների Համար անցանելի դարձնենք: Ընթրիթից Հետո մեզ Հրամայեցին նվազել ու երգել, մի բան, որ Հաճախ էինք անում, քանի որ զա մեր զինվորական կյանքի միակ ուրախությունն էր: Ժամը 9-ին Հնչեց Հանգստի փողը: Երկու ժամ շանցած ճանապարհ ընկանք: Մի սայլ բեռնված էր անհրաժեշտ

գործիրներով: Մեղ ուղևկցում էին մի քանի թուրք ժանդարմ-ներ, որոնք մեղ մշտապես հսկում էին ճանապարհների շինար-րարության ժամանակ: Երկու ժամ քայլելուց հետո կանգ առանք, մեղ թույլ տվեցին զյանակ ծխել: Մինչ այդ պահը դեռ զաղափար չունեինք, թե մեղ ինչ էր սպասում: Որ մեր ժո-ղովրդի ճակատագիրը օրեցօր վատթարանում էր, արդեն վա-դուց գիտեինք: Զէ՞ որ մննք ամեն օր աշխատանքի ժամանակ տեսնում էինք մեր մոտով անցնող տեղահանվածների երկա-րաձիգ քարափանները, Հաճախ էլ ստիպված էինք լինում թա-ղել մոտակայքում սպանված Հայերի դիակները: Հաղիկ էինք մի քառորդ ժամ Հանգստացել, երբ մեղ մոտեցան քաղաքից եկող մոտ 40 ձիավոր ժանդարմներ: Նրանց հետ էին իրար շղթայված 15 Հայեր: Ժանդարմները մեղ շրթապատեցին: Ապա Հրաման եկավ մեղ նույնպես կապկապել: Այդ ժամանակ Հաս-կացանք, որ մեր վերջը Հասել է: Ես իմ ընկերներին Հայերենով շնչացի, որ թույլ չտան իրենց կապել: Սակայն քանի որ Հրա-ցանները լցրել էին մեր աչքի առաջ, նրանք մտածեցին, որ դի-մաղրելն իդուր է: Ի վերջո ոճրագործների պարանը շրավարա-րեց: Այդպիսով մեղանից մոտ 60 հոգի, այդ թվում և ես, մնա-ցինք շկապված: Ապա մեղ Հրամայեցին շարունակել մեր երթը մահվան ճանապարհով: Առավոտյան Հասանք Եղիկոյու: Քրդական այս գյուղում մեղ բաժանեցին տարրեր տների վրա: Ինձ և մյուս շկապված ընկերներիս տարան մի մեծ բակ, որտեղ խիստ Հսկողության տակ էինք: Կեսօրից առաջ քաղաքից եկան մի քանի վատահամրավ թուրքեր և մեղ զննեցին: Հավա-նարար նրանք պատրաստվում էին մասնակցել Հրաձգու-թյանը: Մինչ այդ արդեն կեսօրն անցել էր, երբ Հանկարծ Հնչեց Հրամանը՝ ոտքի:

Խիստ Հսկողության տակ մեղ տարան գյուղից դուրս: Այն- տեղ կիտված էր Հազուստեղեն, որն իսկոյն ճանաչեցինք որ- պես մեր ընկերներինը: Այժմ մեղ Հրամայեցին Հանել մեր Հա- գուստները: Թողեցին մնալ միայն շապիկով: Ապա արյունոտ պարաններով մեղ երկու-երկու կապեցին: Դեռ Հաղիկ էին դա ավարտել, երբ Հնչեց երթի Հրամանը: Մի քանի րոպե քայլելուց հետո, անցանք սպանված մեր ընկերների դեռ Հոգեվարքի մեջ ցնցվող մարմինների կույտի մոտով, որից հետո մեղ Հանեցին ժայռի մի ելուստի վրա: Այստեղ ժանդարմներն ու քաղաքից

նրանց միացած թուրքերը այպանում էին մեղ՝ կոչելով «պետության զավաճաններ»:

Նախ քանդեցին առաջին երկուսի կապերը ու հրամայեցին իրար հետևից ժայռից ցած նետվել. նախապես անցնելով երկար դաշտուն զանակի լրացուցիչ հարգածներ էին հասցնում: Երբ Հերմիր հասափ ինձ, ես կարողացա աննկատելիորեն քանդել բնկերոջ հետ ինձ կապող պարանը, և երբ մեղ երկուսիս հրաման տրվեց ցած նետվել, արագ վերցրեցի մի մեծ քար ու հարգածնեցի ժանդարմներից մեկի կրծքին, այնպես որ նա զետին բնկավ: Էլ չսպասեցի, որ մյուս ժանդարմն ինձ դանակահարեր, այյ անվնաս, արագ նետվեցի ժայռից: Իմ հետևից կրակեցին, րայց վրիպեցին: Ժայռի ելուստի տակ զետնին պառկած՝ ժամանակավոր պատսպարան գտա:

Իմ 60 բնկերներին ժայռից ցած զրոբելուց հետո, ժանդարմներն ու թուրքերը իջան ստուգելու, թե մահացու գահավիժումից հետո ով է դեռ կենդանի մնացել: Ցուրաքանչյուր դու՛ կապված ոտքերով, կույտից առանձնացվեց: Կազնի հարգածներն ու առանձին կրակոցները «Հոգացին», որ ոչ մեկը չկարողանար մահից խուսափել: Խսկ ես՝ պառկած երեսնիփայր, մեռած էի ձեւանում: Երբ ինձ քարշ տալով հեռացնում էին, ժանդարմներից մեկն ասաց. «Սա կարծես թե էն շունն է, որ դիմադրեց»: Անմիջապես իմ վրա կրակեցին և ես զգացի. թե ինչպես է տաք արյունը թիկունքիս վրայով իջնում: Երբ տեղանքն ամրողապես ղիակներից մաքրվել էր և դահճճները պատրաստվում էին հեռանալ, նրանցից մեկն ասաց, որ դու՛ բրից մեկը դեռ չնշում է: Վայրկենապես ծոծրակիս կացնի մի հարգած ստացա, քանի որ խոսքն իմ մասին էր:

Վերջապես ոճրագործների ուժմակը րոնեց վերադարձի ճանապարհը: Քիչ անց Հայտնվեց մի քուրդ՝ գոռալով. «Բեղո՞, Բեղո՞»: Բեղոն մերոնցից մեկն էր, որը դեռ ողջ էր և այդ ճայնի վրա թեթևակիորեն շարժվեց: Քուրդը շնչաց նրան, որ թաքնված մնար մի մեծ քարի ետևում, քանի որ ցերեկով նրան օգնելն անհնար էր: Թեև Բեղոն ծանր վիրավորված էր, քուրդը, որը նրա գործընկերն էր, ուղում էր վրկել նրան: Զգիտեմ, թե դա նրան հաջողվեց, թե ոչ: Երբ քուրդն այդտեղից հեռացավ, փորձեցի ոտքի կանգնել: Ի վերջո պարզվեց, որ մերոնցից 15

մարդ. թեև բոլորն կը ծանր վիրավորված, բայց տակավին շարժունակ էին: Խորհրդածեցինք. թե ինչ կարելի էր անել: Ես առաջարկեցի՝ նոյն գիշերը վերադառնալ քաղաք: Սակայն մեծ մասը դրա ուժը չուներ: Այսպիսով, այդ գիշեր միայն երեք հոգի ճանապարհ ընկավ: Մոտակա մի պարտեղում սեխս ուտելով. փոքր-ինչ ամրապնդվեցինք:

Գիշերով մի քանի ժամ քայլելուց հետո, լսեցինք, որ մեղ ընդառաջ մարդկային մի մեծ բաղմություն է զայխս: Պատրսպարկեցինք մոտակա խաղողի մի այգում: Ովքե՞ր էին մեղ ընդառաջ եկողները: Ավաղ, ճանաչեցինք նրանց: Մեր գումարտակի 200 ընկերներն էին, որոնք մնացել էին Կարարյոփրիում: Նրանք գնում էին մեր անցած ճանապարհով:

Այդ գիշեր ես այլևս չկարողացա առաջ շարժվել, իմ երկու ուղեկիցների ուժն էլ սպառվել էր, և մենք որոշեցինք թարնվել այգում, խաղողի վաղերի տակ: Միայն Հաջորդ գիշերն էր, որ կարողացանք Ուրֆա հասնել: Դա օգոստոսի 19-ին էր: Փողոցներում տեսանք փոփած դիակները: Ուրեմն այստեղ նոյնյան ջարդեր էին տեղի ունեցել: Երկար կանգնած մնացի իմ տան առաջ, ծեծում էի դուռն ու ձայն տալիս: Վերջապես կինս ձայնս ճանաչեց ու բաց արեց դուռ»: Այսքանը Հայի վկայության մասին:

Աշխատանքային մյուս գումարտակին ևս, որը Կուղեմանում էր գործում, ավելի լավ բախտ չվիճակվեց: Դրա կործանման օրը օգոստոսի 22-ն էր: Ցավոր, հետագայում այլևս այդ գումարտակից ոչ մի Հայի չեմ հանդիպել, թեև լսել եմ, որ այնտեղից ևս մի քանիսը կարողացել են փրկվել: Կուղեմանի այդ գումարտակում եղել են նաև ասորիներ: Նրանցից մեկին պատմել տվեցի, թե ինչ էր այնտեղ տեղի ունեցել. «Երեկոյան, - այսպես սկսեց իր պատմությունը ասորին, - քաղաքից ժամանել էր ժանդարմաների մինչև ատամները դիմում մի մեծ խումբ: Նրանք կարգադրեցին անհապաղ բաժանել Հայերին ասորիներից: Այնու հետև Հայերին իրար կապեցին և տարան քաղաքից մոտ քառորդ ժամ հեռավորության վրա: Շուտով լսվեցին կրակոցներ: Հեռվից երեսում էր միայն մի խումբ ամրություն: Սակայն մեղ Համար պարզ էր, որ այդ պահին մորթում էին մեր Հայ ընկերներին: Երջակա արարական գյուղերից տեսանք արար ձիավորների, որոնք ուղղվում էին ղեպի այդ

ամրոխր: Կրակոցների արանքում յսում էինք նաև արար կանանց բարձրաձայն «Lilililili» կանչերը: Մեղ ծանոթ էին այդ կանչերը, որովհետև դրանք կովող մաշմեղականների շրջանում սովորական են: Այսպես են սովորաբար մաշմեղական կանայք ոգեշնչում իրենց տղամարդկանց քրիստոնյաների ջարդերի միջոցին: Մի քիչ հետո տեսանք դեպի մոտակա լեռները փախչող մի բաղմություն, որի վրա թուրքերը կրակում էին: Միայն մոտին ամրողովին ընկնելուց հետո էր, որ կրակոցները դադարեցին: Երբ ժանդարմները զյուղ վերադարձան, մենք՝ ասորիներս, մտածեցինք, որ այժմ հերթը մեղ էր Հասնելու: Մեղ Հրահանզեցին՝ լապտերներ բոնած զնայ սպանդի Հրապարակի ուղղությամբ: Տեղ Հասնելով Հրաման ստացանք՝ դեռևս ցնցվող դիակների կույտի միջից գտնել մի թուրք սպայի, ինչպես նաև երկու ժանդարմների դիակները և դրանք տանել զյուղ: Հաջորդ առավոտյան երեք թուրքերի դիակները մի սայրի վրա բարձած, երբվեցին քաղաք: Մեղ նաև Հանձնարարեցին սպանված Հայերին նետել մի խոր ջրհորի մեջ: Վերջիններիս մեջ կային շատերը, որոնք դեռ չնշում էին, նրանցից մեկը նույնիսկ ի վիճակի էր քայլելու, սակայն նա իր կամքով նետվեց ջրհորը: Երբ բոլոր մեռյալներն ու կիսամեռները սուղվել էին, մեղ Հրահանդեցին քարապատել ջրհորը և հող ու մոխիր կիտել վրան:

Թե երեկ այստեղ ինչ էր տեղի ունեցել, մենք տեղեկացանք մեղ Հսկող ժանդարմից: Երբ ջարդն սկսվել է և հերթը Հասել Կամուրջ գյուղից մի քանի ամրակաղմ Հայերի, նրանք աղատ մնացած ձեռքով քարեր են նետել ջարդարարներից Հրամաններ արձակող ժանդարմի վրա: Վերջինս վայր է ընկել: Հայերը վայրկենապես խլել են նրա ձեռքից դանակը և կտրել իրենց պարաները: Ապա ժանդարմից վերցնելով լցված Հրացանը, վերջ տվել մի սպայի և երկու ժանդարմի կյանքին: Հաջորդ վայրկյանին, սակայն, այդ Հայերն իրենք նույնպես սպանվել են ուրիշ ժանդարմների կողմից: Այդ անսպասելի միջաղեպից օգտվել են հերթի դրված Հայերից շատերը, որոնք կտրելով իրենց՝ իրար հետ կապող պարանները, մեծ թվով փախել են դեպի մոտակա լեռները: Աչա սա էր այդ փախչող խումբը, որ մենք տեսել էինք հեռվից»:

7. Օգոստոսի 19-ը

Օգոստոսի 19-ին թուրք ոստիկանները քաղաքի Հայկական թաղամասի տներում խուզարկություններ սկսեցին: Փնտրում էին դասայիշ Հայերի: Այդ ընթացքում մի թարսուցից Հանկարծ ոստիկանների վրա կրակեցին: Ոստիկաններից մեկն բնկավ, մյուս երկուսը փախսան և ահազանգեցին ոստիկանատուն: Կոստանդնուպոլիսից եկած կոմիտեի երկու անդամները Հենց որ տեղեկացան զեպի մասին, Հրամայեցին ամրոխին. «Կորչեն զյավուրները (անհավատները), Էլ ի՞նչ եք Հապաղում»:

Այդ կոչն ընդունվեց մեծ հոժարությամբ: Ով մոտր զենք չուներ, արագ շտապեց տուն՝ թերելու, ով ուներ՝ անմիջապես իր մասնակցությունը րերեց քրիստոնյանների կոտորածին՝ նշան առնելով Հենց առաջին պատահածի վրա: Հիվանդանոցից տեսնում էի, թե ինչպես էին քրդերը շտապում իրենց թաղամասը, որը, ինչպես և մեր Հիվանդանոցը, գտնվում էր քաղաքից դուրս, մի քանի ակնթարթ անց տներից դուրս էին զալիս զինված և վաղում չուկայի կողմը: Արեւի մայրամուտից առաջ նրանք պետք է Հնարավորին շափ շատ քրիստոնյաններ ուղարկեին մահվան զիրկը: Սակայն, բարերախտարար, Հայերի մեծամասնությունը, լսելով առաջին կրակոցները, անմիջապես փակել էին չուկայի իրենց վաճառանոցները: Ուրիշներին էլ բարեմիտ մահմեղականներ էին ստիպել անհապաղ տուն գնալ: Ցավոք, սակայն, բոլորը չէ որ մամանակին տեղեկացել էին իրենց սպառնացող վտանգի մասին, ով տունդարձի ճանապարհին էր, դրա ականատեսը եղավ նախքան իր տուն հասնելը: Նողկալի մարդարու էր, զարհուրելի ջարդ:

Դերձակ Գևորգը իր չորս աշկերտների Հետ չուկայի իր խանութում այնքան դրազված էր իր գործով, որ չէր էլ նկատել քրդերի ու թուրքերի աշարկու նախապատրաստությունները: Նրան բոնելու համար ոչմակր նախ պետք է հասներ այնտեղ: Բայց երկար չտեսեց, և աշա դահճները վրա հասան: Դեռ նախքան վտանգի լրջությունը զիտակցելը, սուր դանակը կտրել էր Գևորգի վիզը: Նրա չորս աշկերտներից և ոչ մեկը չկարողացավ փախուստ տալ: Ոչ մեկի մտքով չանցավ՝ գոնե-

մկրատով պաշտպանվել: Այրուն էր Հորդում ղերձակի խաղաղ արհեստանոցի շեմով: Հաջորդ օրը ևս փողոցում արյան լճակի ականատեսր եղա: Իսկ Հինգ մեռյալների մարմինները ղետ զետնին փոփած էին ամբողջովին թալանված խանութում: Այդ օրը սպանվեցին նաև չատ ասորիներ, քանի որ մարդասպաններն ասորիների ու Հայերի միջև տարրերություն չէին դնում. երկուսն էլ բրիստոնյա էին, ուրեմն՝ «անհավատ»: Երբ փողոցներում այլևս բրիստոնյա չէր մնացել, ամրոխր չտապեց Հայկական թաղամաս: Այդ բնթացքում վրա էր հասել գիշերը: Հայերի տներից Հնչեցին մի քանի կրակոցներ: Դրանով ավարտվեց այդ օրվա կոտորածը:

Մթնչաղ էր, ևս մնացել էի Հիվանդանոցում, փոխանակ երեկոյան սովորականի պես ժիռի մեկ մամ Հեռավորության վրա գտնվող խաղողի այգի՝ բնտանիրիս մոտ գնալու: Այսօր Հայերը զերմանական միսիոներական Հիվանդանոցում իմ պաշտպանության ու սփոփանքի կարիքն ունեին:

Միսիոներական Հիվանդանոցի մոտ կանգնած էր մի մեծ, ամրոցանման տուն, որը պատկանում էր մսագործ Շիկոյի բաղմանդամ բնտանիրին: Շիկոն ուներ վեց չափահաս որդի, որոնցից երկուսին ուղարկել էին Դիարքերի ուղղությամբ ղետի մահ: Այդ երեկո բուրդ խածամումը, երբ վերադառնում էր չուկայում և քաղաքում կատարած իր արյունոտ գործից, Հարձակվեց նաև այդ տան վրա: Սակայն երկու հղոր և ամուր կողպված դարպասները դիմադրում էին ասպատակներին: Հրոսակախում մրց գիտեր, որ տղամարդկանցից միայն ծեր Շիկոն էր տանը, իր՝ նույնբան ծեր եղրոր Հետ: Բայց բրդերն այնքան րարմք էին գոռում, որ մենք Հիվանդանոցում սոսկումով էինք լսում նրանց: Նրանք պահանջում էին ոչ միայն ծերունիներին, այլև տանը եղած բոլոր կանանց, որպեսի գիշերվա բնթացքում բոնարարեն: Նրանք ամրող ուժով ճշում էին՝ չորս կողմ մոլի անեծքների ու լուտանքների տարափ թափելով:

Ընդունեցի նահանգապետի ուղարկած երկու ժանդարմներին, որոնց խնդրել էի մեր Հիվանդանոցի պաշտպանության համար: Նրանց Հետ ուրիշ ժանդարմներ էլ եկան քաղաքի այս թաղամասը: Նրանց բոլորին խնդրեցի՝ հատուկ հոգ տանեն, որ լուսիթյուն իշխի: Նրանք այդպես էլ արեցին և քչեցին արյան

ու րիրտ կրթերի ծարավ ամրոխին:

Հաջորդ առավոտ ծերունի Շիկոյին իր տան առաջ մեռած գտա: Նա իրեն դոհել էր Հանուն յուրայինների՝ այն Հույսով. որ Հանգիստ կթողեն կանանց ու երեխաններին: Մյուս օրը եղբարը. որ թաքնվել էր, անձամբ Հանսեցի մի նեղ թաքստոցից:

Մերոնց մոտ՝ խաղողի այզի գնացի միայն, երր քաղաքը և մեր տան շրջակայքը Հանդարտովել էին: Բարերախտարար այգում մերոնք ոչինչ չէին լսել քաղաքի փողոցներում կատարվածի մասին: Սակայն Հաջորդ օրը, վաղ առավոտյան, նախքան քաղաք վերադառնալս, Հարեան խաղողի այգում փոխադարձ հրաձգություն սկսվեց: Քաղաքից ճիշդորներ էին նկել և ընկել Հարեան այգում պատուարգաված Հայերի ետևից: Հետո իմացա, որ փնտորում էին Կարարյուֆրից փախած Հայերին: Նրանց սպաննեցին: Կարելի է պատկերացնել վախն այն Հայերի, որոնք իմ այգում էին: Մեր այգում ապաստան գտած Հայերի թիվը ևս դեռ այն ժամանակ բավական մեծ էր: Բոլորն ինձ աղաջում էին՝ ինչ էլ իինի, այժմ մենակ չթողնել իրենց: Սակայն իմ ներկայությունը քաղաքում շատ անհարժեշտ էր: Առանց ինձ ինչպես Հիվանդանոցում գլուխ Հանեին, և ի՞նչ կլիներ, եթե իմացվեր, որ ես տեղում չեմ:

Մինչ այդ նկատեցինք, որ ժանդարմները փախստականներին սպաննելուց հետո քաղաք էին վերադարձել: Այսպիսով, առայժմ խաղողի այգում թաքնված իմ մարդկանց Համար վախսենալու ոչինչ չկար: Խսկ երր Հիվանդանոց Հասա, այնտեղ տեսա Շիկոյի տան բոլոր բնակիչներին: Նրանք ուղեցին մնալ Հիվանդանոցի պաշտպանության տակ: Ես չկարողացա նրանց ետ ուղարկել: Հետևապես նրանց տեղափորեցի Հիվանդանոցում և իմ անձնական բնակարանում:

Կեսօրից առաջ այցելեցի թուրք նահանգապետին: Նրան շնորհակալություն Հայտնեցի, որ այդպես արագ բնդառաջնել էր Հիվանդանոցը պաշտպանելու իմ խնդրանքին: Ապա Հայցեցի տեսական պաշտպանություն, մինչև ժամանակները կրկին Հանդարտվեին: Արտահայտեցի նաև ապրումներս նախորդ օրվա իրադարձությունների կապակցությամբ: Նահանգապետը նույնպես ափսոսանք Հայտնեց այդ պատահարների կապակցությամբ և ասաց, որ նրան այժմ Հաջողվել է քաղաքում

Հանգիստը վերականգնել ու հավաստիացրեց, որ նման դեսպեր այս չեն կրկնվի:

Այդ օրն իրոք քաղաքում հանգիստ էր: Զարդը շվերսկավեց, սակայն ահարեկված քրիստոնյաներին չէր կարելի մեղաղրել, որ նրանցից ոչ մեկը այդ նույն օրը և դրան հաջորդող օրերին տնից զուրս չէր զայխ: Երեկոյան կնոջն հետ զնացինք ասորիների թաղր՝ այնտեղ մեր բարեկամներին միսիթարելու: Սակայն ստիպված եղանք քայլել դիակների վրայով: Փողոցներում օդն արդեն սկսել էր գարշահոտությամբ լցվել: Չնայած թուրքերը քրիստոնյաներից պահանջում էին դիակները թաղել, նրանցից ոչ մեկը չէր համարձակվում զուրս զալ: Ի վերջո թուրքերն ստիպված եղան իրենք դիակները հավաքել: Պարաններով նրանց երեսնիվայր քարշ էին տալիս փողոցներով և թաղում ընդհանուր գերեղմանում:

Կարելի էր ենթաղրել, որ Հայկական թաղամասում որոշ վիրավորներ կային, որոնք չէին համարձակվում տնից զուրս զալ: Երրորդ օրը մեր կիխիկան ներկայացան վիրավոր Հայ կանայք: Իսկ վիրավոր տղամարդիկ եկան միայն մի քանի օր անց:

Զարդի օրը փողոցում երիտթուրք Ահմեդ թեյի ձեռքն ընկավ վարպետ ղերձակ Հակոբը, որն աշխատում էր թուրքական արհեստագործական դպրոցում: Հակոբը նրա ոտքերն ընկավ և խնդրեց խոճալ իրեն: Բնյը հանեց ատրճանակն ու նրան մի կրակոցով զետին փոեց՝ հետևյալ բառերով. «Ահա՝ քեզ խղճալ, Հայ չուն»:

Դեղատան մեր օգնականը, որն օգոստոսի 19-ին, նախքան զրոհի սկիզբը, նամակատուն էր զնացել, չէր վերադարձել: Ենթաղրում էինք, որ նա էլ է զոհ զնացել: Սակայն հաջորդ առավոտ նա հայտնվեց: Թուրքը, որը թաքցրել էր նրան իր տանը, անձամբ քերեց:

Հաջորդ օրերին մեր տներում թաքնված հայերից ոչ մեկը չէր ուղում տնից զուրս զնալ, չնայած կառավարությունը հայտարարել էր, որ հայերին ոչինչ չի սպառնում: Այդ պատճառով անհրաժեշտ զնումները ինքս էի անում կամ մահմեղական-ներին էի ուղարկում:

Պետք է հայտնի լինի, որ Ուրֆայում, ինչպես գրեթե ամենուրեք թուրքական պետության մեջ, արհեստագործությունը համարյա բացառապես հայերի ձեռքում էր: Ուրֆայի կառա-

վարությանը մեծ դժվարությամբ հաջողվեց, գոնս առաջիկա օրերին հաց ունենալու համար, հայ հացթուխներին իրենց տներից ու թաքստոցներից դուրս բերել: Ուստի հաջորդ շարաթներին հացի ամեն խանութիւնի առաջ մշտապես մի ժանդարմ պահակ էր կանգնում ի պաշտպանություն հայ հացթուխների: Իսկ այլ մասնագիտությունների հայեր, որոնց դուրս գալը պարտադիր չէր, փողոցում շարաթներով չերևացին:

8. Տարագիրներ հյուսիսից

Ուրֆան դարձել էր հյուսիսից՝ Սվաղի, Էրդրումի և Մամուրեթ ուլ Աղիզ Նահանգներից եկող Հարյուր Հաղարավոր ղժրախստ տարագիրներից րադկացած քարավանների անցատեղին, որը տանում էր դեպի Միջազնուրի տափաստանները: Գնալով ավելի ցավալի ու անհույս էր դառնում Ուրֆա Հասնող այդ քարավանների մարդկանց կերպարանքը: Տարագիրների մեջ այլևս տղամարդիկ չկային. շարասյունները րադկացած էին միայն կանանցից ու 4-ից մինչև 12 տարեկան երեխաններից: Նկարագրություններն այն տարագիրների, որոնց հաջողվում էր ճամրարից ծկել և մեղ մոտ կամ Հայկական թաղամասում ապաստան գտնել, այնպիսիք էին, որ նույնիսկ այն անասելին, որի համար լեղուն բառեր չուներ, իր ամրողջ զարհութելիությամբ պատկերվում էր լսողի աշրերի առաջ: Նրանք Հաղարներով միաժամանակ ճանապարհ էին ընկնում, սակայն այդ Հաղարներից միայն մի փոքր խումբ էր Ուրֆա Հասնում: Եվ սա կանոն էր բոլոր շարասյունների համար: Տարագիրների յուրաքանչյուր քարավան իր հետ տեղեկություններ էր բերում իրադարձությունների մասին, որոնց հրեշտավորությունը շատ հաճախ հնարավոր չէր դգայարաններով ընկալել:

Այս իրադարձությունները պետք է որ ի շիր դարձնեին ուրֆահայության բոլոր հույսերը, թե իրենք կարող էին այս բոլորից անմասն մնալ: Գիշերներն իրենց տներում զաղտնի ժողովներ էին անում, որպեսզի այդ անմիտիթար վիճակում իրենց անելիքների մասին խորհրդակցենին: Ինչպես խեղղվող ձևոք մեկնում է ծղոտի քարակ շուղին, այնպես էլ ահարենկված մարդկանց՝ որպես փրկության թեկուղ խարուսիկ պարան.

դեռ մնացել էր մեկ հոյս. Անստանտի բանակները: Իրենց կարծիքով նրանք միակն էին, որ կարող էին փրկության հասնել: Խորհրդակցում էին, թե ինչ կարելի էր անել, սակայն երրեք որևէ որոշման չկին հանգում: Բայց և ո՞րն էր նրանց ելքը: Դիմադրության մասին չեր կարելի մտածել: Մատադ տարիքի երիտասարդությունը վերացվել էր: Հատկապես օգոստոսի 19-ր նրանցից կրկին խլել էր ավելի քան 100 տղամարդ, գումարած կոտորված աշխատանքային երկու գումարտակները: Մերթ ընդ մերթ դրսից հանկարծ մի դասալիք էր հայտնվում: Այդ դասալիքները միշտ համողում էին իրենց հայրենակիցներին՝ դիմադրություն ցույց տալ ամեն մի տեղահանման՝ դեռ նախքան սկսվելը:

Տեղահանության եղանակը լուսաբանելու համար, կցանկանայի այստեղ վերարտադրել իրադարձություններն այնպես, ինչպես ինձ պատմել են տարագիր այն կանայք, որոնք այնուհետև մտել են մեր ծառայության մեջ:

1. **Վարդար Ղազանճյանը Աղիամանից հաղորդում է.** «Երբ հրաման եկավ մեղ՝ կանանց ու երիսխաններին, արտագաղթել, մեր տղամարդկանց արդեն տարել էին և, ինչպես իմացանք՝ սպանել: Կանանց մի մեծ խումբ գնաց նահանգապետի մոտ՝ խնդրելու, որ մեղ չարտաքսեն, այլ տեղնուտեղը սպանեն: Մենք մեղ իրավունք վերապահեցինք գոնե մահվան այս ձեր որպես ողորմություն աղերսելու, սակայն այդ շնորհը մեղ չտրվեց, պարտավոր էինք արսորի ճամփան րունել:

Մեր Աղիաման բաղադրից մինչև Ծփրատ, Սամսատի մոտ կարելի է հասնել տասը ժամում: Սակայն մեղ դիտմամբ այնպես էին ծուռումուո ճանապարհներով տանում, որ մարդկանց քարավանը այդ ճանապարհն անցավ տասը օրում: Մինչև Եփրատ ընկած ճանապարհին մեր երիտասարդ կանանցից ու աղջիկներից շատերն արդեն անհետացան: Առաջին երկու զիշերները մեղ հանգիստ թողեցին, սակայն հետո ամեն գիշեր մեղ ստիպում էին իրենց ղեռահաս աղջիկներ հանձնել, որոնք հաջորդ առավոտ վերացանում էին պատվադրկված: Մի անգամ ոմանք համարձակվեցին այդ անառակներին աղջիկների փոխարեն երիտասարդ կանանց տալ: Հաջորդ առավոտյան այդ խարեւությունն իրենց թույլ տված մայրերը սպանվեցին:

Քրոջս 12-ամյա աղջկան փրկելու համար, դևմքը սևացրեցի անձանաշելի դարձնելու աստիճան, գիրկը տվեցի ծձկեր երեխա: Այսպիսով կարողացանք մեղ շրջապատող ժանդարմներին ու քրդերին խարել: Նրանք քրոջս աղջկան երիտասարդ կնոջ տեղ դրեցին: Երբ Ուրֆա հասանք, արդեն երրորդ ծձկեր երեխան էր նրա զրկում, նախկինները հիվանդությունից ու բաղցից մահացել էին:

Եփրատի ափին ստիպված էինք երկար մնալ: Այստեղ մեր դրամը վերցրին, մեր պատիվը խցեցին: Ով չէր կարողանում դրամ տալ, նրան նետում էին գետը: Մի կնոջ, որից Հույս ունեին դրամ կորդել և չկարողացան, մարմինը պարանով կապկացին ու այդպես ջուրը նետեցին: Քիչ անց դուրս քաշեցին ջրից ու Հարցրեցին, թե Հիմա ուղղում է դրամը մեծտեղ Հանել: Սակայն նա այլևս դրամ չուներ և նրան կրկին կապկացին ու նետեցին ջուրը: Այստեղ նրան Հաջողվեց պարանոյ աղատ արձակվել ու ինքնակամ ալիքների մեջ սուզվել: Ի վերջո սպառվեց քարավանի սննդամթերքը: Միայն վաշխառուական գներով էինք կարողանում քրդերից ուտելու մի բան ստանալ: Ճանապարհը Սամսատից այն կողմ մինչև Ուրֆա կարելի էր նույնպես անցնել 10 ժամում, սակայն մենք դրան Հատկացրինք ութ օր: Աղիամանից դուրս եկանք 2000 Հոգով. Ուրֆա հասավ միայն 400 մարդ: Այդ 400-ից զրեթև բոլորը հիվանդ էին կամ սովահարությունից գտնվում էին մահվան ճիրաններում:

Ուրֆայում ես աղջականներ ունեի: Ուղում էի փախչել նրանց մոտ: Դրա Համար Հարմար րոպե էի փնտրում քարավանից Հեռանալու: Դա ինձ Հաջողվեց: Սակայն ճանապարհին մի թուրք ինձ րունեց և ուղում էր մոտակա քարայրը քարշ տալ: Սարսափահար Հանեցի փողի իմ վերջին փաթեթն ու տվեցի սրիկային՝ ասելով, որ այնտեղ 50 ոսկի կա: Ապշած նա բաց թողեց ինձ, և ես վաղեցի քարավանի ետևից: Իսկ փաթեթում ընդամենք 50 քառորդ միջիդիք (արծաթե ֆրանկ) էր: Երբ Հաջորդ օրերից մի օր մեռներ թաղելու հրահանգ ստացա, ինձ Հաջողվեց փախչել զերմանական միսիոներական հիվանդանոց:

Սակայն երբ հիվանդանոցի Հայությունը նույնպես տեղաւանվեց. վերստին րոնեցի աքսորի ճամփան: Մինչև Ակջնեկալե

միսիոներական տներից հանված կանանց ու երեխաների հետ յափ էին վերաբերվում: Շուտով տիֆր շատերի համար դարձավ զթասիրտ փրկիչ: Սակայն ով որ չէր վարակվել, պարտավոր էր երթր շարունակել: Ով որ հիվանդանում էր ճանապարհին, մնում էր նրա եղրին պառկած. ոչ ոք նրանով չէր դրաղմում:

Խմբի հետ ևս նոյնպես քայլում էի ղեպի Ռազա: Զարհութեաի մի ճանապարհորդություն էր դա: Ո՞չ ուտելու րան կար, ո՞չ խմելու: Շատ օրեր անց միայն, հեռվում նշմարվեց Ռազա քաղաքը: Հույս ունենիք այստեղ գետը նետվել: Սակայն քաղաք չհասած՝ հանկարծ հրաման եկավ, որ մեղ թույյատրվում է Ուրֆա վերադառնալ, սուլթանը մեզ ներում է շնորհել: Վերջին մի հույս չողաց մեր մահատենչ սրտերում: Սակայն քշերը ձգեցին մինչև Ակջեկայել: Այնտեղ ես հիվանդացա: Մյուսները հասան մինչև Ուրֆայի մոտակայքը, սակայն հաղիկ քաղաքը հեռվից տեսանելի էր դարձել. նրանց կրկին ստիպեցին Ռազա վերադառնալ: Դա զարհութելի էր: Երբ հիվանդությունից ուշի եկա, տեսա, որ մի արարի տանն եմ: Ինձ շատ յափ էին խնամում, ու երբ կարողացա մի քանի քայլ անել, արարը վերցրեց ինձ և էջին նստեցրած կրկին րերեց Ուրֆայի հիվանդանոցը»:

2. **Ալմաստ Թամայանը** պատմում է. «1915 թ. ջարդի ժամանակ ծնողներս ստիպված եղան Տերթկից տեղափոխվել Սվագ: Այնտեղ մենք իրավունք ստացանք ապրել ամերիկացի միսիոներու հի օրիորդ Բյուերի (Miss Bewer) հովանավորության ներքո: Մորս համար դպրոցական յափ կրթությունը շատ կարևոր էր, և դրա համար նա իր բոլոր երեխաներին՝ թվով յոթը, ուղարկել էր միսիոներների դպրոց: Ես՝ կրթությունս որպես ուսուցչու հի ստացել էի Խարբերդում, ամերիկացիների մոտ: Միակ եղրայրս ղեղագործ դարձավ: Մեր բոլոր աղջականների հետ մենք կաղմում էինք մի մեծ ընտանիք: Բոլորս միասին՝ հաղարավոր մեր հայրենակիցների հետ, ստիպված անցանք աքսորի սարսափելի ճանապարհով: Ուղևորության առաջին մի քանի օրն անցավ յափ, մեղ ուղեկցում էին ամերիկացի միսիոներները: Սակայն կառավարությունը նրանց հետ ուղարկեց: Հաղիկ էին նրանք մեզանից հեռացել, որ սկսվեցին մեր բյուր տառապանքները: Առաջինն այն էր, որ մեզանից

խլեցին մեր տղամարդկանց: Նախ նրանց մեր աչքի առաջ ենթարկեցին սոսկալի շարշարանքների և ապա՝ հաճախ շատ դանդաղորեն սպանեցին: Հաղարավոր կանանց ու երեխանների նետեցին Կիրկ Գյոշ (Kirk Göz) գետը: Այնուհետև մեղ տարան լեռներով, որտեղ հաղիվ մեկ ոտնաչափ քայլելու տեղ կար: Այս մեղ որևէ զյուղի մոտով շանցկացրին: Օրերով ո՛չ հաց էինք ստանում, ո՛չ ջուր: Սակայն մարդկացին կյանքի ամենամեծ կորուստն ունեցանք Եփրատի ափին, Սամսատի մոտակայքում: Այնտեղ ավելի քան 10.000 հոգի հանձնվեց Հործանքին: Գետի մյուս ափին մեղ ստիպեցին մեկ շարաթ շարունակ սպասել: Այնտեղ կողոպտեցին մեր բոլորի փողն ու աղջիկների պատիվը: Մոռայվեց նույնիսկ ամենաբարեպաշտ մարդկանց Հոգին: Քանի զեռ փող ունեիր. կարող էիր պատիվդ փրկել, սակայն երր փողդ սպառվում էր, զա էլ այլևս հնարավոր չէր:

Քանի որ հազուստները փոխելու կամ լվանալու հնարավորություն չկար, սկսեց իշխան կետուն ու գարշահոտությունը: Մեղանից շատերն ունեին նաև սրի կամ դանակի հասցրած վերքեր, որոնք անխնամ էին մնացել: Այդ տարարախտների մարմնի վրայով որդեր էին սողում: Դժվար էր այլևս այդ խնդ մարդկանց նայել: Սակայն ի վերջո մեղ տիրապետեց այնպիսի մի անօրինակ բթացում, որ ոչինչ այլևս մեղ չէր տպավորում:

Երր մեղ վերջապես հրամայեցին երթը շարունակել, մեկ շարաթ շարունակ քայլում էինք մեռած, քայլայված մարմինների վրայով: Ի վերջո մեղ հանեցին մի լեռան վրա, որտեղ մեղ շրջապատեց քրդերի մի մեծ ամրություն: Նրանք կողոպտեցին մեր ամրող հագուստը: Քույրս չէր կարողանում լեռը մազլցել, նա ամրողովին ուժասպառ և կիսամեռ վիճակում էր: Նա ինձ խնդրեց՝ փայտով սպանել իրեն, որ նորից շրնկնի դահճների ձեռքը: Մաղերի միջից հանեց իր վերջին փողն ու տվեց մորս: Սակայն մի բուրդ այդ տեսել էր և Հաջորդ ակնթարթին մայրիկիցս խլեց այն: Դա իսկապես մեր վերջին փողն էր: Ստիպված քրոջս ետեռում թողեցինք, հավիտննապես հրաժեշտ տալով նրան: Երր անցանք լեռան մյուս կողմը, եղրորս կինք ծննդաբերեց: Հազուստի մի ծվեն անգամ չկար, որով կարողանայինք նորածինին բարուրել. նույնիսկ մեր մարմինների վրա ոչինչ չէր մնացել: Ճանապարհին անցանք մի ջրհորի մոտով, որը լեցուն էր մարդկացին քայլայված մարմիններով: Երր

Հասանք հաջորդ ջրհորր. մեղ նետեցին փոսի մեջ: Խորքում բաղմաթիվ մեռածներ կային, մի քիչ էլ ջուր էր մնացել, այնպես որ ցած նետվածներից ոչ բոլորն էին մահանում: Վերսից բարեր էին գլորում. ում դիպջում էր. փրկվում էր: Ցափոր ինձ բար շղիպավ: Իմ քույրերիցս մեկն էլ այդ դժոխքում կենդանի մնաց: Ամրող զիշերը մնացինք ջրհորի փոսում՝ անտանելի զարշահոտության մեջ: Հաղար անդամ մեր մահը ուղեցինք: Երբ հաջորդ առավոտ չերևաց մեկը, որ ավարտեր բարերը փոսր նետելու զթասիրտ գործը. մտածեցինք՝ ինչ անել: Մեռածների մոտ գտանք մի քիչ փող. որը փրկվելու ղեպքում կարող էր պետք զայ տառապանքի մեր ուղին շարունակելիս: Գիտեինք, որ փողը մեծ մասամբ թաքցված էր լինում մաղերի մեջ: Եվ այդպես մենք հավաքեցինք մի քանի թուրքական ուսկի, որը չլայնացրինք. երբ վերևում կրկին մի բրդի գլուխ հայտնրվեց: Քուրդը հասկացավ: Նա մեղ երկուսիս դուրս քաշեց, փողը որպես վարձ վերցրեց. իսկ մենք ժամանակավորապես դժոխքից աղատվեցինք: Խնչախի ազահությամբ էինք ներս քաշում մարուր օղը: Երեք օր թափառեցինք լեռների մեջ: Մի զիշեր կորցրեցի բրոջա: Խնչ պատահեց նրան, չգիտեմ: Այժմ մնացի մեն-մենակ: Ո՞ւր գնայի, ո՞ւմ դիմեի: Վերջապես հանդիպեցի մի հովիպի. խնդրեցի. որ ցույց տա մոտակա քաղաքը տանող ճանապարհը: Նա ասաց. որ այստեղ քաղաք չկա. իսկ այստեղից ոչ հեռու արսորյալների ճամփան էր: Նա ինձ ցույց տվեց այն: Շուտով ևս կրկին միացա արսորյալներին: Խմբեր էին իմ հայրենակիցներից, որոնք այստեղ (վայրը կոյզում էր Մուհամեդի խան) իրար էին դտել: Նրանց մեջ, սակայն, իմ աղղական-ներից ոչ չկար: Այստեղից մի երեսի մահմեղական ինձ իր հետ տարավ Ուրֆա: Նրա անունն էր Մուհամեդ Խալիլ, նա քաղաքի մեծահարուստներից էր: Սակայն երբ տեղ հասա, ևս ծանր հիվանդ էի: Տեսնելով, որ վիճակս չի լավանում, նա ինձ ուղարկեց միախոներական հիվանդանոց: Եվ քանի որ այնտեղ տեղ չկար, զնացի ասորական եկեղեցու բակը, որտեղ ինձ նման ուրիշ թշվառներ էլ տեսնանքով մահվան էին սպասում: Ի վերջո մի կին ինձ խորհուրդ տվեց գնալ Քյունցլերների մոտ, որոնք օգնում էին բոլոր հայերին: Ճանապարհ ընկա և մինչև պարոն Քյունցլերի տունը, որն ընդամենք քառորդ ժամվա ճանապարհ էր. թուլությանս պատճառով անցա ամրող երեք

ժամում: Զերմնելով տեղ հասա, այնտեղ ստացա հագուստ, պաշտպանություն, օգնություն և ղեղորայք: Դրանով վերջ դրվեց իմ աշակոր թշվառությանը: Աստիճանաբար կաղողությեցի: Եվ երբ պարոն Քյունցիերը ղինաղաղարից հետո որրանոց բացեց, ես այնտեղ ստանձնեցի ուսուցչունու պաշտոնը՝ ուսուցանելու այն փոքր հատվածին, որ մնացել էր իմ ժողովրդից»:

3. Եղանակագիր Պետրոսյանի տառապանքները. «1915 թ. Հուլիսի 10-ն էր, երբ ես՝ մոտ 2000 տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների հետ, Հարկադրաբար թողեցի իմ հայրենի Խարբերդը: Ամուսինս ապրում էր Ամերիկայում: Ես կարողացա հետո մի քիչ փող, Հագուստ, և ավանակի վրա բարձած՝ նաև անկողին տանել: Իմ երկու դուստրերը՝ 10 և 12 տարեկան, ինձ հետ արսորվեցին: Առաջին մի քանի օրը՝ շրջակայրում բնակվող թուրքերը կամ մեղ ուղեկցող մանղարմները մեղ որևէ նեղություն չտվեցին: Մալաթիայի շրջանում կանգ առանք: Երբ էրդրումից ու Սվաղից տեղահանվածների շարասյուները մեղ միացան, շարժվեցինք առաջ, սակայն ոչ թե զեպի Մալաթիա, ինչպես Հույս ունեինք, այլ Տավրոսի ղաղթմագի լեռներով զեպի հարավ: Հաճախ ստիպված էինք լինում ժայռերի վրայով չորեթաթ մագլցել: Այդ ընթացքին շատ երեխաներ ու տարեցներ ծայրահեղ ուժապառությանը դուն էին դառնում: Ընկածներին թաղերու մասին չէր կարելի մտածել: Նրանք մնում էին ընկած տեղում, որպես վայրի կենդանիների բաղադրի ավար: Մեր կապոցները վաղուց էինք զեն նետել, քանի որ դուրս գալուց՝ մեղ հետ վերցրած գրաստր ստիպվեցին հետ ուղարկել: Մալաթիայի ու Աղիամանի միջև լեռնահովտի շրջակայրի քրդերը մեղ թալանցին: Տղամարդկանց մեղնից խեցին, փոքրինչ կողմ տարան ու սպանեցին: Մեղ այնտեղ հասցրին, որ մենք էլ հաճույքով մաշկան կցնայինք, եթե միայն իմանայինք. թե ինչ կլիներ մեր երեխաների վիճակը: Հետազա ճանապարհին մինչև Սամսատ՝ մեր միջից երիտասարդ աղջիկների ու կանանց մեծ մասն անհետացավ: Տեղացի քրդերը իրենց ուղած կնոջն ու աղջկան առնում տանում էին:

Գետի մյուս կողմում, Ուրֆայի շրջանում մեր տառապանքներն իրենց գագաթնակետին հասան: Հուր երրեք չէինք ստանում, եթե դրա համար ուսկով չվճարեինք: Հրացանի կոթերով

Հին մեղ քշում ջրհորների մոտից: Մի հսկա աղբյուրի մոտ, որտեղ մի քանի օր ընդմիջում արեցինք, մենք ամրողջովին դրկվեցինք դրամական միջոցներից և ամեն տեսակի դարդեղենց: Քարյուղի անթիվ թիթեղներ, Արևելքում հայտնի քարյուղ տեղափոխելու արկաներ, լիբր ոսկով և դարդեղենով, ընկան ավաղակների ձեռքը: Երբ մեղանից խւելու այլես ոչինչ չէր մնացել, մեղ քշեցին մի քարաստան: Այստեղ շրջապատվեցինք բրդերի մի մեծ րազմությամբ: Նրանք մեղ մերկացրին և հանգած զգեստներից վերցրին այն ամենը, ինչը ղեղ որոշ արմեր ուներ: Մերկացնելիս պարզվեց, որ մեր մեջ կային աղջկա հագուստով ծպտված մի քանի ղեռատի պատանիներ: Նրանց անմիջապես կտոր-կտոր արեցին: Ապա բրդերը մեղ՝ մոտ 2000 աղջիկներից ու կանանցից բաղկացած մի մեծ, մերկ բազմություն, քշեցին մի նեղ տեղ, և աշա սկսվեց սարսափելին: Բոլոր կողմներից կրակ բացեցին մեղ վրա: Ստեղծվեց մի սոսկալի հրմշտոց: Ով որ Նորերին էր կանգնած, սպանվեց, ով որ հրմշտոցի մեջ մնաց՝ հեղամահ եղավ: Խսկ ես մահից խուսափեցի միայն այն պատճառով, որ կանգնած էի դիակների վրա: Իմ երկու զստրերին նոյնպես կարողացա անասելի ջանքերով բաշել ընթել ինձ մոտ՝ այդ բարձունքի վրա: Նրանց մարմինն ամրողջովին կապտել էր: Երբ բրդերը հեռացան, մեղանից կենդանի էր մնացել միայն մի քանի հարյուր մարդ: Մեղ ուղեկցող ժանդարմներից նոյնպես ոչ մեկը չէր երեսում, և մենք մնացինք գետնին նստած՝ յուրաքանչյուրը տենչալով իր վերջին ժամը: Հաջորդ օրը ստիպված էինք շարունակել մեր երթը, որովհետև գարշահոտությունն անտանելի էր: Երեխաներս զօր ու զիշեր ցածրաձայն նվում էին. «Մայրիկ, Հաց, մայրիկ, Հաց» (րնազրում՝ Mairik Haz, Mairik Haz!): Երբ ճանապարհով անցնում էին մի քանի քուրդ ժիավորներ, խնդրեցի նրանց՝ տանեն իմ երկու դուստրերին: Թող Աստված լինի նրանց պահապան: Քրղերը աղջիկներիս վերցրին իրենց հետ: Ինչ եղան նրանք, չգիտեմ, ես նրանց այլես երբեք չտեսա: Լաց լինել էլ չկարողացա նրանց ճանապարհելիս, արցունքներս ցամաքել էին: Միայն մի քան էի խնդրում՝ շուտ մեռնել: Մահն այլես ինձանից չատ հեռու չէր կարող լինել: Զէ՞ որ շարաթներով ոչինչ չէի կերել: Երրեմն՝ մյուս, ինձ նման մահ փնտրող կանանց հետ մի քանի քայլ էի անում: Վերջապես հասանք

բրդական մի զյուղ՝ ջուր խնդրելու։ Զնայած բոլորս ոտից զյուլս մերկ էինք. զյուղի բրդերը մեղնից նախ փող պահանջեցին։ Հետո տեսնելով, որ ոչինչ չեն կարող ստանալ, մեղ աղբյուրի մոտից քշեցին։ Ուզեցի կեղտուտ մի ջրափոսից խմել, սակայն բերանս չմոտեցրած՝ թնիս սրի հարված ստացա։ Առանց խմելու, մեղ ստիպեցին երթր շարունակել։ Միջազետքի օգոստոսյան արեր այրում էր մեր մերկ մարմինները։ Հերկած հողի մեջ ձեռքերով փոսեր էինք փորում, որտեղ՝ մեղ հողով ծածկելով, պատսպարվում էինք կեսօրվա արևից։ Գիշերը նույն կերպ օգտագործում էինք այդ փոսերը, քանի որ շատ էր ցրտում, և հողը մեղ ցրտից պաշտպանում էր։ Մարմնի վրա մեծ այրվածքներով վերջապես հասանք Ուրֆայի մոտակայքում գտնվող քրիստոնեարնակ մի զյուղ։ Այնտեղ մեղ հաց, ջուր և նաև հագնելու մի րան տվեցին։ Ինձ բաժին ընկափ մանկական մի կարճիկ շապիկ, որը թևն նվազագույն չափով, բայց 16-օրյա մերկությունից հետո, մի քիչ զոնե կարողացավ ծածկել մարմինս։ Այդ զյուղում աստիճանաբար հավարվեց մոտ 200 կին, մասցորդը 6000 հոգուց, որոնց հետ մենք Մալաթիայից դուրս եկանք։

Այդ զյուղում մենք շատ քիչ մնացինք։ Ժանդարմները եկան և նորից խմրով քշեցին մեղ։ Նույն օրը հասանք Ուրֆայի մոտ գտնվող տեղահանվածների մի ճամրար։ Հաջորդ առավոտ ճամրար եկան խարրերդցիներ, որոնք խմրերով Ուրֆա էին եկել ավելի վաղ։ Նրանք ուղարկում էին տեսնել, թե ովքեր էին նորեկները։ Ես, ինչպես մեղնից շատերը, դարձել էի բոլորի համար անճանաչելի։ Փնտրողների մեջ ճանաչեցի խարրերդցիների, որոնց իմ անունն ասացի։ Խորհուրդ տվեցին փախչել։ Բայց դա հնարավոր էր միայն կաշառքի միջոցով։ Մի կողմից փոխ առա մի ոսկեղրամ, որը երեկոյան տվեցի պահակին, դրա չնորհիվ աղատվեցի։ Բայց ո՞ւր էի ևս հիմա գնալու։ Սիրով կզնայի գերմանական հիվանդանոց, բայց տեղը չգտա։ Մի թուրք րոնեց ինձ ու քաշ տվեց իր տուն։ Սակայն չուտով ծանր հիվանդացա։ Դա հենց այն թուրքն էր, որն ինձ միսիոներական հիվանդանոց բերեց։ Այնտեղ ևս կաղղուրվեցի։ Ուրֆայի ընակչության հետ տեղահանումից խուսափեցի միայն այն պատճառով, որ ևս այդ օրը, երբ ոստիկանությունը հայերին հանում էր հիվանդանոցից, պառկած էի բարձր ջերմությամբ։

Հետո ևս դարձա պարոն Քյունցիերի տան խոհարարու հին:

Մանկական շապիկը, որով ևս կարողացել էի ծածկել մեր-
կությունս, պահել ևմ և պահանում ևմ որպես մասունք՝
ամուսնուս ցույց տալու համար, եթե նրան կրկին հանդիպեմ»²:

9. Անդորր փոթորկից առաջ

Օգոստոսի 19-ից հետո շատ մարդիկ փորձում էին Ուրֆա-
յում ապաստան գտնել և վրոպացիների տներում: Հայցողների
թիվն այնքան մեծ էր, որ Հնարավոր չէր անթիվ դիմումները
հաշվի առնել: Գիտեինք նաև, որ եթև Ուրֆայի հայերի տեղա-
հանության ժամը գար, դժվար թե կառավարությունը և վրո-
պացիների դոների առաջ կանգ առներ: Զնայած դրան, շարու-
նակում էին տեղափորել ապաստան Հայցողներին, որքան որ
տեղերի թիվը այդ Հնարավորությունը տալիս էր: Բոլոր տեղա-
փորվածներն իրենք էին հոգայու իրենց սննդի հարցը:

Ուրֆայում կար գորգագործական ֆարրիկա, որը պատ-
կանում էր Գերմանական առևտորի և արդյունարերության ըն-
կերության արևելյան ճյուղին: Պարոն դ-ր Լեփսիուսն էր, որ
1895 թվականի Հայկական կոտորածից հետո այդ գորգա-
գործական ֆարրիկան Հարց լեռնաշղթայի մոտ գտնվող
Ֆրիդորֆ (Friesdorf) գյուղից տեղափոխել էր տվել Ուրֆա և
տարիների ընթացքում էլ այն ընդարձակել էր: Առաջին ջար-
դերի ծանր ժամանակներից մնացած հարյուրավոր այրիներ
դորգագործությամբ կերակրեցին իրենց ու իրենց երեխանե-
րին: Այդ գործարանը հենց պատերազմի սկզբին դադարեցրեց
աշխատանքը, քանի որ արտահանումն անհնարին դարձավ:
Զեռնարկության շենքում կար մի մեծ տարածություն, որի մեջ
այս օրերին Հնարավոր եղավ տեղափորել ավելի քան 1000
մարդ: Նրանցից շատերը բերել էին իրենց ունեցվածքից մի
շարք արժեքավոր իրեր, որոնք տեղ հասնելիս, չէին ցուցակա-

² 1919 թ. օգոստոսին այդ կինն ինձ Հայեպից գրեց, որ իր ամուսինը
մահացել է Ամերիկայում: Մինչ օրս նրա երկու դուրստրերին գտնելու մեր
փորձերը եղան ապարդյուն:

գրվում: *Տեղափորփածների մեջ կային որոշ թվով տղամարդիկ:* Նրանք գիտեին, թե իրենց ինչ էր սպասում:

Սևպտեմբերի կեսերին Ուրֆայի նահանգապետին կատարած իմ մի այցի ժամանակ նա ասաց, որ Հայերն այլևս չեն ցանկանում աշխատանքի գնալ: Հայտնի էր նաև, որ շատ Հայեր իրենց տները պատնեշավորել էին: Հետեւարար, Հայերն իրենց անպատճակառ կեցվածքով իրավունք չունեին կառավարությունից զթասրտություն ակնկալելու:

Թուրքերի տներում հիվանդատեսի ժամանակ Հաճախ էի տեղեկանում, թե որքան լարված էր իրաղությունը: Թուրքերից շատերն ինձ տարրեր առիթներով ասում էին, որ առանց որևէ խղճահարության կոտորեին Հայերին:

Տեղահանգածների երթերը, որոնք գալիս էին Հյուսիսից, շարունակվում էին: Մի անգամ Ուրֆա հասավ ավելի քան Հարյուր կանանցից բաղկացած մի խումբ՝ ամրողջովին մերկ վիճակում: Տարագիրների թվում տղամարդիկ այլևս բնդ հանրապես չկային:

Այդ օրերին, եթե մարդ քաղաքից զուրս գար, ամենուրեք կտևսներ մարդկային դիակներ, որոնք փոփած էին ղետուղեն: Նույնիսկ եթե երրեմն մեռածներին թաղում էին, ապա դա արգում էր այնքան թերի. որ վայրի գաղանների համար զժվար չէր դիակները քաշել Հանել: Մարդկանց սպանված տեղերը այդպես էլ մնացել էին արյունով ներկված: Աղետ էր, ահավոր շարիք, որպիսին ես երրեք չէի տեսել, նույնիսկ այստեղ՝ տեսկան թշվառության երկրում: Այդ ռոյլորով Հանդերձ, Ուրֆայի համար վատթարագույնը ղետ նույնիսկ չէր սկսվել: Ամեն մարդ զիտակցում էր, որ ահարկու օրեր էին սպասվում, բայց միաժամանակ րոլորին Համակել էր գալիքից խուսափելու բացարձակ անդորրության ջլատող զգացումը:

Բաղարում՝ քաղաքի շուկայում, առեստրի ու մարդկային Հաղորդակցության կենտրոնում, Հայերն այլևս չէին երեսում: Ո՞վ կարող էր իմանալ, թե երդ էր ոումբր պայթելու: Դիմադրելու Համար Հայերին պակասում էր ղենքն ու դինամիթերքը: Եւարկե, ամեն տուն ուներ քիչ թե շատ կարգին ղենք: Սակայն ժամանակակից ղենքեր քչերն ունեին: Եվ աշա մի սառնարյուն, քաջարի Հայ, որն ի վերջո պիտի դառնար զիմաղրության ոգին. օգտվելով փոթորկին նախորդող անդորրից, զնաց նահանգի

կենտրոն Հայեապ, այնտեղ դինամիզերք գնեց ու բերեց Ուրֆա: Այդ նպատակով նա ծպտվեց որպես թուրք սպա, մի քանի րարսկամների հազցրեց թուրք դինորի համադգեստ, տվեց նրանց մահմեղականի անուններ և նրանց հետ ու Հայեպում ձեռք բերած ղենք ու դինամիզերքով անցավ երկրով մեկ: Խումըն անցավ միայն զյուղերով, խուսափելով փոքր քաղաքներից: Մայրամուտից առաջ խումըն հասավ Ուրֆա: Ով որ տեսնում էր այդ խմբի տեղաշարժը, ոչ մի վատ րան չէր մտածում, չէ՞ որ պատերազմի այդ տարիներին այդպիսի դորախմբեր շատ էին երկրում զնում-զալիս: Առաջնորդը՝ Մկրտիչը, միայն քաղաք մտնելու համար օգտագործեց մայրամուտին անմիջապես հաջորդող ժամանակը. երբ քաղաքի ընակչությունը ոչ թե փողոցներում էր, այլ տանը նստած՝ ընթրում էր:

Փոթորկին նախորդած օրերին արհեստավորներից ամենաշատը դրադիված էին դարրինները. նրանց գործը ձեռքի նոնակների պատրաստումն էր:

10. Մահվան սարսուռ

Սեպտեմբերի 29-ի գիշերը Հայկական թաղամասում լսվեցին առաջին կրակոցները: Հաջորդ առավոտ տեղեկացա, որ տներից մեկում խնջույք են ունեցել, և հարրած մի քանի մարդ դժվարության համար կրակել են գիշերվա օդի մեջ: Կեսօրվա կողմը ոստիկանությունը եկել է պարզելու կրակոցների պատճառը: Ոստիկանությունը կանչված է եղել Հայկական կողմից այն մտավախությամբ, որ առանձին դպայադուրկ Հայրենակիցների արարքը կարող էր նոր փորձանք դառնալ առանց այն էլ նեղության մեջ գտնվող ամրողջ մի ժողովրդի համար, և որ նման դպայադուրկությունը պետք է իր արժանի պատիմն ստանար: Ոստիկանները տեսնելով, որ այն տունը, որտեղից կրակել էին, դրաից կողպերով փակված է, փորձել են տուն մուտք գործել տան ոչ այնքան բարձր, հարթ տանիքից: Սակայն ոստիկաններին դիմավորել են կրակոցներով, և նրանք ստիպված են եղել նահանջել: Բնականարար, օգնական ուժեր բերելու անհրաժեշտությունը պատճառ դարձավ, որ այլ ղեպերում այս աննշան միջաղեպն անհրաժեշտարար դառնալ

թուրքական իշխանությունների կարևորագույն պետական խնդիրը:

Կեսօր էր, երբ ես կառքով ուղում էի մեկնել քաղաք, որպեսզի ամերիկացի հիվանդ միսիոներ Լեսլիին քաղաքի նեղածքից մի քիչ դուրս թերեմ: Նրա դռան առաջ արդեն կանգնած էր պահակ, որը բոլորին, նաև ինձ, արգելեց ներս մտնել: այնպես որ ես չկարողացա հիվանդին փոխադրել: Երբ ոստիկանները հայտնվեցին օգնական ուժերի ուղեկցությամբ. նրանց վերստին դիմավորեցին կրակոցներով. որոնք իրենց դիպուկ նշանառությամբ մեծամասամբ մահացու էին: Մեծ կորուստներ կրելուց հետո, ոստիկանները ստիպված եղան նահանջել: Քաղաքի հայկական մասում հայերն սկսեցին կրակել ամեն պատահած մահմեղականի վրա: Գիշերը թուրքերը փողոցներում բարիկադներ կառուցեցին և այդպիսով Հայկական թաղը բաժանեցին թուրքականից: Հայերը զրավեցին իրենց թաղամասի շրջանակում գտնվող բոլոր կարեսոր տները: Այստեղից նրանց համար ցանկացած թուրք, քուրդ կամ արար, հենց որ Հայտնվում էր, Հարմար նշանակես էր զառնում:

Գրգոված թուրքերը սկզբում հայերի ղեմ ոչինչ չէին կարողանում անել: Սակայն ղեպքերից բորբոքվել էր մահմեղականների մոլեռանդությունը. քանի որ մոլլան չէր կարողանում մինարեթ բարձրանալ՝ սովորականի պես աղոթքի կանչելու. քանի որ Հայի անվրեպ զնողակր կարող էր կարճել մուսուլմանի կյանքը: Սակայն Հայերը հիմնականում իրենց պահում էին պաշտանողական դիրքերում: Միայն մի քանի օր էր, որ աջումախ կրակում էին, Հատկապես գիշերները: Երրորդ օրը, ճիշտ այն ժամին, երբ ես մահմեղական մի հիվանդի այցելության ճանապարհին էի. մահմեղականների թաղում հանկարծ խուճապ առաջացավ: «Գյավուրները գալիս են, զյավուրները գալիս են», - զոռոգոսում էին նրանք բոլոր փողոցներում: Վաճառողները շտապով փակեցին խանութներն ու փախան իրենց տները: Ուրիշները փողոցում հայտնվեցին ղենքերով: Սակայն ի վերջո ոչինչ չպատահեց: Հավանարար ինչ-որ տեղ փողոցում մի քանի զինված Հայ էին տեսել:

Այդ օրերին Ուրֆայում թուրք զինվորներ բնավ շկային: Իսկ ժանդարմները դրսում դրադված էին շարասյուններում տեղահանվածներին թալանելով ու խոշտանգելով: Ուստի

կառավարությունը Հեռագրեց Հայեա՝ օգնություն խնդրելու: Այնտեղից մամանեց մի գեներալ՝ մի գունդ դորբով: Սպառագինեցին նաև շրջակայիքի քրդերին, որպեսզի նրանք պատրաստ իիննեն մասնակցելու անհնաղանդ Հայերի դեմ գործողությունների: Երբ քրդերից Հեծյալ մի մեծ խումբ փորձեց Ուրֆա մտնել, Հայերը օրր-ցերեկով կրակոցներով դիմավորեցին նրանց: Զարտուղի երկար ճանապարհ րոնելով՝ քրդերն ի վերջո Հասան քաղաքը: Ընդ որում՝ մի փոքր Հատված՝ կրակաղացտում գտնվող արտերից մեկը նրանք անցան քառատրոփի: Իմ պատուհանից դիտում էինք փոխհաճգությունը: Զիավորներից մեկը միուց ընկապ՝ նշանառուի շեշտակի մեկ կրակոցից: Մեկ ժամ Հետո վիրավորին էշի գրա տեղափոխում էին մեր տան մոտով: Քրդերի խաժամուժը Հայերի ամրացված թաղի դեմ ոչինչ չկարողացավ անել: Ով որ հանդգնում էր թեկուղ երեալ, դու էր զնում խիստ աչալուրջ Հայերի կրակոցներին: Նոյնպես թուրքական Հետևեակը, որ պաշարման երրորդ օրը միացավ քրդերին, չկարողացավ չափել խրամատավորված Հայերի Հետ: Ստիպված եղան ծանր հրետանի բերել:

11. Գերմանական արդյունաբերական տարածքի գրավումը

Վերոհիշյալ գորգագործական ֆարրիկան՝ իր պահեստներով և մանածածքործական, ներկարարական ու ձեռագործական աշխատանքների տարածքներով գտնվում էր թշնամի երկու թաղերի միջև: Հսկա շնորհերը վեր էին խոյանում քաղաքի ամրող մուսուլմանական թաղամասից: Այդ իսկ պատճառով շինությունների այդ համայիրին տիրանալլը մեծ նշանակություն ուներ կովող երկու կողմների համար: Հատկանշական է, որ Հայերն առաջինն էին, որ մտածեցին ֆարրիկան գրավելու մասին, որի տանիքից կարևի էր զյուրությամբ գնդակոծել մուսուլմանական ամրող թաղամասը: Բացի դրանից, չէ՞ որ ֆարրիկայի սրահներում գտնվում էին ավելի քան Հաղար Հոգի իրենց Հայերներիցներից: Արդյունաբերության դեկավար պարոն էքարթին Հայերը տեղյակ էին պահել իրենց մտադրության մասին: Իսկ ի՞նչ կարող էր նա անել դրա դեմ:

Թողնելո՞ւ էր նա, որ գրավումը հանգիստ տեղի ունենա: Մի՞թև դրա հետևանքով հաստատությունը ավերվածության չէր ենթարկվելու: Հավանականությունը մնձ էր, որ թուրքերին ի վերջո պիտի հաջողվեր հայերին հաղթել: Բացի դրանից, նախատեսվող ուրակոծումը կարող էր վնաս հասցնել շենքերին: Մի այլ մտավախություն էր թալանն էր, որի ընթացքում բնականարար խոսք լինել չէր կարող գերմանացիների ու հայերի սեփականությունների դանաղանման մասին: Այսպիսով, պարոն էքարթը ճարահատ թուրքական կառավարությանը խնդրեց՝ գրավել ֆարրիկայի կայվածքը, նախրան հայերի զայն ու այն դրադեցնելը:

Սակայն թուրք գեներալը՝ փոխանակ շենքերն անմիջապես գրավելու, Հույսը դրեց հաջորդ առավոտվա վրա: Ֆարրիկայի սրահներում ապաստան գտած հայերը պարոն էքարթի փոքր եղրորից տեղեկացան կայվածքը թուրքերին հանձնելու մտադրության մասին: Այս լուրը խսկական սարսափ աղղեց այնտեղ ապաստանած հայերի շարքերում: Մնձ մասը պատրաստ չէր այդպես անպաշտապան վիճակում բնկնելու թուրքերի ձեռքը: Հաջորդ զիշեր նրանց մեծամասնությունը՝ դուրս զայով պատու հանի մի բացվածքից, փախուստի դիմեց դեպի Հայկական թաղը: Թե ինչու հայերը, տեղեկանալուց հետո, որ թուրքերը դրադեցնելու ևն կայվածքը, իրենց հերթին այն գրավելու քայլեր չարեցին, մի բան է, որ ևս երբեք չկարողացա բմրոնել:

Հաջորդ առավոտ թուրք գեներալը տիրացավ գերմանացիների շենքերին: Մոտ 400 հոգի, մնձ մասը կանայք ու երեխաներ, ներկայացվեցին որպես ֆարրիկայի բանվորու հիներ: Գեներալը կարգադրեց տեղափոխել նրանց քաղաքից դուրս գտնվող գերմանական որրանոցը: Խսկ յոթ տղամարդու, որոնք նույնպես գերմանական գործարանային արդյունաբերության և գերմանական որրանոցի ծառայողներ էին, բանտ նստեցին, բայտ որում՝ գերմանացի պարոն էքարթին խոստացան, որ այդ տղամարդկանց վնաս չէին հասցնելու: Թեև պարոն էքարթը խնդրեց՝ իրեն թույլ տան, որ նրանց իր սեփական տանը պահի, թուրք գեներալը մերժեց, ասելով՝ ինքն այդ տղամարդկանց հետ կապված այլ մտադրություններ ունի: Նախ հարկավոր էր հետաքննել, թե նրանք իրոք մեղսակից չէին, ինչպես պնդում էր պարոն էքարթը:

Նույն օրը սպասված Հրետանին հասավ Ուրֆա: Մրագիր կար Հրետանին ղեռ ցերեկը քաղաքը բերել, սակայն Հայերն աշալուրջ էին: Քանի որ փողոցի մոտ 500 մ հատվածը գտնվում էր կրակի զծի տակ, թուրքերը ստիպված եղան իրենց թնդանոթների կես ճանապարհին տեղափորել: Զոկատները շտապ փախուստի դիմեցին: Միայն մթնելուց հետո էր, որ Հնարավոր եղավ մահարեր գործիքները քաղաքը բերել: Սոսկալի Հրետանակոծություն սկսվեց: Մի քանի անվեներ և գործիմաց Հայեր դուրս եկան՝ գողանալու թնդանոթների փակաղակները: Սակայն դա նրանց չաջողվեց: Չնայած կես ժամ տեղողություն ունեցող Հումկու կրակոցներին, որ տեղի էին ունենում մեր տնից մոտ 300 մ հեռավորության վրա, ակներեարար այդ փոխհրաձգության ընթացքում ոչ ոք չղուվեց: Թուրքերի գնդակները Հադիկ Հասնում էին մինչև ցից կանգնած մուսուլմանական գերեղմանաբարերը, որոնցով շրջափակված էր փողոցի այդ ամրող Հատվածը:

12. Ամերիկան միսիոներական կայանը

Հայկական թաղամասի ամենաբարձր դիրքում գտնվում էր Ամերիկան միսիոներական հաստատությունը՝ բաղկացած մի քանի իրար կից շենքերից: Դրանցից, ղեռ պաշարումից առաջ, Հատուկ ուժգնությամբ սկսվել էին գնդակոծումները: Կասկած չկար ուրեմն, որ Հայերը գրավել էին նաև այդ շենքերն ու իշխում էին դրանց վրա: Սակայն հաստատության պետ՝ ամերիկացի պարոն Լեսլին, ինքն էլ ներկա էր: Բացի նրանից, այնտեղ էին բնակվում նաև, այսպես կոչված «Belligerenten», եվրոպացի քաղաքացիական ներկայականություններ, որոնց մասին կարելի է ենթադրել, որ նրանք հենց սկզբում ապաստանել էին ամերիկան տանը: Այդ եվրոպացիների ու ամերիկացիների վիճակը, անկասկած, նախանձելի չէր, հատկապես այժմ, քանի որ սկսվելու էր ոմրակոծումը: Պարոն Լեսլին հասցրել էր նաև Հանգապետին նամակ ուղարկել: Նա նամակը նետել էր մահմեղականների թաղր, իսկ այնտեղից այն իր ճամփան գտել էր ղեպի նահանգապետը: Իր նամակում Լեսլին ազատագրում էր Հայում իրեն և մյուս եվրոպացիների համար: Գեներալը

գրությունը ստանալուց հետո ինձ կանչել տվեց: Քանի որ ես պարուն Լեսլիի րարեկամն էի, ասաց նա, ապա պետք է փորձեի աղատազրել նրան ու ներկայված քաղաքացիներին: Այդ նպատակով նա կարգադրել է՝ չկրակել որևէ մեկի վրա. որ դուրս գալով Ամերիկյան Հաստատությունից՝ Հեռանում է Հայկական թաղից:

Ես առաջարկեցի, որ գեներալն ինձ թույյտվություն տա՝ Հայկական թաղ գնալու և մարդկանց դուրս բերելու: Սակայն այս փորբ-ինչ Հապճեպ և անխունմ արված առաջարկը Հավանության շարժանացավ: Գեներալն ասաց, որ քանի որ ես չվեցարացի եմ, ինքը չի ցանկանա իր վրա վերցնել նման ձեռնարկի պատասխանատվությունը: Իսկ Հաջորդ առաջարկիս՝ պարուն Լեսլիին նամակ հասցնել, նա Հավանություն տվեց: Ընկերոջս անմիջապես նամակ գրեցի և խնդրեցի նրան, մնացած եվրոպացիների Հետ, թողնել Ամերիկյան տունը և ներկայանալ նշանակված փողոցում:

Նամակը ձեռքիս անցա պատնեշի մյուս կողմբ: Մի քանի անգամ ու րարձ ձայնով կանչեցի Հայկական մի անուն: Վերջապես մի տնից պատասխան եկավ: Շակ էի ես, Հարցրեցին: Հայտնեցի անունս. «Յակոր է Փենդի»: Հարց տվողին խնդրեցի մոտենալ պատնեշին՝ նամակը նրան հանձնելու համար: Ասացի, որ չվախենա, նրան ոչինչ չի սպառնում: Սակայն Հայր խնդրեց, որ ես մտնեմ թաղը, քանի որ իրենց կողմից վտանգ չկար: Վերջապես մի տաև դոնից մի ղեռասի պատասխի դուրս նայեց և մեկ անգամ ևս խնդրեց ինձ՝ ներս գալ: Ես նրան հանձնարարեցի՝ գնալ նշածս տունը, ուր նետելու էի քարով ծանրացած մի նամակ. որը ինքը պիտի հանձներ ամերիկացի միսիոներ պարուն Լեսլիին:

Բայց երբ ավելի քան երեք ժամվա ընթացքում պարուն Լեսլին չերևաց. ես կրկին գնացի պատնեշի մոտ ու ձայն տվեցի: Դարձայլ րավական երկար ժամանակ անցավ: Ի վերջո լսեցի ինչ-որ մեկի ձայնը, որն ասում էր՝ Լեսլիի պատասխանը գրված էր նրա շենքի վրա:

Այժմ Հեռաղիտակով ու ոստիկանների հսկողությամբ բարձրացած քաղաքից դուրս գտնվող մի ըլքի վրա, որտեղից կարողանում էի տեսնել ամերիկացիների շենքերը: Մի պատի վրա մեծ տառերով գրված էր. «Ուզում ենք գալ, բայց մեղ չեն

թողնում»: Նույն երեկոյան ամերիկյան այդ հաստատությունը երեք կողմից ոմրահարվեց:

13. Դիմադրության ջախջախումը

Օրեր շարունակվող ոմրակոծումից հետո էլ ծայրամասում գտնվող ամրացված տարրեր տներ պետք է զրոհով վերցվեն: Քանի որ այդ կապակցությամբ վիրավորների մեծ թիվ էր սպասվում, ևս՝ որպես Գերմանական միսիոներական հիվանդանոցի պետ, հրաման ստացա՛ր լոյոր հիվանդներին անմիջապես հիվանդանոցից հեռացնել և մահճակալներն աղատ պահել վիրավորների համար: Արդեն մի քանի օր առաջ թուրքերը քաղաքային հիվանդանոցներում գտնվող հայերին արտաքսել էին, հիմնավորելով. որ անհմաստ է յափություն անել ապրուտամբների հայրենակիցներին: Արտաքսված հիվանդներից շատերին ինձ մոտ էին ուղարկել: Ես ընդառաջեցի թուրքերի պահանջին և տեղափոխվելով Շիկոյի մեծ տունը, իմ հիվանդներին այնտեղ պառկեցրի: Մահճակալային անհրաժեշտ պարագաները բերեցի դորգագործական ֆարրիկայից. որտեղ դուրս քչված հայերը շատ մահճակալներ էին թողել:

Առաջին զրոհով հնարավոր յեղավ զրավել ամրացված տները: Գրոհայինները ստիպված էին յինում ամեն տեղից մեծ կորուստներով նահանջել: Ցափոք, Հարձակման ժամանակ գոհվեց նաև մի քանի քրիստոնյա, աշխատանքային գումարտակի ասորի դինվորներ, որոնք կացիններով ուղարկված էին առաջին շարքերը՝ դոները ջարդելու համար: Գրոհից հետո մեր հիվանդանոց բուժման եկան մեծ թվով վիրավոր թուրքեր: Նրանցից մեկը պատմեց. թե ինչպես 23 հոգով Հարձակվել են մի հայի տան վրա. սակայն մի քանի բոպե հետո ստիպված են նղել դառն ու դատարկ նահանջել: Սպանվածներին հաշված, բոյորը, բացի հինգ հոգուց, վիրավորվել էին: Հայերի նետած ձեռքի նոնակները Հարձակվողներին մեծ վնաս էին հասցրել:

Հայերն անկասկած ի վիճակի էին ամիսներով դիմանալ, քանի որ նրանք ունեին սննդի բավարար պաշարներ: Այն հանգամանքը, որ թուրքերը հենց սկզբից կտրել էին քաղաք գնացող ջուրը, մեծ վնաս չեր, որովհետև գրեթե ամեն տուն. բացի

ջրատարով հոսող ջրից, ուներ նաև ջրհոր: Ինք սանտիմետրա-նոց նոնակները բարե ամուր շինություններին շատ մեծ վնաս չէին տալիս: Մեծ տրամաչափի թնդանոթներ տեղում չկայիին: Իսկ Հրդեհաճիգ նոնակները շատ վառերանյութի չէին հանդիպում հայերի տներում, որտեղ փայտեղենը բիշ էր կամ բնավ շինության մաս չէր կաղմում: Իսկ եթե երբեմն էլ իսկապես առանձին մի տուն կամ սենյակ այրվում էր, դրանից շատ բան չէր փոխվում:

Կասկած չկա, որ որոշակի սերտ միության դեպքում հայերը թուրքերին ամիսներով կարող էին հեռու պահել: Սակայն հայերի վաղեմի շարիքը՝ անմիարանությունը, նրանց համար դարձավ օրհասական, իսկ թուրքերին՝ մեծ օգնական: Բավական է կարդալ այս արտակարգ խելացի ժողովրդի պատմությունը: Կուռ համախմբվածությունը միշտ բացակա է: Շվեյցարացիների կարգախոսը՝ «Մեկը բոլորի համար, բոլոր՝ մեկի», զգիտեն նրանք:

Մենք արդեն խոսեցինք առաջնորդի՝ Մկրտչի, մասին, որը մնաց զիմաղության ոգին: Երբ պաշարման 15-րդ օրը եկեղեցում խորհրդակցության ժամանակ նոնակի բնկորը դիպավ Մկրտչին, հայերի մի մեծ խումբ՝ տղամարդ. կին ու երեխա, ուղեց, որ անձնատուր լինեն: Իսկ Ամերիկայում աստվածարանական կրթություն ստացած հայ բողոքական բաշանան դեռ փորձում էր թուրքերի հետ բանակցել և այդ նպատակով գեներալի մոտ ուղարկեց սպիտակ դրոշակով մի բանի կին: Սակայն վերջինս պահանջեց, որ անվերապահորեն հանձնվեն: Այժմ այլևս հայերը կորցրել էին չնորհ ստանալու հույսը: Տղամարդկանց սպասում էր ստույգ մահ: Նույնքան ստույգ էր կանանց ու երեխաների արսորը: Ինչո՞ւ ուրեմն շղիմաղը մինչև մահ: Կանանց ու երիտասարդ աղջիկների մի մեծ խումբ նոյնպես չէր ուղում զենքը ցած զնելու մասին լսել: Նրանք նախընտրում էին կովելով մեռնել, բան թև թողնել, որ իրենց պատիվն արատավորվի և սովամահ լինեն: Այնու ամենայնիվ, նրանք չկարողացան կանխել անձնատուրությունը, որը տեղի ունեցավ դիմաղրության 16-րդ օրը: Վերոհիշյալ քահանան թախանձեց սարսափահար մարդկանց, որ չհանձնվեն: Նա իր խոսքերն ուղեկցեց հայտարարությամբ, որ ուսւներն արդեն Դիարբերիում են, Ուրֆայից երկու օրվա հեռավորության վրա:

14. Անձնատուրություն

Հոկտեմբերի 16-ին, կեսօրից առաջ, տեղի ունեցավ թուրքերին հանձնվելու կարգը: Կանայք ու երեխաները, այդպես չնշեց հրամանը, պետք է շարվեին սահմանված փողոցներում՝ ձեռքները դատարկ: Ով որ ձեռքում որևէ իր կունենա, անմիջապես կզնηակահարվի, սա կը գեներայի հրամանը: Հանձնվելու ընթացքում տղամարդիկ պարտավոր էին այլ տեղում ներկայանալ, իրենց ձեռքերը վեր: Ես հուսով էի, որ պարոն Լեսլիին ու նրա ընկերները առաջինը պիտի հայտնվեին և զնացի ոստիկանատուն նրանց, Հնարավորության դեպքում, տեսնելու և կամ իրենց հետ խոսելու: Այնտեղ գնալիս դեմս եկավ կանանց ու երեխաների մի երկար, երկար շարասյուն: Աստված իմ, ինչ սարսափելի էր, դարձուրելի՛, Հուսահատական: Պետք էր տեսնել րոյր այդ սարսափահար, Հուսահատ, ինձ բաժածանոթ դեմքները և նրանց դիմագծերում կարդայ Հուսահատության այդ դառն արտահայտությունը: Զէ՞ որ նրանք այժմ ավելի քան առաջ մահվան ճանկերում էին: Ձեռք ու ոտք ընկած, ձայն էին տալիս ինձ. «Յ, Յակոր եղրայր, Փրկի՛ր մեղ, Փրկի՛ր մեղ»: Բայց ի՞նչ կարող էի ես նրանց համար անել: Ոչինչ: Ես ինքս էի Հուսահատված, որ նրանց Փրկելու ոչ մի միջոց չկա: Նախ կանանց ու երեխաներին խցկեցին երեք մեծ շենքի մեջ: Այնտեղ նրանք պարտավոր էին առայժմ սպասել: Տղամարդկանց բաժանեցին երկու խմբի. որևէ կարենորություն ունեցողներին տարան րանտ, իսկ մյուսներին, որոնք Հեղափոխականի տեսք չունեին, տեղափոխեցին մզկիթի բակը, որտեղ նրանք մնացին խիստ հսկողության տակ:

Պարոն Լեսլիին և մյուս եվրոպացիներին, ինչպես նաև նրա հայ աշխատակիցներին, Հանդիպեցի ոստիկանատանը: Ծնորհիվ ոստիկանության հետ իմ մշտապես ունեցած յավ հարաբերության, ինձ թույլ տվեցին պարոն Լեսլիի հետ կարծ խոսակցություն ունենալ: Նա ինձ տվեց իր մոտ եղած դրամը: Հաղիկ էի այն զրպանս դրել, երբ մի ոստիկան եկավ ու պահանջեց, որ ցույց տամ զրպանիս պարունակությունը, մի բան, որին ես իսկույն ենթարկվեցի: Նրան թվացել էր, որ պարոն Լեսլին ինձ ատրճանակ էր հանձնել: Տեսնելով, որ իմ ներկայությունն այստեղ ցանկալի չէ, ես Հուսացա: Կառավարության շենքի

առաջ մեծ խոնգածք էր առաջացել: Հենց նոր բերել էին մի ոռուսի՝ երկար, ծածանվող մաղերով: Նա ներկալվածներից մեկն էր, ընակվում էր հայկական թաղամասում և այնտեղ էին նրան գտել: Նա ո՞չ քայլել էր կարողանում, ո՞չ խոսել, իսկ այստեղ նրան քարշ էին տվել էշի վրա բարձած: Նա փոփած ընկած էր ոստիկանական շենքի փորրիկ հրապարակում: Ոստիկանները նրան ոտքերով հարփածում էին: Առաջին հայացրից ևս տեսա մի ծանր հիփանդի, որը ոչինչ չի հասկանում իր շրջապատում կատարվածից, և նրան անմիջապես պաշտպան կանգնեցի: Դրա վրա ոստիկանները նրան հանգիստ թողեցին: Խնդրանքս ոստիկանապետին՝ հիփանդին բուժարան տանելու, բավարարվեց, սակայն նա արդեն մահամերձ էր և տեղ չհասավ: Այնուհետև ես փորձեցի շարունակել ճանապարհս՝ թափանցելու քաղաքի խորրերը, ուր մահմեղական թաղամասում հիփանդների պիտի այցելեի: Սակայն տագնապը փողոցներում աշավոր էր, ամեն քայլափոխին ներկայացող տեսարանները՝ սոսկայի: Ամեն կողմից դիմունների ուղեկցությամբ մոտովս էին անցկացնում ինձ ծանոթ հայերի, որոնց հետեւից կատասրի անեծքներ էին թափում՝ միաժամանակ քարեր նետերով նրանց վրա: Ես հարմար նկատեցի շրջվել՝ վերադառնալ հիփանդանոց: Այնտեղ հենց նոր թուրքերը 17 տարեկան մի աղջկա էին բերել, որի փորր կրակոցից ծակված էր: Նրա վրա կրակել էին, որովհետև նա չէր ցանկացել անձնատուր լինել: Թե ինչու դիմունները, փոխանակ աղջկա կյանքին միանգամից վերջ տարու, զետ մեղ մոտ էին նրան քաշ տվել բերել, ևս չհասկացա: Հավանաբար աղջիկն իր քաջությամբ նրանց հիացմունք էր պատճառել, նա ուներ նաև կուրացնող զեղեցկություն: Բարերախտարար նա շոտով մահացավ և փրկվեց հետագա փորձանքներից:

Երր երեկոն իջավ և պարոն Լեսլին ոստիկանատնից շվերադամավ, մի քիչ ուտելիքով այնտեղ գնացի: Պատահել էր այն, ինչ ենթադրում էի, նա բանտում էր: Ծնորչիվ իմ ջանքերի, նաև երաշխափորությամբ, որ թույլ չեմ տա նրան փախչել, ևս նրան կալանքից հանեցի և իմ տունը տարա: Ճանապարհին անցնում էինք մի մղկիթի առաջ գտնվող հրապարակով, որը դիմուններով շրջափակված էր: Նրանք հրամայեցին, որ արագ հեռանանք: Հաղիվ էինք հասել 200 մ հեռավորության վրա

գտնվող իմ տան մոտ, երր մղկիթի հրապարակում գնդակա-
հարեցին մի խումբ հայերի: Ուրիշ կողմերից էլ կրակոցներ
լսվեցին: Պարզ էր, որ սկսվել էր ուրֆահայության սպանդը:

15. Հակոբ

Մարդկանց այդ կոտորածները տևեցին մի քանի օր. դրանք
տեղի էին ունենում մայրամուտից առաջ ժամերին: Մեռածնե-
րին, որպես կանոն, թաղում էին ընդհանուր գերեղմաններում:
Մեր խաղողի այզի տանող ճանապարհին, մի փոքրիկ հովտում
նույնպես սպանեցին մնել թվով մարդկանց և դիակները
ծածկեցին հողի բարակ շերտով: Երբ գարնանը հորդառատ
անձրև տեղաց, ջրի երես զուրս եկավ կիսաքայլայված դիակ-
ների մի մասը: Իսկ ավելի ուշ, հովտի խորքում կարելի էր
տեսնել ամենուրեք սփոված մարդկային ոսկորներ, որ քչել
տարել էր ջուրը:

Մի այդպիսի դանգվածային ջարդի օր, երեկոյան ժամը 10-
ին դուռս ծեծեցին: Ես արդեն անկողին էի մտել: Տան դուռն
ապակե պատուհանի միջով գիշերային մթության մեջ նշմա-
րեցի մարդկային մի մերկ կերպարանք: Դուռը բացեցի: Իմ
առաջ կանգնած էր մի մարդ՝ արնաշաղախ վիճակում. «Օ, Յա-
կոր էֆենդի, Աստծո սիրուն, խղճա՛ ինձ, ինձ մի տեղ տուր, ուր
կարող եմ մնոնել»: Սաստիկ ցրտից դողդողացող մարդը հի-
վանդանոցի բեռնակիր Հակոռն էր: Ամրող զեմքը խաթարված
էր: Կարիք չկար հարցնելու, թե ինչ էր պատահել, անկասկած
նա մեկն էր նրանցից, որոնց այն երեկո մեր տան մոտա-
կայքում մահվան գիրկն էին ուղարկում, բայց որը Աստծո բա-
րեխնամությամբ խուսափել էր մահից: Նրան՝ մեռած կարծե-
լով, թողել գնացել էին, իսկ նա ծանր վիրավորվել և ուշագնաց
էր եղել: Ի՞նչ անելի: Այդ պահին իսկապես չգիտեի: Զէ՞ որ Հենց
այդ նույն օրն էր, որ թուրք զեներայր սպառնացել էր ինձ, որ
եթե այսու հետև հայերին խնամեի, ինձ հետ կվարվեր այնպես,
ինչպես վարվում է հայերի հետ: Խեղճին տեղափորեցինք մի
փոքրիկ սենյակում ու վրան ծածկեցինք: Ապա շտապ վերա-
դարձա ննջասենյակ, որտեղ կինս արդեն վախվորած ինձ էր
սպասում: Թող ինձ հավատան, եթե ասեմ, որ այն օրերին, երբ

ամենուրեք օգում զնղակներ էին սույրում և ամեն ծակուծուկի մեջ մաշն էր դարանակալել, կանայք միշտ մտահոգվում էին, երբ ամուսինը ոտքը դոնից դուրս էր զնում: Այս անզամ էր, քանի որ ևս էի շվարել, կիսն էր, որ ինձ կրկին Հունի մեջ զցեց. «Խեղճ մարդր վիրավոր է, և պատերազմի ժամանակ բժիկը պարտավոր է օգնություն ցույց տալ բոլորին՝ լինի դա բարեկամ թե թշնամի: Այս մարդր նույնիսկ բարեկամ է: Պարդապես քո պարտքն է՝ նրան հիմանդանոց ընդունել»: Բարեհոգի կիսն իրավունք ուներ: Ես Հազնվեցի և թշվառ մարդուն տարա բուժարան, որը նույնիսկ մեր տան մոտ էլ չէր գտնվում: Այստեղ մենք կարեցինք նրա բոլոր բաց վերքերը: Նա կրկին ապարինվեց:

16. Թուրքական խոստումներ

Բոլոր այն կանանց, որոնց թուրքերը տարել էին իջևան-ները (խանները), ինչպես նաև րանտում եղած տղամարդկանց, մենք՝ եվրոպացիներս, ամեն օր մի փոքր սննդամթերք էինք տանում: Այն յոթ տղամարդիկ, որոնց տարել էին դործարա-նային շենքերից և գեներալի հրամանով բանտ նետել, իրենց սնունդն ստանում էին նույնպես մեր միջոցով: Ընդհանուր անձնատուրության ժամանակ, սակայն, նրանց բերել էին այսպես կոչված Քարյուղի խանը. որը գտնվում էր բաղարից դուրս: Այստեղ նույնպես մենք նրանց ուտելիք էինք Հասցնում: Սակայն այդ մարդկանց հետ երբեք տեսակցություն չէինք ստանում: Մի առավոտ ևս անձամբ տարա այստեղ կերակուր-ները: Այդ առիթով ինձ Հաջողվեց բոլորին տեսնել ու խոսել նրանց հետ:

Նրանց տեսքը սոսկալի էր՝ Հաղիվ ճանաչելի: Նրանք պատմեցին, որ իրենց Հաճախ զանահարում են: Քահանան՝ մեր որբերի Հայրը, ցույց տվեց իր ուսած թեր, որի վրա մի մեծ թարախսակույտ էր զոյացել: Ուրեմն այսպես էր վարդում թուրք գեներալն այն մարդկանց հետ, որոնց Համար զերմա-նացի արդյունաբերության դեկավարին խոստացել էր, որ նրանց վնաս չի Հասցվի: Տունդարձի ճանապարհին փորձեցի մտնել գեներալի մոտ, մի բան, որ ինձ Հաջողվեց: Անդրեցի

Նրան ինձ Հանձնել մեր որրանոցի հորը՝ նրան Հիվանդանոց տանելու Համար, քանի որ վիրահատության կարիք ուներ: Չէ՞ որ նա խոստացել էր խնայել այդ մարդկանց:

Իսկ նա ուղղակի Հարձակվեց իմ վրա. «Ի՞նչ է, Դուք Հանդգնել եք Հաղորդակցվե՞լ այդ դաշտանների հետ: Ո՞վ է Զեղ դա թույց տվել: Մեկ անգամ ևս փորձեք, և ևս կկարգադրեմ, որ Դուք էլ արժանանաք նույն վերաբերմունքին, ինչ որ այդ մարդիկ: Ես Հիմա անմիջապես կհրամայեմ, որ Զեղ այլև նոր այցելություններ չթույցարվեն»:

Նման խոսքերը, որ զայխս էին մի մարդուց, որի քմահաճուքին էր Հանձնված Ռւրֆայի բնակչությունը, բնավ Հուսադրող շէին: Այդ եղավ նաև այդ յոթ մարդկանց վերջին առավոտք: Կեսօրից Հետո նրանք՝ քաղաքից դուրս մի բլրի վրա ուղարմաղաշտային դատարանի վճռով գնդակահարվեցին: Գեներալը նույնիսկ Հարկ շՀամարեց պարոն էքարթին դրա մասին տեսդեկացնել: Վերջինս գնդակահարության մասին տեսդեկացավ մի թուրք բժշկից. որը պարոն էքարթի գերմանական տանը ներսուղուրս էր անում: Բժիշկը Հանդես էր եկել մահվան բննիշի պաշտոնով և դոհերի նրա նկարագրությունից գերմանացին զլսի էր բնկել, որ նրանք իր յոթ ծառայողներն են, որոնց Համար նա ստացել էր թուրք գեներալի խոսքը, որոնց Հավաստիության մասին նա կասկած էլ չէր ունեցել:

17. Պարոն Լեսլիի մահը

Ամերիկացի միսիոներ Ֆ. Հ. Լեսլին իմ յավագույն բարեկամն էր: Ընդամենը երեք տարի առաջ, նա դեռևս երիտասարդ տղամարդ, եկել էր Թուրքիա և Ռւրֆա: Մենք երկուսս բոլոր Հարցերում իրար շատ յափ էինք Հասկանում: Ես Հաճախ էի նրան օգնում իմ փորձով և իմացությամբ: Խսկ նա, երբ ևս զարնանը բծավոր տիֆով մահմերձ պառկած էի, կնոջս Հավատարիմ պաշտպանը եղավ: Այն ժամանակ էր, որ նա, երբ մեր Հայ բժիշկը չէր կարողանում պարղել իմ վիճակը, իր նախաձեռնությամբ իմ մահճակալի մոտ կանչեց նշանավոր միսիոներ բժիշկ դ-ր Շեփարդին (Dr. Shepard): Միայն մի կետում մենք տարակարծիք էինք՝ քաղաքականապես մտածում էինք ոչ

նման: Ես գերմանացիների կողմն էի, իսկ նա՝ Անտանտի: Այնուամնեայնիվ դա երբեք մեղ պառակտման առիթ չտվեց: Եվ ինչո՞ւ դա խնդիր դարձնել:

Քանի որ նրա մանկամարդ կինը իր առաջին ծննդարերությունն էր ունենալու, գարնանը Լեսլին նրան Այնթապ ուղարկեց. այնտեղ կար մի միահինոներ րժշկուհի: Այսպիսով, Լեսլին Ուրֆայի բոլոր սարսափելի իրադարձությունները միայնակ ապրեց: Աշխատանքում միայն Հայ օգնականներն էին կանգնած նրա կողքին: Հունիսին մոտ 500 բաղաբացիական ներկալիքածներ եկան Ուրֆա: Հալեպի ամերիկացի Հյուպատոսը րոլոր այդ մարդկանց հոգար բարդեց պարոն Լեսլիի վրա: Հսկայական մի աշխատանք: Թեև երկու օգնական էր նրան կցված, սակայն դարձյալ այդ գործը չափաղանց մեծ էր արդեն գերծանրարեռնված մարդու համար: Հուլիսի սկզբին Հալեպից նրան բերեցի Հյուպատոսարանի ցուցանակն ու դրոշը. որոնք պարոն Լեսլիի համար ինձ տվել էր ամերիկացի Հյուպատոսը: Նամակում, որը Հյուպատոսը տվել էր ինձ Լեսլիին Հանձնելու, ասվում էր, որ պարոն Լեսլին նշանակվել էր Հյուպատոսության գործակալ: Ասվում էր նաև, որ Բարձր դուռն արդեն անհրաժեշտ ցուցումներ է տվել Ուրֆայի կառավարությանը, ըստ որի պարոն Լեսլին արդեն հաջորդ կիրակի պիտի բարձրացներ ամերիկյան դրոշը:

Հետեւալ կիրակի վաղ առավոտյան ամերիկյան շենքի վերեւում իսկապես ծածանվում էր աստղադարդ դրոշակը. իսկ դուռն վերեւում կախված էր Հյուպատոսարանի ցուցանակը: Սակայն փառանեղությունը երկար չտևեց: Կեսօրվա կողմուստիկանությունը հայտնվեց ու պարոն Լեսլիից պահանջեց անմիջապես իջեցնել դրոշակը. քանի որ այն բարձրացնելու թույլտվություն չկար: Ոչինչ չէր մնաւմ անելու, քան հնագանդվել: Այն օրերին Ուրֆայով էին անցկացնում մի ամերիկացի բանտարկյալի՝ Դիարրեքիրից միահինոներ րժիշկ դ-ր Սմիթին: Հավանաբար այդ պարոնը Դիարրեքիրում հայերի տեղահանումների դեմ իր ելույթներով անրադայի էր դարձել, դրա համար էլ թուրքերը նրան տեղափոխում էին Բեյրութի ափամերձ շրջանը: Պարոն Լեսլին կարողացավ մի պահ ոստիկանության ներկայությամբ խոսել բանտարկյալի հետ:

Այդ օրվանից պարոն Լեսլին կորցրեց իր հանգիստը.

շնայած այն արդեն մայիսին խանգարվել էր: 1915 թ. մարտին Ուրֆայում երկու ամերիկացի հայտնվեց: Հայեափի ամերիկացի հյուպատոսի պահանջով պարոն Լեսլին փոստային մի բացիկով, ծածկագրի օգնությամբ, հյուպատոսին ծանուցեց հյուրերի ժամանման ու մեկնման մասին: Մայիսին հյուպատոսը նրան պատասխանեց, որ ստացել է բացիկի պատճենը միայն, իսկ ընագիրը փոստը պահել է:

Օգոստոսի սկզբին Ուրֆա ժամանեց ամերիկացի փոխհյուպատոսը: Մտածում էի, որ այլևս պարոն Լեսլիի հոգսր կթեթևանա: Սակայն օգոստոսի 19-ի կոտորածից հետո փոխհյուպատոսը վերադարձավ Հայեպ՝ աշխատանքի ամրող ծանրությունը կրկին թողնելով միայն պարոն Լեսլիի վրա:

Սեպտեմբերին պարոն Լեսլիի մոտ արդեն ի հայտ եկան ախտանշաններ, որոնք հատուկ են Հայածանքի մտագարության: Ես Համոզեցի նրան Այնթապ մեկնել՝ այցելելու այդ բնթացքում ծնված իր շառավիղին և նրա երիտասարդ մայրիկին: Իմ խորհրդով նա ուրիշի փոխանցեց ներկայվածների համար տարգող աշխատանքը: Ինձ համար շատ զմվար եղավ նրան համողել, որ այդ քայլին դիմի: Քանի որ ես մտադիր էի այսու հետև որրանցում օրական միայն մեկ ժամ բնդունելություն անցկացնել, նրա խորհուրդով որրանոցի դրամարկղի պարունակությունը իմ տունը տարա, որտեղ այն ավելի ապահով տեղում կլիներ: Բարեկամս, սակայն, ինձ խողրեց իրեն մինչև Այնթապ ուղեկցել: քանի որ նա վախենում էր, որ ճանապարհին թուրքերը իրեն կսպաննեն: Ճիշտն ասած, ես բնավ գնալու հնարավորություն չունեի, սակայն մտածեցի, որ երր դուրս գանք քաղաքից, խեղճ մի քիչ հՀանգստանա և այն ժամանակ ես արագ Ուրֆա կվերադառնամ՝ թողնելով նրան մենակ շարունակելու ուղենորությունը: Խնչպես արդեն նշել էի, սեպտեմբերի 30-ին էր, որ ես հիվանդի հետ ուղում էի դուրս գալ քաղաքից, ցավոք, դարպասի մոտ տեղակայված պահակը դա արգելեց:

Այնուամենայնիվ ես մենք անգամ ես, այս անգամ առանց կառքի, ոտքով չրժանցեցի այն քարձունքը, որի վրա գտնվում է Ամերիկան միախոներական հաստատությունը և աղպես տեղ հասա: Պարոն Լեսլիին խնդրեցի, որ ինձ հետ գար: Սակայն նա հեռանալու մասին այլևս չէր ուղում լսել:

- ԶԵ՞ս լուսն: Սկսվել է, այժմ պետք է միասին ապրել կամ միասին մեռնել: Ինչպե՞ս կարող եմ, ի՞նչ իրավունքով ես Հիմա իմ որբերին մնանակ թողնեմ: Դու դա կանեի՞ր: Ոչ, դու է չէիր անի: Ինչպե՞ս ես ուրեմն զա ինձնից պահանջում: Ես կապրեմ կամ կմեռնեմ նրանց հետ:

Անշուշտ, ես կարող էի նրան հասկանալ. բայց չէ՞ որ նա Հիվանդ էր: Եվ այսպես ստիպված էի գործն անավարտ թողած վերադառնալ: Այսուհետեւ ես այդ քաջարի մարդուն 16 օր շպիտի տեսնեի:

Հայեափի ամերիկյան հյուպատոսն այդ օրերին ինձ Հեռագրեց, հարցնելով, թե ես արդյոք կուղեի՞ս ստանձնել ներկալվածների համար տարվող աշխատանքը: Անհրաժեշտ օժանդակ ուժերի պակաս չէի ունենա: Երկար մտմտարու կարիք չունեի, քանի որ դա Հնարավոր չէր: Բավական էր մտածել. թե այդ աշխատանքը որքան թանկ էր նստել պարոն Լեսլիի վրա: Ընդհանրապես, ինչպե՞ս կարող էր պարոն էղելմանը՝ փոխհյուպատոսը, որն օգոստոսի սկզբին էր ժամանել Ռուֆա, նոյն ամսին նորից Հեռանալ քաղաքից: Մի՞թև նրա պարտականությունը չէր՝ մնայ և այդ աշխատանքը կատարել: Ի՞նչ ուներ նա Հայեապում անելու, որտեղ արդեն հյուպատոս կար: Ես այն ժամանակ նրան, իրավացիորեն. թե անիրավարար, մեղադրեցի վախսկոտության մեջ: Նրա ոտքերի տակ հողը վառվում էր. և նա արագ փախավ Հայեապ, որտեղ նա իրեն ավելի ապահով էր զգում, քան Ռուֆա կոչվող զդոխային կաթսայում: Հեռագրեցի ուրեմն կարճու կտրուկ. «Իմքոսսիե» (անհնարին):

Հասկանալի էր, որ 16 օրվա պաշարումը թանկ նստեց պարոն Լեսլիի նյարդային համակարգի վրա: Երբ ես նրան ոստիկանատանը վերստին տեսա, սարսափեցի նրա մոլորված հայացքից, չնայած նրա մոտ նման մի քան առաջներում էլ էի տեսել: Հայերի հանձնվելուց հետո մի քանի օր Լեսլին, ինչպես արդեն նշել եմ, իմ հյուրն էր: Կիրառեցի նրան համողելու ամեն տեսակի միջոց, բերեցի Հաղար ու մի Հիմնավորում՝ Հանելու նրա միջից այն մտավախսությունը, որ թուրքերը նրան կախելու են: Երանի թե կարողանայի նրան իսկոյն Այնթապ ուղարկել: Սակայն այլևս զա Հնարավոր չէր, քանի որ նա այժմ թուրքերի բանտարկյալն էր: Ամեն օր Լեսլին պարտավոր էր ներկայանալ թուրքական ուազմական դատարան: Եթե առավոտ-

յան նա որոշ չափով հանգստացած էր դուրս գալիս, ապա ամեն անզամ վերադառնում էր ամրողջովին ջարդված:

Կեսօրից հետո էր, երբ մի օր ինձ կանչեցին ուազմական դատարան: Ես՝ որպես վկա, պետք է ներկա լինեի պարոն Լևոլիի տնօրինության տակ գտնված Հայերի ունեցվածքի Հանձնմանը: Այդ առիթով թուրքերի ձեռքն անցավ մոտ 2000 ոսկեղրամ և գրեթե նույն բարձր արժողությամբ դարդեղեն: Հանձնման ժամանակ տեսա, թե ինչպես մի սպա. որ մասնակցում էր ոսկու Հաշվարկին, ոսկեղրամի մի անտիկ նմուշ խցկեց գորգի տակ, որի վրա նստած էինք: Նոր էինք ավարտել Հաշվարկը. երբ ներս մտավ զեներալը և տեսավ փայլուն ոսկեղրամի երեացող ծայրը: Այդ ոսկեղրամն էլ մտավ պարկի մեջ. որն այնուհետև հանդիսությամբ կնքվեց:

Երեկոյան Լեսլիի հետ տուն վերադառնալիս, կրկին գործի դրեցի ամենայն պերճախոսություն՝ կոտրված այդ մարդուն սփոփիելու նպատակով: Հայերի՝ իրեն վստահված թանկարժեք ամրողջ ունեցվածքի Հանձնումն էր. որ նրան այսօր այդրան ընկճում էր:

Հոկտեմբեր ամսվա վերջերին մի երեկո պարոն Լեսլին ինձանից ստրիխնին (ծնթ. թարգմ. *Strychnin = թարգ.*՝ բնամորմ) խնդրեց, որովհետև ինչպես ինքն էր ասում, չէր թողնելու, որ թուրքերն իրեն կախսին: Միայն երկար-բարակ դրույցից հետո, որի բնթացքում նրան հիշեցրի իր մանկամարդ կնոջ ու երեխայի մասին և վկայակոչեցի նրա միսիոների կոչումը, որն անհամատեղի էր նման մտքերի հետ, Հաջողվեց ինձ նրան կրկին մի քիչ հանդարտեցնել: Ի դեպ. իրեն համար կախվելու որևէ հեռանկար՝ ուրեմն և անհանգստարու պատճառ չկար: Պարոն Լեսլիի դեմ դատաքննության բնթացքի մասին մշտապես տեղեկանում էի, քանի որ ուազմական դատարանում բարեկամ ունեի: Վերջինս ասում էր, որ պարոն Լեսլիին որևէ րանում մեղադրելու հիմք չկա:

Հոկտեմբերի 30-ին պարոն Լեսլին սովորականի պես ուաղմական դատարանում էր: Արդեն շատ օրեր ի վեր ուաղմական դատարանը նրան չարչարում էր ինչ-որ դրամապահարանի բանալու հարցով. որը նա թուրքերին պետք է Հանձներ, քանի որ Հայի ունեցվածք էր: Դատարանի հարցին, թե այդ բանալին նրա՞ մոտ էր, նա տվել էր անորոշ պատասխան՝ ասելով. որ չի

Հիշում: Նա հանձնել էր րոլոր ունեցած բանալիները. սակայն ոչ մեկը չէր հարմարվել: Քանի որ այդ դրամապահարանը պատկանում էր ամենահարուստ հայ վաճառականին, կառավարության համար կարևոր էր՝ հարավորին շափ շուտ տեղեկանալ, թե որքան դրամ կար դրա մեջ: Դրա համար էին անվերջանալի այդ շարշարանքները:

Այդ առավոտ, ուրեմն, չար դիպվածով ձիերի շուկայում կախաղան էին պատրաստել, որից կեսօրից հետո մի խումբ հայերի կախսելու էին: Դեպի իմ տունը վերադարձի ճանապարհին պարոն Լեսլին անցնելու էր կախաղանի մոտով: Դա է, որ հավանարար խեղճ մարդուն վերջին հարվածը հասցըց: Իմ իննամյա որդին էր տեսել, թե ինչպես էր նա ընկել փողոցում՝ նախքան իմ տուն հասնելը: Անմիջապես ձայն է տվել մորր, որն արագ շտապել-հասել էր: Պարոն Լեսլին երևի կնոջս հասցըլ է ճանաչել, որովհետև նրան այնպես է նայել, կարծես ինչ-որ բան է ցանկացել ասել, սակայն նույն պահին կորցըլ է զիտակցությունը: Բերանից կարորյան թթվի ուժեղ հոտ է եկել, կզակն էլ այրված է եղել այդ թթվից: Կինս ուշագնաց Լեսլիին մի տղամարդու օգնությամբ արագ հիվանդանոց է հասցըլ, որտեղ մենք խսկույն քացախսաթթվի լուծույթով ստամոքսի լվացում կատարեցինք: Սակայն նրա զիտակցությունը ետ չեկավ. կես ժամ անց բարեկամիս շնչառությունը կանգ առավ: Ոստիկանությունը տեղեկացվեց: Այն ներկայացավ ուղմական դատարանի մի անդամի հետ: Պարոն Լեսլիի զրպանից գտնվեց անզերենով մի զրություն, որի թարգմանությունը հետևյալն է.

«Սույնով ուղում եմ Հայտնել, որ իմ մահվան հարցում իմ բարեկամներ պարոն Էքքարթը և Հատկապես պարոն Քյունցլերը որևէ մեղք չունեն: Թույնը ես իմ ձեռքով եմ վերցրել իմ որրանոցի ղեղատնից:

Ուրֆա, 30 Հոկտեմբերի, 1915 թ.

Ֆրանսիս Հ. Լեսլի»:

Մդմավանջային այս օրերին սա ինձ համար մի նոր, երևի ամենածանր հարվածն էր: Նա ինձ համար թանկագին բարեկամ էր, եղբայր՝ բառիս բուն իմաստով: Նա այժմ դարձել էր ժամանակների դուռ, իսկ ես նրանից հետո պիտի շարունակելի ապրել: Իմ աղոթքները շկարողացան փրկել նրան: Նա շափա-

գանց փխրուն հոգի ուներ այս շար երկրի Համար:

Ստիպված էի զեպքի մասին յուր տալ երիտասարդ կնոջը: Ինչպես պիտի նա տաներ այս Հարվածը: Նա, որն այժմ մենակ էր մնացել Հաղիկ երեք ամսական դստրիկի Հետ:

Հոկտեմբերի 31-ին, կեսօրից Հետո տեղի էր ունենալու Լևոլիի Հուղարկավորությունը: Բողոքականների գերեզմանոցում նրա Համար գերեղման էի փորել տվել: Բողոք նվրոպացիները, Հատկապես ներկալվածներից շատերը, եկել էին մասնակցելու Համեստ Հանդիսությանը: Սակայն դրա սկսվելուց քիչ առաջ մի ոստիկան Հայտնվեց և ինձ արգելեց Հանգույցալին գերեղմանոցում թաղել: Ասաց, որ նա կառավարության սեփականությունն է: Իմ միջամտությունը կառավարության մոտ օգուտ չտվեց: Գեներալը, որը նաև հանգապետն էր, նույնպես վրա բերեց.

— Ինչպես եք դուք Հանդգնում միջամտել: Դուք պարզապես պարտավոր եք ենթարկվել մեր Հրամանին: Մի՞թե կարծում եք, որ Ձեր այստեղ ներկայանալով կարող եք Հրամանը փոխել:

Ինձ ուրիշ ոչինչ չէր մնում, եթե ոչ Հապճեպորեն քաղաքից դուրս գտնվող մի քարաստանում նոր գերեղման փորել տալ և այնտեղ թաղել րարեկամիս աճյունը:

18. Ռազմադատական Հետաքննություններ

Այդ օրերի ընթացքում ինձ ենթարկեցին ուաղմաղատական Հետաքննության: Երբ Հունիսին մեր զեղագործին Հիվանդանոցից տարան և բանտարկեցին, դրան անմիջապես Հաջորդելու էր նրա եղրոր. Արմենակի բանտարկությունը: Բայց քանի որ նա այդ ժամանակ թոքերի ծանր հիվանդությամբ պառկած էր գերմանական հիվանդանոցում, ժամանակավորապես դերձ մնաց կայանքից: Ամոռան ընթացքում նա իրեն վերագտավ: Սակայն նկատի ունենալով, որ Հայերի վիճակը քաղաքում օրորի վատթարանում էր, ևս նրան պահեցի Հիվանդանոցում, թեև Հիվանդանոցն այլևս նրա տեղը չէր: Ազատազրկված Հայերից կորդված վկայությունները ծանրացրել էին Արմենակի վիճակը, այնպես որ մի առավոտ ոստիկանները նկան Հիվան-

դանոց՝ նրա Հետեկից: Պարզվեց, որ այս մարդը ապստամբության նախօրեին փախել էր հիվանդանոցից և զնացել Հայկական թաղ՝ մասնակցելու ապստամբությանը: Ավագ րուժքույրը նրա փախուստի մասին ինձ չկը տեղեկացրել: Այնպես որ ես ոչինչ չգիտեի: Սակայն այս դեպքն ինձ մեկ անգամ ևս շնորհաղրկեց դատարանի առաջ: Ինչեւ, ես արդեն Թուրքիայում բավական երկար ժամանակ էի եղել, որպեսդի նման բաների վրա Հանգիստս կորցնեի: Իմ կաշին ավելի հաստ էր, քան Հանգուցյալ բնկերոջն՝ Լեսլիի կաշին:

Արմենակը նրանցից մեկն էր, որը անձնատուրության ժամանակ չէր Հանձնվել: Երբ պարոն էքարթը Հայերի Հանձնվելուց չորս օր Հետո զնացել էր ամերիկյան Հաստատություն, այդ նույն Արմենակը Հանկարծակիորեն թարսոցից դուրս էր պրծել, ընկել նրա ոտքերն ու օգնություն աղերսել: Պարոն էքարթը վախեցել էր: Մի դիմուր՝ տեսնելով Արմենակին, գերմանացու աշբի առաջ նրան մի զնդակով զետին էր փոել:

Ռադմական դատարանի Հետաքննությունները պարզել էին նաև, որ տեր Գարեգինը, մի Հայ վարդապետ, թաքնվել է Եվրոպացիների մոտ: Դրա Համար ինձ կրկին դատարան կանչեցին: Այն Հարցին, թե տեր Գարեգինն ինձ մո՞տ էր, ես բացասական պատասխան տվեցի: Իսկ մյուս Հարցին, թե նա գերմանացիների կամ դանիացի տիկնու՞ջ օրիորդ Եփփեի՞ մոտ է, պատասխանեցի, որ դա ինձ Հայտնի չէր: Դրանից Հետո, գերմանացի սպան, Թուրքական ծառայության մեջ զտնվող զեներալի, կոմս Վոլֆսկելի (Graf Wolfskeel) Համհարդը, վերջինիս Հրամանով պիտի Հարցաքններ պարոն էքարթին, օրիորդ Եփփեին ու ինձ և մեղ պիտի երդվեցներ, որ մենք իրոք չգիտեինք, թե որտեղ է զտնվում տեր Գարեգինը: Երգումը մենք կարողացանք փոխարինել աղնիվ խոսքով, որի մեջ Հետեկյան էր ասկում. «Մենք չգիտենք, թե ներկայում որտեղ է զտնվում տեր Գարեգինը»:

Այս բանակցությունից քառորդ ժամ անց կոմս Վոլֆսկելը մեկնեց Հալեպ՝ ասելով, որ Հիվանդ է: Իրականում, Ուրֆայի իրավիճակը, որի մեջ նա ի պաշտոնն էր ընդգրկվել, նրան տհաճություն էր պատճառել. նա չէր կարողացել տեսնել, թե ինչպես էին վարդում Հայերի Հետ՝ առանց Հաշվի առնելու

Նրանց մեղավոր կամ անմեղ լինելը:

Այսու Հանդերձ, Հաջորդ օրը տեղի ունեցավ օրիորդ Եփիեի տան խուղարկությունը, որի ժամանակ ոստիկանությունը օրիորդ Եփիեի տանը Հայոնարերել է մարդկանց մեծ բաղմություն, բոլորն էլ Հայեր: Հաջորդ օրը մեր տներում անձամբ ներկայացավ դատարանի նախագահը և արձանագրեց մեղ մոտ դեռ ներկա Հայերի անունները:

19. Տարհանում

Այն բանից հետո, երբ մղկիթների բակերում և բանտերում առանձնացված բոլոր Հայ տղամարդկանց, առանց բացառության, սպանեցին, սկսվեց կանանց ու երեխաների տարհանումը: Նրանց հոգեկան վիճակն այդ ընթացքում ծայրահեղորեն խանգարված էր: Ո՞վ պիտի կարողանար այդ ամենը բառերի վերածել: Կիս, որն ամեն օր այցելում էր այդ ճամրարները, ականատես էր իինում աննկարագրելիին: Սկզրնական շրջանում ևս նույնպես ամեն օր իինում էի ճամրարներում, մեծ մասսամբ, դեռ պաշարման ժամանակ վիրավորված մարդկանց խնամելու նպատակով: Երբ մի անգամ այնտեղ Հաց տարա, կանայք ձայն տվեցին ինձ: «Հաց ևս մեղ բերում: Մե՞ղ, որ մաշկան զավակնե՞րն ենք: Ո՞չ, մեղ Հաց մի՛ բեր, թույն բեր. շատ թույն: Այս, մի՛ թող, որ մեղ քչեն, այնպես արա, որ մենք այստեղ մեռնենք: Ինքդ զիտես, թե ինչ է նշանակում անապատք վելլր»:

Կանանցից ոմանք էլ ինձ ցույց էին տալիս թույնով լի շշեր և ուղում էին իմանալ, թե ինչքան պետք է դրանից ընդունել մեռնելու համար. չէին ուղում շատ ընդունել, որպեսզի եղած թույնը հնարավորին չափ ուրիշներին էլ բավարարեր:

Իսկ մայրերն իրենց ծծկերների հետ: Նրանց կաթր վաղուց ցամաքել էր, իսկ ուրիշ սնունդ չկար: Սակավաթիվ էին այն մայրերը, որոնք քաջություն էին գտնում, իրենց երեխաներին կողքից վաղող հեղեղատը նետելու, որպեսզի նրանք ժամ առաջ աղատովեին: Ուստի մայրերն իրենց ծծկերներին բակերում կողք-կողքի չարում էին: Այնտեղ նրանք թող ճշային, որքան կարող էին: Իսկ երբ ճիչը կտրվում էր, նրանք մի քանի

անգամ օդ էին ծծում, որից Հետո մահը նրանց փրկում էր: Վերոհիշյալ Հեղեղատոր առավոտյան միշտ լցված էր լինում կանանց ու աղջիկների դիակներով, որոնք բնարել էին տարհանումից խուսափելու այս ձեր: Ի վերջո կառավարությունը կտրել տվեց նաև այդ ջուրը:

Իսկ բուն մահվան այս նվիրյալների տեղափոխումը: Մի՞թե որևէ զրիչ կարող է նման րան նկարագրել: Կանայք չեն ուղում փողոց դուրս գալ: Ժանդարմները մտրակների Հարգածներով նրանց դուրս են քչում: Դրաում, ճանապարհի վրա մի կին իրեն նետում է գետին: Զի ուղում այլևս ոտքի կանգնել: Ժանդարմը նրան տեղուուտեղը սպանելու փոխարեն, սվինով խոցահարում է: Սակայն նա էլի չի ուղում ոտքի կանգնել: Ոստիկանը կրկին է սվինահարում, բայց այնպես, որ կինը ոչ թե մեռնի, այլ միայն փիրավորվի: Կերքերից արյունը հորդում է: Ի վերջո, կինը որոշում է ոտքի կանգնել ու քայլել: Ահա՝ մի ուրիշ կին, որը խելազարպել է: Նա վազգվում է արձակ մազերով, երգում է ու ծիծաղում: Եվ ահա՝ երկրորդը, որ փորձում է փախուստի ղիմնել կողքի նրանցքով: Մի ոստիկան նկատում է նրան ու գնում է նրա Հետեկից: Մի կրակոց, և նա փրկվեց: Նա իր քույրերից ավելի բախտավոր է: Քաղաքից դուրս կանգնած են բազմաթիվ մահմեղականներ: Հայու հիներից մենքը իրեն ճանաշել է տալիս, մահմեղականները խում են նրան ու անհետանում: Երթի մեջ քայլում է նաև մի հայ վաճառականի տասնչորս տարեկան աղջիկը: Մի թուրք, որը նրան Հետապնդում է, Հափշտակում է նրան: Վերջինս, սակայն, դիմադրում է թուրքին: Նա նախարնտրում է անապատում մեռնել, քան որևէ մահմեղականի տունը տարվել: Մոտենում է մի ժանդարմ, ոչ թե թուրքին օգնելու մտադրութամբ: Բայց ահա թուրքի ձեռքին փայլիում է ոսկեղարամը: Ժանդարմը տեղի է տալիս: Դիմադրող աղջիկն անհետանում է թուրքի Հետ: Նրան Հարեմում սև ճակատագիր է սպասում:

Թե ճանապարհին ինչ փորձանքներով են անցել այս տարարախտները, ես արդեն պատմել եմ: Կասկած չկար. բոլոր ուրֆացիները պետք է անապատում ոչնչանային, դա ծրագիր էր և ցանկություն: Դրա համար էին նրանց շարունակ այսուեղից այնտեղ քշում, մինչև այլևս ոչ մի տեղափոխվելիք մարդ չմնար:

Դեռ մինչև տեղահանության ավարտը, մեր՝ Ելիոպացիների տներից, մինենույն օրն ու մինենույն ժամին, տարան մեր րոլոր պաշտպանյալներին: Իսկ մենք Հույսեր էինք փայփայում, որ նրանց կթողնեն մեղ մոտ: Այդ մարդկանց նախ տարանկանգնեցրին տների առաջ, և մի անգամ ևս մեր տները խուղարկեցին: Կարծելով, որ իմ րոլոր պաշտպանյալները դրսում են, տան խուղարկությամբ դրադիված ոստիկանի ներկայությամբ ևս միամտարար րաց արեցի մի դգեստապահարան, և աշա նրա միջից դուրս թուավ մի երիտասարդ հայուհի: Նույնիսկ իր համար իրավիճակը ծիծաղելի էր: Իհարկե նա էլ պարտավոր էր րոլորի հետ զնայ:

Իսկ դրսում իմ իննամյա որդին արցունքն աշխերին աղերսում էր ոստիկանին՝ խնայել իր «տատիկին»: Թող նա զնա, խնդրում էր տղան՝ համրուրելով ձեռքը ոստիկանապեստի, որն ինքն էլ արտավելու մոտ էր: Սակայն անօգուտ էր, տարեց կինը պարտավոր էր զնալ րոլորի հետ: Իսկ ո՞վ էր այդ տատիկը: Նա 65 տարեկան մի այրի կին էր, որը 16 տարի ի վեր մեղ մոտ ծառայության մեջ էր: Իմոնց համար, սակայն, նա շատ սիվելին էր, քան մի աղախին: Նա համարվում էր իմ երեխաների տատիկը, և ինքն էլ իրեն այդպես էր զգում:

Հաջորդ առավոտյան կինս մեկ անգամ ևս զնաց պարեստի մոտ՝ նրանից մի կերպ կորդելու ծեր կնոջ մնալու թույլտվությունը: Պարետը, որը ճամրարներից արդեն ընտրել-տարել էր ամենազեղեցիկ աղջիկներին, իսկ ում որ չէր ուղում պահել, բաշխել էր սպաներին, կնոջս տվել էր հետեւյալ պատասխանը: «Տուր ինձ նրա աղջկան, և իրեն ետ կստանաս»: Սակայն այդ քայլը կնոջս կարողությունից վեր էր: Ի զեպ՝ աղջիկն էլ արդեն դրսում՝ ճամրարում էր զտնվում:

Կանանց ճանապարհելիս, ևս նրանց մխիթարեսցի ասելով, որ նրանք զնում էին ոստիկանատուն պարզապես զրանցվելու համար և որ Հաջորդ օրը կրկին ետ էին զայու: Սակայն ծեր Մարիամք՝ մեր բարի տատիկն ասաց: «Ogleham, daha gelmem!» (Որդիս, ևս այլևս չեմ վերադառնա): Նա թուրքերին ավելի լավ էր ճանաշում:

Մեր տներից հանգած բոլոր մարդիկ, եթե կանայք էին ու երեխաներ, պարտավոր էին աքսորի երթին մասնակցել: Իսկ տղամարդկանց, որոնցից շատերը Հովանավորյաներն էին,

մյուսների նման չսպանեցին, այլ Հայեավ ուղարկեցին՝ դինվորության:

Մեր Մարիամը տարհանման նույն գիշերը ետ եկավ: Նրան թույլ էին տվել մի քանի կանանց հետ միասին կառք վարձել: Ուկին իր անելիքն արել էր, և կաշառված կառապանր նրանց քաղաքի մոտակայքում թողել էր՝ իջնեն: Կեսօրից առաջ, Մարիամն իր աղջկա հետ նորից Հայտնվեց մեր տանր: Սակայն Հաղիկ էին տեղ հասել, երբ նրանց ետևից կրկին հասավ ոստիկանությունը: Կանայք ետնազոնից փախան և փորձեցին թաքնվել մոտակա խաղողի այգու տնակում: Բայց քանի որ ոստիկանը նրանց տեսել էր մեր տուն մտնելիս, նախ խուղարկեց տունը, այնուհետև՝ շրջակա այգիները ու գտավ նրանց: Երրորդ անգամ նրանք չվերադարձան:

20. Գլխացավանքներ

Այն օրերին գեներալն այցելեց նաև մեր գերմանական Հիվանդանոցը: Մանրակրկիտ տեղեկություններ Հավաքեց առանձին Հիվանդների անունների, նրանց Հիվանդությունների մասին և այլն: Հավանարար լսել էր, որ Հաստատությունը դեռ լի է Հիվանդներով, որոնց մեջ անպայման կային նաև Հայեր: Հիվանդանոցում՝ Հայերի կողքին, որոնց վրա կրակել էին օգոստոսի 19-ին, նա տեսավ րումվող մահմեղականների, որոնք վիրավորվել էին Հայկական թաղամասի վրա գրոհելու ժամանակ: Ես նրան նաև պատմեցի, թե ինչպես էր Հակոռը, որը սպանվածների մեջ էր եղել. Հիվանդանոց վերադարձել: Գեներալն այցելեց նաև իմ Հաստատած օժանդակ Հիվանդանոցը: Հեռանալիս նա շինծու մահիտով շնորհակալություն Հայտնեց այն մեծ աշխատանքի Համար, որ ես մինչ օրս կատարել եմ անթիվ Հիվանդների Համար: Որպես թերություն նա միայն նշեց, որ երկու Հիվանդանոցում էլ մահմեղականներն ու Հայերը միասին էին րումվում:

Նրա այցելությունն ունեցավ երկու շարագուշակ Հետեւանք: Նույն օրը երեկոյան, նահանգապետու ինձ Հրաման ուղարկեց՝ անմիջապես ազատել օժանդակ Հիվանդանոցի շենքը. քանի որ կառավարությունը ինքն էր ցանկանում այդ

սունը որպես Հիվանդանոց սարքավորել:

Արդեն զիշեր էր, և այդ պատճառով Հնարավոր չէր սկսել շենքի դատարկումը: Գնացի նաշանգապետի մոտ և խնդրեցի ժամանակ մինչև Հաջորդ առավոտ, սակայն նա չուղեց դրա մասին լսել: Ես խոստացա Հաջորդ օրը վաղ առավոտյան ժամը յոթին բանալին նրան հանձնել: Ի վերջո նա մեծ դժկամությամբ իմ այս առաջարկին բնդառաջ գնաց:

Վաղ առավոտյան ձեռնամուխ եղա փոխադրու մներին: Մահմեղական Հիվանդներից շատերին կարելի եղավ դուրս գրել, որի շնորհիվ մի քիչ տեղ աղատվեց: Մի քանի Հիվանդի էլ ժամանակավորապես նկուղ տեղափորեցի: Համենայն դեպս, ժամը յոթին բանալին հանձնելու խոստումս կատարեցի:

Իսկ թուրքերը միայն շարաթներ անց իրենց առաջին Հիվանդին բնդունեցին այդ տանը, որն ինձ պարտադրել էին այդրան արագորեն աղատել:

Գեներալի այցելության երկրորդ հետևանքն այն էր, որ Հաջորդ առավոտ ունեցանք թուրքական դինվորական բժշկի այցելությունը՝ քաղաքային բժշկի ներկայությամբ, որն այն ժամանակ վերահսկողություն ուներ մեր Հիվանդանոցի վրա: Հաղիվ էին բժիշկները Հիվանդանոցից հեռացել, երր ոստիկաններ հայտնվեցին և հավաքեցին ու տարան բոլոր Հայ տղամարդ Հիվանդներին, որոնք ի վիճակի էին քայլելու: Նրանց թվում էր նաև վերը նշված Հակորը, որն այլև երկրորդ անգամ չվերադարձավ, քանի որ դահճները այս անգամ ավելի հիմնովին էին կատարել իրենց գործը:

21. Սփոփանք

Քանի որ կառավարությունը օգոստոսի 19-ից հետո Հասկացավ, որ առանց Հայերի պարզապես չի կարող զոյատելի, մի փոքր ջոկողություն արեց: Թողեց, որ մի քանի Հացթուխ ու դարրին Ուրֆայում մնան: Նաև մեր Հայ բժշկին իրավունք տրվեց մնայ, իւարկե միայն այն բանից հետո, երր ուղղմաղատական հետաքննությունը նրա անձի կամ նրա զրությունների կապակցությամբ որևէ կասկածելի բան չկարողացավ ի Հայտ բերել: Բայց նույնիսկ այդ բոլոր մարդկանց, որոնց նախապես

թողել էին մնալու, մի քանի օր անց ստիպեցին Հեռանալ: Երեկ նղել էր ինչ-որ նոր հրաման, որով Հայեր ամրողջովին մարդագործելու էին: Եվ միայն մեր բժիշկը մնաց, որով Հետև այդ ընթացքում բժավոր տիֆով անգիտակից վիճակում պառկած էր:

Դեռևս Ուրֆայի պաշարման ժամանակ Համաձարակը ծայր էր առել: Այն աշուելի չափերով տարածվել էր բոնագաղթվածների ճամբարներում և մաշ տեղացող Հաղարավոր տարագիրների Համար մեծ սփոփանք էր: Ով որ վարակվում էր, երկրորդ օրն արդեն կորցնում էր զիտակցությունը, և ով որ անխնամ էր մուտք, ինչպես օրինակ թափառման դատապարտվածները, դեռ զիտակցության չեկած, մի քանի օր անց մեռնում էր: Բոլոր նրանք, որոնց ճանապարհին բաժին էր բնկնում տառապանքներից աղատվելու այս երրոր, մնում էին ճամփեղրերին բնկած, մինչև որ վրա էր Հասնում փրկարար մահը: Մեր Մարիամը նույնպես, Հաղիկ երկու օրվա ճանապարհ անցած, Հիվանդացել ու մահացել է:

Համաձարակը, սակայն, կանգ չառավ մահմեղականների դոների առաջ: Եթե այն սփոփանք էր ափսորյալների Համար, ապա նրանց Հայածողների Համար քաղաքում և երկրում՝ անողոր թշնամի: Զկար տուն, ուր Համաձարակը մուտք չգործեց, չկար տուն, որտեղից դուրս չհանվեցին այդ Հիվանդությանը դուրս դուրս ապած մարդիկ: Հիվանդության դուրս թիվը պետք է որ Հակայական եղած լիներ, քանի որ այն աստիճանաբար բնդզրկեց թուրքական պետության ամրողջ տարածքը: Հարանի Հարթավայրի մի քանի գյուղերի ամրուց բնակչությունը, բացի երեխաններից, ոչնչացավ:

22. Թուրքական որբանոց

Հիշատակենք թուրքերի գթասրտության մի ալոռթկում: Երր ճամբարներում, որտեղ խոնված էին Հայ կանայք ու երեխաններ, լալիս ու ճշում էին անթիվ ծնողադուրկ երեխաններ. կառավարությունը որոշեց թուրքական որբանոց հիմնել: Այդ որբերից մոտ Հազար Հոգի բնդունվեց այնտեղ: Որպես խնամակալներ նշանակվեցին Հայու հիներ, քանի որ ոչ մի մահմե-

դական կին պատրաստ չէր նման աշխատանք տանելու: Այսպիսով, զոնե Հայ կանանցից մի փորբիկ թիվ մնաց Ուրֆայում: Հավաքել էին նաև ծծկեր երեխաները: Բայց նրանց Համար ստնտուներ էին Հարկավոր: Ուրֆայում կային շատ կանայք, որոնց ծծկեր երեխաները մահացել էին և որոնք կարող էին ստանձնել այդ պարտականությունը: Երբ պահանջվեցին ստնտուներ, կրկնվեց այն, ինչ պատահել էր Մովսեսի առաջնորդությամբ Հրեաների՝ Եզիզուսից փախուստի ժամանակ: Մայրերը լրում էին իրենց ծծկերներին, որպեսդի նրանց գտնեին ու տանեին: Այստեղ էլ՝ երբ երեխային որրանոց տարած թուրքը զալիս ու դայակ էր փնտրում, Հայտնվում էր ծծկերի մայրը՝ առաջարկելով իր ծառայությունը: Սակայն այդ որրանոցում շուտով թափ առավ մահացությունը: Հաղարի շափ Հավաքված որբերից, կես տարի հետո կենդանի էր մնացել միայն 200 հոգի: Քրիստոնյա րոլոր երեխաներին տալիս էին մահմեղական անուններ: Ավելի ուշ մեծահասակ երեխաներին կրթում էին իսլամի Հավատով: Երբ 1917-1918 թթ. ձմունքը աշավոր սով բռնկվեց, մեծ թվով երեխաներ աղատ արձակվեցին: Միայն նրանք, որոնք լավ մահմեղական դառնալու հույսեր էին ներշնչում, կարող էին մնալ և ապա տեղափորվել նախապատերազմյան ժամանակներից մնացած արձեստագործական վարժարանում:

Կառավարության վիճակը պետք է որ շատ ծանր ելած լիներ, որ 1918 թ. դեկտեմբերին ստիպված եղավ աղատ արձակել Հայ ժողովրդի մասցորդներից՝ մոտ 20 երեխա: Հետագայում նրանք բռլորր եկան մեր որրանոցը, որի հիմնադրման մասին կիսունք ավելի ուշ:

23. Դավաճաններ

Ինչպես ամեն ժողովրդի մեջ լինում են վատ տարրեր, Հայերի մեջ ևս նրանք բացակա չեն: Այդ օրերին, երբ մահը դուներ էր որոնում, Ուրֆայում կար տղամարդկանց ու կանանց մի խումբ, որը ստորանալով դափաճանում էր իր եղրայրներին: Գուցե դա կարելի էր հասկանալ, քանի որ Ուրֆայի Հայ բնակչության մեծամասնությունը Հավանություն չէր տվել

ապստամբությանը, այլ Հարկադրաբար ամեն ինչի, յավ թե վատ, ականատեսն էր դարձել: Դավաճանելով, նրանք փորձում էին իրենց Հայրենակիցներից վրեժ յուծել: Շատերի մոտ, սակայն, մղիչ ուժը վրեժը չէր, այլ միայն իրենց սեփական կյանքը կորցնելու վախոր: Բոլոր այն Հայերը, որ Հոկտեմբերի 16-ին չէին Հանձնվել, կամ չէին ցանկացել զենքն իրենց ձեռքին մահվան դեմքին նայել, ստիպված եղան թարնվել: Խոր ջրհորները, գաղտնի գետնափորները և փողոցային ջրանցքները սովորաբար անհասանելի թարստոցներ էին:

Նման թաքստոցների տեղերը մատնելով, մոտ կես երկվեցյակ տղամարդ ու կին փրկեցին իրենց ողորմելի կյանքը: Այդ նրանք էին, որ Ուրֆայում մնալու թույլտվություն ստացան, անշուշտ այն պայմանով, որ մուսուլմանություն ընդունեն, մի րան, որ նման արարածների Համար ամենենին դժվար չէր:

Այդ րնթացքում դավաճաններից մեկը Հայտնվեց դժվար վիճակում: Նա մատնել էր, որ ջրհորներից մեկում Հայեր կային: Նրա կանչին, որ դուրս գան ջրհորից, որ ոչ մեկին ոչինչ չի սպառնում, ներքեցից որևէ պատասխան չեկավ: Սակայն ոստիկանները կարգադրեցին, որ նա մտնի ջրհորը: Պարանով կապեցին նրան և իջնեցին փոսր: Հասնելով Հատակ, նա սկսեց աղիողորմ ճշալ և նրան անմիջապես վերև քաշեցին: Ներքեում՝ դանակի բաղմաթիվ Հարվածներով նրան լրջորեն վիրավորել էին: Դրա վրա թուրքերը այդ ջրհորը քարապատեցին, և այնտեղ թաքնված Հայերը ողջ թաղվեցին: Նոյն ձեռով թուրքերը քարապատեցին րոլոր այն ջրհորները, որոնց մեջ կարող էին Հայեր թաքնված լինել:

24. Զանազան ապաստարաններ

Բնաջնջումը, այնուամենայնիվ, այնքան արագ չրնթացավ, ինչպես նախատեսվել էր, և մի քանի շարաթ տևեց, մինչև որ Ուրֆան ամրողջովին Հայերից մաքրվեց: Ավելի քան 15.000 մարդ աքսորելը, նրանց մորթելը կամ տեղաւանելը ակներևարար դյուրին գործ չէր: Նոյեմբեր ամսվա վերջերին էր, որ քաղաքը կրկին խաղաղվեց: Ճիշտ է, ժամանակ առ ժամանակ

լուփում էր եղակի մի կրակոց: Խնչ-որ տեղ, դինվորները թալա-նով դրազգելիս կրկին գտել էին թաքնված մի հայի և նրան այն աշխարհ ուղարկել:

Քաղաքի հայերից շատերը մահմեղականների մեջ բարեկամներ ունեին: Վերջիններից ոչ բոլորն էին այնքան անզութ, որ նոյն աներեսակայելի անպատճառությամբ, ինչ որ իրենց կառավարությունը, մասնակցելին մի ամրող ժողովրդի բնա-ջնջմանը:

Տարագիրների ճամրարներից ամեն օր անհետանում էին Հայ կանայք ու երեխաներ, որոնք սակայն չէին սպանվում: Նրանք ապաստան էին գտնում մարդասիրական մտայնությամբ մուսուլման բարեկամների մոտ: Զէ՞ որ կանոն էր դարձել, որ ամեն մահմեղական ճամրարներից կարող էր տանել սրաի ուղած կնոջի կամ աղջկան: Բոլոր այդ Հայու հիները մուսուլմանական բնտանիք մտնելիս պարտավոր էին մահմեղական անուն ստանալ, մի բան, որ չէր նշանակում նաև մահմեղականություն բնունել: Կառավարությունը, որը սկզբում տեղյակ էր փախուսափ այդ եղանակի մասին, տեսնելով, որ այդ կերպ Հայ ժողովրդի ավելցուկը երկրում մեծանում է, ի վերջո այդ գործին փականք դրեց՝ Հայտարարելով, որ ամեն քաղաքացի, որը Հայ կպատսպարի, նոյնպես աքսորվելու գտանգին կենթարկվի: Ուրֆայի քրիստոնյա ասորիներն, ինչպես նաև կաթոլիկները, որոնք թեև քանակազես նվազ էին, սակայն նոյնպես ապաստան էին տվել Հայ կանանց. Հասկանալիորեն ևնթարկվեցին թուրքերի հրամանին, թեկուղ այն պատճառով, որ նրանք որպես փոքրամասնություն բնակում էին մահմեղականների շրջապատում:

Թուրքերի մեջ միայն մի բանի բարձրաստիճան պաշտոնյաներ Հնաղանդղեցին հրամանին: Քաղաքի ներսի ու շրջակայրի թուրք, քուրք և արար բնակչության մեծ մասը կարևորություն շտվեց կառավարության ցանկություններին: Եվ ուղմական դատարանը նոյնիսկ քաղաքի ավագ դատավորին պահանջ ներկայացրեց՝ Հանձնելու իր մոտ եղած Հայ քրիստոնյաներին: Այդ մարդը նախապես պաշտոնավարել էր Երդնկայում, և Հայերի արտաքսման դեմ բողոքելու պատճառով նրան որպես պատիճ 1915 թ. հուլիսին տեղափոխել էին Ուրֆա: Այստեղ նա այն չարարաստիկ օրերին նախագահել էր

մի ժողովում, որտեսդ զիրքորոշվել է Հայերի նկատմամբ կիրառվող զամանությունների դեմ: Այդ մարդոր իր հարկի տակ պատսպարում էր Հայ կանանց մի խումբ: Գններայր ժողովից հետո նրան իր մոտ է կանչել ու ասել:

«Ո՞վ ես դու, որ Հանդգնում ես դեմ գնալ կենտրոնական կառավարությանը, այդ ժողովներում Հանդես գալ պահանջելով Հայերի նկատմամբ մեղմ վերաբերմունք և մանափանդ՝ Հակառակ իմ հրամանի Հայուհիներ թաքցնել քո տանը: Եթե այս րոլոր շարունակվի, ապա զիտցի՛ր, որ մենք ուժ ու կարողություն ունենք քեզ խելքի րերելու»:

Առանց որևէ առարկության սպասելու, գեներայր ավագ դատավորին նշան է արել, որ անմիջապես Հեռանա: Արժե այստեղ նշել, որ ավագ դատավորը որպես «կաղի» քաղաքում երկրորդ բարձրաստիճան պաշտոնյան էր:

Հաղիկ էր ավագ դատավորը տուն հասել, երր ոստիկանները գեներայի հրամանագրով եկել և նրանից խլել էին Հայուհիներին: Չնայած դրան, նա մի քանի օր անց իր տան մեջ կրկին գաղթականներ էր պատսպարել: Ես մահմեղականների մեջ չեմ ճանաչել ավելի աղնիկ հոգու տեր մի մարդու, ինչպես այս Կաղին է: Ոչ էլ երրեւ այդքան մտերմացել եմ Մուհամեդի որևէ կողմնակցի, ինչպես նրա հետ: Հետազայում մենք իրար հրամեշտ տվեցինք որպես լավագույն բարեկամներ, ես կասեի՛ եղրայրներ:

Ուրիշան տասնյակ տարիներ ի վեր նաև Փրանցիսկյան մի միսիոներության նստավայրն էր: Ֆրանցիսկյան ծագում ունեցող Հայրերը (Patres) պատերազմն սկսվելուն պես Ուրիֆայից Հեռացան: Խսկ այն Հայրերը, ովքեր օսմանահպատակներ էին, մնացին:

Վերջիններս Համարձակվել էին իրենց մոտ թաքցնել մի Հայ կաթոլիկ քահանայի. շատ վտանգավոր մի ձևոնարկ: Մինչև 1916 թ. ձմեռը Հայրերի այդ խիդախ զործը Հաջողություն ուներ: Այնուհետև, սակայն, կառավարությունը կարողացավ, կրկին վերը նշված դավաճանների միջոցով. րոնել քահանային: Նրան գտան կաթոլիկ եկեղեցում՝ պատարագ մատուցելիս: Որպես պատիժ, բոլոր Հայրերը մերրակալվեցին և, քանի որ այդ ժամանակ Ուրիֆայում այլևս ուազմական դատարան չկար, նրանց տարան Աղանայի բանտը: Այնտեղ նրանցից

սակր բծավոր սիթիից մահացավ: Միայն դինադադարից Հետո նրանք կրկին աղաւարձակվեցին: Իսկ Հայ կաթոլիկ քահասան, իր ներումից մեկ օր առաջ, Աղանայում կախադան րարձրացավ:

Արևելքում գերմանական միսիոներության ծառայության մեջ գտնվող դասիում հիմքում էր՝ օրիորդ Եփին, այդ օրերին քաջություն ունեցավ իր տան մեջ թարցնելու յոթ տղամարդու: Նա ամենի բախստավոր եղավ, քան Հոգեոր Հայրերը: Չնայած որ նրան տունիր երեք անգամ Հիմնովին խուղարկության ենթարկվեց, ոստիկաններն այդ յոթ տղամարդկանց չկարողացան դանել: Բնականարար, այդ գրկարար կինը՝ մշտապես Հոգու մեջ ենթարկվելով, խստորեն ծանրաբեռնել էր իր Հոգեկանը, և որպես այդ սոսկալի օրերի հետեւանք, վեց ամիս շարունակ նյարդային Հիվանդությամբ զամփեց անկողնին:

1916 թ. ամռանը տնային վերջին խուղարկությունների կապակցությամբ ոստիկանությունը ձերքակալել էր մեր արար ծառայողին՝ նրանից ցուցմունք կորդելու նպատակով: Նրան աշակուր ծեծի էին ենթարկել, սակայն քաջարի մարդը չէր մատնել այն փաստերը, որոնց մասին նա քաջատեղյակ էր: Նա էլ մահմեղական էր: Ամենայն հարգանք նման հավատարմությանը:

25. Լուժարման Հանձնաժողով

1915 թ. դեկտեմբերի սկզբներին գործի լծվեց յու ծարման Հանձնաժողովը, որն առաջինն էր Ուրֆայում: Այն իր աշխատանքն սկսեց Հայերի այն ունեցվածքի վաճառքով, որ մնացել էր զինվորների ու ամրուսի թալանից Հետո: Հայերի վաճառնոցները, տները, այգիներն ու կալվածքները պետք է դատարկվեին կամ կառավարվեին: Այդ աշխատանքի Համար պահանջվեց երկու տարի, և այդ ժամանակամիջոցում իրար Հետեւից պաշտոնավարում էին տարրեր Հանձնաժողովներ: Հենց որ մեկ Հանձնախումբը Հայերի ունեցվածքով բավարար չափով Հարստանար, նրա պաշտոնյաները փոխարինվում էին նորերով, որոնք ինչպես իրենց նախորդները՝ անմիջապես ազահարար Հարձակվում էին արտաքածների և սպանվածների ունեցվածքի վրա:

Շաղմական դատարանի վերը նշված թարգմանիչը այդ Հանձնամողովներում կատարում էր զրագրի պաշտոն: Նա ինձ պատմեց, թե ինչ էր աւելի ունենում Հայերի խանութներից ամբարփած ապրանքների վաճառքի ժամանակ: Նախքան աճուրդի սկսվելը, լավագույններն ու ամենաարժեքավորները ուղղակի տարփում էին Հանձնամողովի անդամների անձնական տները, եթե իհարկե այդ անդամները թուրք էին:

Մի արար տեր էր դարձել աղամանին մի դարդի, որն անկասկած խլված է եղել ինչ-որ Հայու հուց: Արարն այն ցույց է տվել Հարուստ մի թուրքի: Վերջինս դրա Համար առաջարկել է մի քանի ֆունտ, սակայն արարը ցանկացել է նախ գոհարավաճառի խորհուրդը Հարցնել: Թուրքն անհապաղ գնացել է գոհարավաճառի խանութն ու վաճառականին Հայտնել աղամանդի մասին: Թուրքը նրան մի գործարք է առաջարկել, որի հետ գոհարավաճառը Համաձայնվել է: Նա վաճառականին վճարել է 13 ֆունտ և երր արարը երևացել է, նա անհետացել է: Գոհարավաճառը 13 ֆունտով դարդը արարից գնել է: Երր ավելի ուշ թուրքը Հայտնվել է վաճառականի մոտ դարդը տեսնելու, վերջինս իր դրամարկղից Հանել է 13 ֆունտ և այն վերադարձել է թուրքին՝ ասելով, որ գնումը տեղի չի ունեցել: Սակայն թուրքն աղմուկ է րարդացընել, տեղի է ունեցել վիճարանություն, ընդ Հուապ մինչև ոստիկանության միջամտություն: Երր վերջինս տեսել է դարդը, վիճողներին վոնդել է այն հիմնավորումով, որ այդ իրը Հայի ունեցվածք է եղել և հետևարար պատկանում է կառավարությանը:

Հետազայում ևս ավելի մանրամասն տեղեկություններ Հավաքեցի և պարզեցի, որ այդ արժեքավոր դարդը երրեք չի Հասել Հանձնամողովի ձեռքը: Վստահորեն այն գնորդ է զտել՝ նախքան «պաշտօնական պաշտպանության» տակ դրվելը: Նատ Հավանական է, որ ոստիկանապետն ու Հանձնամողովի նախագահը իրար մեջ բաժանել են ունեցվածքը:

26. ԲՐԻՄԱՆԱԿԱՆ ՀՈԳԵՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Բծավոր տիֆր, որի համաճարակի մասին արդեն քանին բրոր անզամ հիշատակել ենք մեր զրբի էջերում, սովորաբար վարակվելու երկրորդ օրն արդեն հիվանդին դրկում է զիտակցությունից: Այնու հանդերձ, 15-17 օր տևող ամրող հիվանդության բնթացքում հիվանդի միտրը թեև անգիտակից, սակայն միշտ գործուն է: Ճիշտ այնպես, ինչպես նարկողի տակ գտնվող մարդոր, դառնացելիս՝ եթե աղոթող է, չի անիծում, այյ աղոթում է, կամ եթե անիծող է, չի աղոթում, այյ անիծում է, այդպես է նաև բծավոր տիֆի մամանակ: Ինչ որ մարդու մտքում ապրում է, ողջ է մնում է նաև տիֆի ցնորդի մեջ: Երբ տագնապից հետո հիվանդը դանդաղորեն վերադառնում է նորմայ գիտակցության, նա հավատում է իրական գոյությանը իր երեակայության մեջ եղած բոյոր պատկերների, որոնց մասին նա խոսել է անգիտակից վիճակում: Այսպես, ես ինքս էլ չէի կարող հավատալ, որ հաշտությունը դեռ չէր կնքվել, որովհետև հիվանդ վիճակում տեսել էի, թե այն ինչպես էր հանդիսավոր պայմաններում ստորագրվել: Ավելի ուշ, տիֆով իմ հիվանդների մեջ կար դտարյուն մի անգիտացի: Երբ մի առավոտ հիվանդանոցում իմ ամենօրյա այցն էի կատարում, նա նոր էր զիտակցության վերադառնում: Ճառագայթող աշքերով նա ինձ Հարցրեց. «*O dear, do you not hear?*» (Մի՞թե չեք լսում:): «*Ի՞նչ է պատահել», Հարցրի ես: *All the bells in the whole world are ringing*» (Աշխարհի բոյոր դանգերը դողանջում են:), պատասխանեց նա և չթողնելով ինձ նոր Հարց տալ. բացականչեց իր դեռ թույլ ձայնով. «*Thanks God, the whole world is now English!*» (Փառք Աստծո, այժմ ամրող աշխարհն անգլիական է դարձել:) Նրա մտքում նոյնպես պատերազմը վերջացել էր, բայց ամրող աշխարհը անգլիական էր դարձել: Համաշխարհային իմպերիալիզմի անգլիական մեծ գաղափարը վեր էր հառնում առաքինի այս միտոների հիվանդ ուղեղում:*

Այսօր, այս տողերը զրելիս, աշխարհամարտն իսկապես վերջացել է: Զպե՞տք է ընդունենք, որ ամեն ինչ զրեթե այնպես եղավ. ինչպես տեսել էր այդ հիվանդը: Հարցը մնում է, թե արդյո՞ք աշխարհում բոլորը պատրաստ են դրա համար Աստծուն շնորհակալություն հայտնելու:

27. Բժիշկ առանց վկայագրի

1915 թ. նոյեմբեր ամսից մեր գերմանական միսիոներական հիվանդանոցի հայ բժիշկը հիվանդացել էր, և ամրող աշխատանքը բնկած էր միայն ինձ վրա: Ի դեպ՝ պատերազմի սկզբից աշխատանքի մեծ մասն իսկապես ևս էի կատարում. բանի որ հայ բժիշկը ամեն օր դրադված էր լինում ուղղմարում ական աշխատանքներով: Ուրֆայի բաղարային բժիշկը. որը հրեա էր, իմ խնդրանքի Համաձայն ստանձնել էր մեր հիվանդանոցի վերահսկողությունը. որի Համար ևս նրան վարձատրում էի: Քանի Ուրֆայում գոյություն ուներ վկայագրված որևէ բժիշկ, ևս իրավունք չունեի անարգել կերպով բժշկի աշխատանք կատարել, որովհետև ևս չունեի օրինական այդ վկայականը: Հրեան դրամը սիրով վերցնում էր, բայց ինձ չէր օգնում: Նա թողնում էր ինձ տեր-տիրական լինել: Տվյալ իրադրության պայմաններում դա լավ էր: Նա ինձ խնդրում էր՝ հիվանդանոցի և բաղարի հիվանդների Համար անել ինչ որ Հնարավոր էր, կատարելապես վատահերով իմ գիտելիքներին. իսկ այն մեծ պահանջների նկատմամբ, որ իր անձի Հանդեպ պարտավոր էր ունենալ. նա անտարրեր էր: Տիֆի Համաճարակի ժամանակ ևս Հաղթահարեցի այնպիսի Հսկայական մի աշխատանք, որը գրեթե վեր էր մարդկային ուժից: Անհամեշտ էր Հոգալ ոչ միայն 25 մահակալանոց մեր հիվանդանոցի մասին, որը մեծ մասամբ 40 հիվանդ էր բնդունում, այլև այցելել բաղարի հիվանդներին: Հաղփաղեալ չէին այն օրերը, որոնց ընթացքում ևս բաղարում սփելի բան հարյուր այցելություն էի կատարում: Դրա կողքին, մի բանի շարաթ շարունակ. մեր տանը՝ կինս ու որդիս. տիֆով հիվանդ պառկած էին:

Եթե նույնիսկ միշտ Հնարավոր չէր այդ հիվանդությանը ղեղորայք Հասցնել, հիվանդներին ուշադիր Հետևելոր Հրամայական էր: Քանի անզամ կարողացել ենք խուսափել մեծ շարիքներից: Շատերը, որոնց հիվանդության ընթացքում անհրաժեշտ էր լինում կտրել մահացած ծայրանդամները, տուժում էին միայն այն պատճառով, որ նրանց վրա ժամանակին բացակայել էր բժշկի դգոն աչքը: Որտեղ առկա էր կարգին խնամք և ճիշտ առաջնորդություն, երբեք այդպիսի բան չէր պատահում: 1915 թ. նոյեմբերից մինչև 1916 թ. մայիսը ավելի

բան 2000 հիվանդի համար եղել ևմ օգնական, իսկ շատերի համար՝ սփոփանք:

28. Գերմանական միախոներական հիվանդանոցի փակումը

1916թ. մայիսի առաջին օրերին բաղադրի հրեա բժշկին, որի ձևական Հովանավորության ներքո կատարում էի վերը նկարագրված աշխատանքները, տեղափոխեցին Մոսուլ: Դեռևս նա Ուրֆայում էր, սակայն նրա պաշտոնն արդեն անցել էր առողջապահության նորեկ մի տեսուչի՝ չարանենգ մի թուրքի: Վերջինիս մոտ զնացի՝ խնդրելու, որ ստանձնի մեր հիվանդանոցի վերահսկողությունը, ինչպես դա արել էր նախորդ բաղադրային բժիշկը: Ես նրան տանը զգտա և երր որոշեցի կեսօրից Հետո կրկին վերադառնալ նրա մոտ, նա ինձ կանխեց: Նա ինձ մոտ Հայտնվեց կեսօրվա ժամին և պահանջեց ներկայացնել ավարտագիրը, որի հիման վրա ևս ծավալում էի բժշկական գործունեությունս: Քանի որ նման փաստաթուղթ չկար, նրան ցույց տալու ոչինչ չունեի: Ես խնդրեցի նրան՝ ստանձնել հիվանդանոցի ղեկավարությունը, բանի որ 60.000 րնակ-չություն ունեցող այս մեծ քաղաքը, չէր կարող մնալ առանց բժշկի ու հիվանդանոցի: Սակայն նա ոչինչ չէր ուղում խել այդ մասին, այլ կնքել տվեց վիրահատարանն ու ղեղատունը, չրջաց կատարեց հիվանդանոցում և հրամայեց՝ մինչև երեկո ըուրա հիվանդներին զուրս զրել:

Որքան էլ խորն էր ինձ Համար այդ վերաբերմունքի վիրափորանքը, մանավանդ որ Համողված էի, որ այս մարդն ինքը այս խեղճ հիվանդների Համար քիչ բան կամ ոչինչ էր անելու, մտածեցի, որ իմ անձն էլ վերջապես Հանգստի խիստ կարիք ունի: Եթե այս բոլորը դեռ շատ տեսեր, նույնիսկ իմ ամրակաղմ մարմինը չէր տանելու Հսկայական աշխատանքի այս բնոր:

Հուլիսին Ուրֆա էր մամանելու գերմանացի մի մայոր՝ գերմանացի մի ավագ լեյտենանտի հետ: Դեռ նախքան նրանց տեղ Հասնելը, զնացի նահանգապետի մոտ և նրան՝ հիվանդին վորների Համար մեր հիվանդանոցն առաջարկեցի: Զէ՞ որ, միննույնն է, հիվանդանոցը բռնագրավվելու էր. ուստի ավելի

յավ կլիներ, եթև ևս այդ կերպ կանխսեի հարկադրական փոխանցում մը: Առաջարկս ընդունվեց, միայն թե ղեղատունն ու վիրաշատարանը մնացին կնքված:

Գերմանացի մայորի ժամանումից անմիջապես հետո ինձ հրամայեցին աղատել գերմանական կլինիկայի զիսավոր բժիշկ դ-ր Ֆիշերի սեփական տունն Ուրֆայում: Բժիշկը գտնվում էր իր հայրենիք Նվեյցարիայում զինվորական ծառայության մեջ: Թուրքերն այդ տունն ուղղում էին օգտագործել որպես հիվանդանոց: Անմիջապես զնացի գերմանացի մայորի մոտ, որն իջևանել էր Փրանցիսկյանների մոտ, և խնդրեցի նրան տեղափոխվել իրեն միակ արժանի դ-ր Ֆիշերի տունը, որր հրաշալի դիրք ուներ և անհամեմատ ավելի առողջարար էր, քան ներկայիս իր բնակարանը: Առաջարկս ընդունվեց: Նա ինձ մի զինվոր տվեց, որն սկսեց տունը հսկել, և երբ մի քանի ժամ անց թուրքերը եկան և ուղում էին այդ տունը տեղափոխվել, այն արդեն դրադեցված էր զինվորականներով: Սա ինձ համար ուրախալի լուծում էր: Որովհետև նախ՝ այնտեղ էր բնակվում օրիորդ Եփինեն՝ դանիացի հիվանդ միահիներու հին, իր թաքցրած յոթ տղամարդկանց հետ, որոնց նա խնամքով շարունակում էր պահել, չլ՝ որ այնտեղ զեռ մի քանի օր առաջ խուղարկություն էր տեղի ունեցել: Ապա՝ գեղեցիկ ու մաքուր տունը զերծ մնաց թուրքական աղրաման դառնալու վտանգից: Ի՞նչ պիտի լիներ, եթև օգտագործեին մեր զիսավոր բժշկի ամրող ունեցվածքը: Ինչի՞ կվերածվեր այն, եթև թուրքերը կարողանային այդ տան մեջ բնակություն հաստատել:

Այսպիսով, տեղափոխվեց մայորը, որը ցավոք այդ ժամանակ սրտի հիվանդ էր: Նա զեղնախտ ուներ: Չնայած որ նրան ծառայում էին տեղացի զինվորական բժիշկներ, այնուամենայնիվ նա խնդրեց, որ ևս բուժեմ իրեն: Եվ քանի որ այժմ նա իմ հիվանդն էր, ևս պետք է նրա համար ժամանակ առ ժամանակ ղեղատնից ղեղորայք վերցնեի: Մայորի հրամանով ամեն անգամ հանվում էր ղեղատան կնիքը, սակայն անմիջապես նորից ետ էր դրվում առողջապահության տեսուչի կողմից: Նշեմ, որ կնիքը հանված ժամանակ ևս միշտ կարողանում էի նաև ուրիշ՝ գերմանական գաղութի համար էլ անհրաժեշտ ղեղորայք հանել, և խստովանում եմ, որ այնտեղից մեծ քանակությամբ ղեղ եմ օգտագործել:

Մայրի հիվանդությունը համառ էր, սակայն ի վերջո նա ամրողցովին ապաքինվեց: Հիվանդանոցից դուրս գալուց անմիջապես հետո նա գնաց դեղատուն և այնտեղ կանչված առողջապահության մի պաշտոնակցի միջոցով պոկել տվեց դեղատան ու վիրահատարանի կնիքը՝ հիմնավորելով, որ առանց դեղատան ու վիրահատարանի անկարելի է հիվանդանոց պահել:

Սակայն, երբ մայրը 1917 թ. օգոստոսին կրկին սեղափոխվեց և այդ բնթացքում Ուրֆայում առողջապահության մի նոր տեսուչ էր նշանակվել. վերջինս վերստին կնքել տվեց դեղատունն ու վիրահատարանը: Քանի որ ևս ներկա էի, աննկատ կերպով բաց թողեցի պատուհանի բոնակը, այնպես որ հետո ևս դյուրությամբ, առանց դուռն օգտագործելու կարողանում էի դեղատուն մտնել դեղորայք վերցնելու համար: Մրանք, անշուշտ, զգրված լուծումներ ևն, որոնց օգնությամբ թուրքիայում ստիպված ես գործել: Գլ.՝ որ թուրքական անմտության դեմ՝ տեղին և ժամանակին օգտագործված խորանակությունները մարդուս տրամադրության վրա բուժարար ուժ ունեն:

Երբ մեր նախկին հայ բժիշկը հետազայում բանտարկությունից վերադարձավ, պարտավոր էր մնայ սպա և որպես այդպիսին իրավունք չուներ մտնելու թուրքական կամ գերմանական ծառայության մեջ: Սակայն նա ուղում էր դրամ վաստակել: Ուրեմն ևս սկսեցի նրա հետ աշխատել: Դ-ր Ֆիշերի տանն աստիճանարար տեղափորեցի կինիկա, դեղատուն և վիրահատարան: Այսպիսով, պատերազմական այդ ժամանականերին, երբ միսիոներական դրամարկղից եկող վճարումները պակասել էին, իմ աշխատանքով ունեցա որոշ եկամուտ: Այսուհետև ինձ հաջողվեց հրավիրել նաև մեր բոլոր բուժքույրերին և նրանց մշտապես տայ առձեռն վարձատրություն: Նրանք երկու տարի շարունակ հիվանդանոցում խնամում էին միայն թուրք զինվորների՝ առանց պետությունից վարձատրություն ստանալու:

Հատուկ շնորհակալ գործ կատարեցի հարյուրավոր հիվանդների համար 1917 թ. աշնանը, երբ երկրում տարածվեց աչքերի շարորակ մի բորբոքում: Մեր հայ բժիշկը ո՞չ ցանկություն ուներ, ո՞չ է ժամանակ՝ զրադվելու ներկայացող

Հիվանդների բանակի հետ: Հետևարար ևս ստանձնեցի խեղճերի բուժումը: Եվ քանի որ բժշկի օգնականն էի Համարվում, առողջապահության տեսուչը չէր Համարմակվում ինձ մոտենալ: Ի դեպ՝ ժամանակին նույնիսկ իմ եվրոպացի շեֆերի իսկ վերջում նաև դր Ֆիշերի ներկայությամբ, ակնարուժական գործն իմ ասպարեզն էր: Ուստի այն ժամանակ ևս Ուրֆայում շկար մեկը, որ այդ մասնագիտության մեջ ավելի մեծ փորձ ունենար քան ես:

29. Տեղահանումներից վերջինը

Միինոնանոց ժողովրդի ոչնչացումը ընակ էլ ոյուրին գործ չէր երիտթուրքերի Համար, որոնք ծրագրել էին Հայերի արսորն ու նրանց պլանավորված ընախնջումը: Տեղահանումները տևեցին մի ամրող տարի: Վերջին տարապիրները Ուրֆայով անցան 1916 թ. Հունիսին: Այդ քարավանի ամենահատկանշականն այն էր, որ այն, ի տարրերություն մյուս բոլորի, զիսավորապես Հավաքագրված էր երիտասարդ տղամարդկանցից: Խչաբե՞ս էր դա պատահել:

Բաղդադի երկաթուղու ինժեներները պատերազմի ընթացքում զծի շինարարության վրա աշխատում էին արագացված թափով: Զէ՞ որ այդ երկաթուղին կենսական նշանակություն ուներ Թուրքիայի և նրա ղաշնակիցների Համար: Սակայն խնդիրն այն է, որ Թուրքիայում երկաթուղու կառուցումն առանց Հայերի նույնքան անհնարին, որքան նույն գործը Եվրոպայում առանց իտալացիների: Հայերը աշխատավոր այն տարրն է, որ ընդունակ է իրագործելու ամեն տեսակի մեծ ծրագիր: Նույնիսկ երկաթգծի շինարարության Համար մասնագետներ պահանջող կարևոր պաշտոնները գրեթե բացառապես դրադեցնում էին Հայերը: Մահմեդական Հաշվապահ պատկերացնել անհնար է: Երբ ուրեմն 1915 թ. ամռանը այս գործունյա աշխատավորներին նույնպես աքսորն էր սպառնում, երկաթուղու ինժեներները՝ գերմանացիներ ու շվեյցարացիներ, ամրող ուժով դիմադրեցին դրան: Այդ պարոններից մեկն ինձ պատմեց, որ գրեթե մի ամրող տարի ստիպված են նոր պայքարել թուրքերի՝ այդ աշխատողներին մարրագոր-

ծելու ծրագրի դեմ: Սակայն նրանք, այսու հանդերձ, 1916 թ. Հունիսին աշխատանքից հանեցին մի քանի հաղար մարդ: ԱՀա դրանք էին այն տղամարդիկ, որոնք որպես վերջին քարավան անցան Ուրֆայով: Այևս պետք չեղավ, որ նրանք շատ հեռուները գնան: Վերանշեհրում նրանց վիճակվեց նույն ճակատագիրը. ինչ դրանից առաջ վիճակվել էր հարյուր հաղարավոր իրենց եղրայրներին: Նրանց բոլորին դանակահարելով սպանեցին:

Դերէ-էս-Զորում՝ Եփրատի ափին մի փոքրիկ քաղաքում, գտնվում էր Համակենտրոնացման մի մեծ ճամրար՝ Հայաստանի և Անատոլիայի րողոր շրջաններից աքսորված Հայերի մնացորդներով: Երևի մոտ 60.000 Հոգի լինեին, մեծ մասը դեռ թափառող կմախրներ: Սովոր աղավաղել էր նրանց դիմագծերը. մարդկային շատ քիչ րան էր մնացել այնտեղ: Աղրակույտի վրա սոված չների Հետ նրանք կովում էին Հացի կամ այլ ուտելիքի որևէ մնացորդի համար: Այո՛, պատահում էր, որ նրանք իրար զրեթե սպանում էին վարունգի մի կեղեկի կամ նման մի րանի համար: Նահանգապետը վերջապես Հասկացավ, որ այդ տարարախտները, որոնց ճամրարներին մարդ չէր համարձակվում մոտենալ՝ այնտեղից տարածվող սարսափելի զարչահոտության պատճառով, այևս կյանքի համար պիտանի չինելուց բացի, նաև մշտական համաճարակի աղբյուր էին: Ուստի առանց երկար մտածելու նա կարգադրեց նրանց ոչնչացումը: Ու այսպես նրանց ժամանակ առ ժամանակ փոքր խմբերով քաղաքից դուրս էին տանում, սպանում և ապա նետում Եփրատի ալիքների մեջ, որպեսզի աղատվեին նրանց թաղելու աշխատանքից:

Բաղմամյա կոտորածներից ու սովամահությունից Հետո, մինչ այժմ մուտքամանական տներում թաքնված Հայերն ի վերջո վերստացան իրենց կյանքի համար ապահովություն ունենալու Հույսը: Արդյո՞ք թույլացել էր իշխանությունների բաղուկը, որն այդպիսի սոսկայի հարգածներ էր Հասցրել իր Հպատակներին: Թէ՞ նրանց խելքը գլուխներն էր եկել: Համենայն զեպս այլևս ուժի մեջ չէր հայերի՝ մինչեւ այժմ գործող օրենքից դուրս լինելու օրենքը, թեև նրանց նկատմամբ զեռևս շարունակվում էին րունարարությունները, անարգանքները և պղծումները. Հատկապես տղաներինը:

30. Կարապետ Գարաղաշյանի ճակատագրի խաղերը

Ահա առանձին մի օրինակ ես: Երբ Հայերի Համար մոտենում էին աղետալի ժամանակները, Կարապետ Գարաղաշյանը՝ ուրֆացի մի Հարուստ վաճառական, դիմեց ինձ թախանձանգին խնդրանքով, որ նրան իր ընտանիքի Հետ իմ տունն ընդունեմ: Թեև ինձ դուր չեկավ, որ նա դրա դիմաց ինձ դրամ առաջարկեց, այնու Հանդերձ ես չկարողացա դիմադրել նրա սրտարեկ խնդրանքին և ընդունեցի նրան: Որպես Հոմարակամ փոխհատուցում, այսպես էի ես մտածում, նա կարող էր, եթե զայիք օրերից ողջ-առողջ դուրս գար, նպաստ տալ մեր Հիվանդանոցի դրամարկղին:

Երբ Հայերն Ուրֆայում իրենց օրհասական վերջին մարտն էին մղում, Կարապետը Հայտնեց ինձ, որ ուղում է զնալ իմ տնից, քանի որ իրեն այստեղ անպայման կրոնեն: Նա կարող էր արարների մոտ զնալ, որոնց մուս որոշ Հայեր արդեն ապաստանել էին: Նրանք փախստականների Համար ամենաապահով ապաստարաններն էին: Այսպիսով Կարապետը թողեց իմ տունը և զնաց իրեն ծանոթ քրդերի մոտ, որոնց նա իր կարծիքով կարող էր իր կյանքը վստահել: Կինն ու երեխանները սակայն մնացին ինձ մոտ, մինչև նրանց՝ իմ տանը եղած ըոլոր Հայերի Հետ միասին, ոստիկանությունը տարավ: Նրա կինն ի վերջո միայն մեկ որդու Հետ հասավ Դեր-Էս-Զոր: Այնտեղից ևս Հաճախ տեղեկություն էի ստանում նրանից: Սակայն մի օր Կարապետը նորից Հայտնվեց ինձ մոտ, և զա Ֆիշտ այն ժամանակն էր. երբ թուրքերը փնտրում էին մինչև վերջին թաքնված Հայր: Որպես քորդ Մուհամեդ պառկեցրի նրան Հիվանդանոցի մաշճակալներից մեկում: Այնտեղ նա առայժմ ապահով էր, քանի որ մյուս Հայերին դրանից բիշ առաջ Հիվանդանոցից Հանել տարել էին:

Երբ նա առողջ վիճակում շարաթներով որպես Հիվանդ շնչել էր Հիվանդանոցի օղը, ևս նրան խնդրեցի, որ նորից զնա, և նախընտրելի էր քրդերի մոտ, որոնք մինչ այդ էլ պաշտպանել էին նրան:

Նա Հեռացավ: Ամիսներ անց, կրկին եկավ քաղաք, որտեղ նա ներկայացավ նահանգապետին: Վերջինիս նա պատմեց, թե ինչպես է մինչև օրս կենդանի մնացել և նրա Հայեցողությանը

լեց իրեն հետ վարպետու այնպես, ինչպես որ ուղում է, քանի նա ամեն օր մահվան վտանգի տակ է եղել և այլես չէր ռողանում սասնել այս կյանք կոչվածը: Պաշտոնյան նրան ատ արձակեց, սակայն Հանձնարարեց ժամանակավորաւ պահել իր մահմեղական անունը:

Իմ միջոցով Կարապետու տեսղեկացավ, որ իր կինն ու մեկ խան Դեր-Էս-Զորում ղեռ ապրում են: Նա ուղեց զնալ մոտ: Սակայն ես նրան թախանձեցի ևտ կանգնել այդ որից: Նրա կնոջ մասին գիտեի, որ նա երեսի մի մահականի աղախինն էր դարձել և որոշ չափով վտանգից ղերծ Բայց սերն ալիքի ուժեղ է, քան ամեն տեսակի փաստարկ: Պապետը նահանգապետից իր ճանապարհորդության Հաւողին վորուրական պաշտպանություն ստացավ: Այսպես նա ուհաջող հասավ մինչեւ Դեր-Էս-Զոր: Այստեղ նա գտավ իր հր:

Ձինաղաղարից հետո նրա կինը երեխայի հետ վերադարգ Ուրֆա: Մահմեղականը, որի մոտ նա ծառայել էր, չէր նձնել նրան:

Քրդերի տեղահանումները

Թերես և վրոպական ոչ մի թերթ չի հաղորդել այն մասին, նույն երիտթուրքերը, որոնք իրականացնում էին Հայերի սֆնջումը, իրենց Հավատակից, որոն Բարձր Հայրում ապրող լերին նույնպես քշեցին իրենց տունուտեղից: Ինչպես լրում Հայերի կապակցությամբ, դա արվում էր այն պատռարանությամբ, որ նրանք անվստահելի տարրեր են և ուսարար ուսւների կողմն անցնելու վտանգ էին ներկայացմ: Թե որքան առիթ էին տվել քրդերը նման տեսակետի մար, վրիպել էր իմ բնկալումից: Ես միայն այնքանը գիտեմ, տեղահանվածների մեջ տեսել եմ նաև քուրդ բարձրաստիւ սպաներ, որոնք պատերազմի սկզբին ղաշտում քաջարար լել էին ուսւների դեմ, և որոնք այժմ թուրքերի վերաբերները դիտում էին որպես ստորագույն ապերախտություն:

1916 թ. ձմռանը տեղի ունեցավ քրդերի արտաքսումը Ճաղջուր, Բալու, Մուշ գավառներից, այսինքն՝ էրդրում և

Բիթլիս նահանգներից: Մոտավոր Հաշվարկով գրեթե 300.000 բուրդ քշվեց Հարավ: Նախ նրանք տեղափորկնեցին Վերին Միջազգետքում, Հատկապես Ուրֆայի շրջանում, ապա նաև արևմուտքում՝ Այնթապի ու Մարաշի մոտ: Այնու հետեւ 1917 թ. ամռանը շարունակվեց վերջիններիս տարհանումը Կոնխայի սարաւարթի ուղղությամբ: Երիտթորքերի մտադրությունն էր քրդական այդ տարրերին այլևս թույլ չտալ, որ վերադառնան իրևնց բնօրրանքն: Ներքին Անսատորիայում քրդական այս տարրերը աստիճանաբար պիտի միաձուլվեին թուրքերի հետ:

Աքսորի երթի բնթացքում քրդերի Հանդեպ վերաբերմունքը Հապես տարրերքում էր Հայերի նկատմամբ ցուցարերիվածից: Ճանապարհին նրանց ոչ մի վնաս չէին Հասցնում, և ոչ որ իրավունք չուներ նրանց տանջելու: Սակայն սոսկալին այն էր, որ նրանց արսորը տեղի ունեցավ ձմռան մեջտեղում: Ճենց որ քրդերի այդպիսի մի բարավան երեկոյան թուրքական մի գյուղ էր Հասնում, նրանցից վախսնալով բնակիչներն արագորեն փակում էին իրենց տան դռները: Այսպիսով խեղճ արսորյալ-ները ստիպված էին լինում ձմեռային գիշերն անցկացնել դրսում՝ անձրնի ու ճյան տակ:

Հաֆորդ առավոտ գյուղի բնակիչները ստիպված էին լինում սառածներին թաղել ընդհանուր գերեզմաններում: Վերջ չէին գտնում նաև այս մարդկանց տառապանքները, որոնք ի վերջո Հասնում էին Միջազգետք: Քաղաքներում, որտեղ նրանք տեղափորքում էին Հայերի կիսավեր բնակարաններում և որտեղ կառավարությունը հացի բաշխումով փորձում էր շարիքը մեղմացնել, վիճակն սկզբում դեռ մի կերպ տանելի էր: Սակայն այլ էր դրությունը գյուղերում, որտեղ տեղի բնակչությունը միայն սարսափ էր զգում քրդերի հանդեպ, և նրանց վախից թաքցնում էր պաշարները, որոնք մեծ մասամբ արդեն սպառվելու վրա էին: Աշա այդ ժամանակ է, որ դժբախտ տարագիրների համար սկսվեց սովոր: Քանի որ Հօգուտ Հայերի տարած իմ փրկարար աշխատանքը կառավարության կողմից խեթ աշքով էր նայվում և իմ նկատմամբ բաղմիցս շարակամություն էր առաջացրել, և քանի որ այդ քրդերի, որ նույնպես մեր եղրայրներն են, սարսափելի թշվառությունն ինձ խորապես Հուղում էր, 1916 թ. դեկտեմբերին ճանապարհվեցի Հայեա: Իմ նպատակն էր՝ դրդել այստեղի Հյուպատոսներին, քրդերին օգնու-

թյան արշավ սկսել: Նման արշավն ինձ խոստանում էր դրական սրբյունք նաև Հայերին տրվող օգնության համար: Իմ զիմումը սիրալիք ընդունելություն գտավ և՝ գերմանացի, և՝ ամերիկացի Հյուպատոսների կողմից: Վերադարձին ևս անցած Սուրբուջի և Հարանի սարահարթերի գյուղերով՝ պատկերացում ստանալու համար այդ շրջանի օգնության կարիք ունեցողների թվի մասին: Այդպիսիների թիվը մոտ 30,000 էր, թեև ամեն օր ավելսնում էր Հյուսիսից ներգաղթողների պատճառով:

Դեկտեմբերի վերջին ևս արդեն ստացա Հյուպատոսների դրական պատասխանը, և չուտով հայտնվեց մի ուն պարոն Բ. ամերիկյան Հյուպատոսարանից՝ 150,000 ֆրանկով: Գերմանիայի Հյուպատոսն ինձ նույնպես 300 Ltq. (7,000 ֆրանկ) ուղարկեց: Ընդունվեց առաջարկս՝ տարրեր մարզերից զնելու ցորեն ու գարի, որն այնու հետև բաժանելու էի սովորականության:

Հունվարին և փետրվարին վստահելի իմ մարդկանց միջոցով շատ գյուղերում հացամթերք բաժանվեց: Դա դյուրին գործ չէր: Շատ անգամ ևս անձամբ էի գնում գյուղերը՝ կարգ ու կանոնը հսկելու:

Մի գյուղում հայտնարերեցի, որ գնված ցորենի մնացորդը չի համապատասխանում պայմանագրով խոստացված որակին: Ուստի խնդրեցի սովորականություն գնալ չորս ժամ հեռավորության վրա գտնվող մեկ այլ գյուղ, որտեղ լեցուն մի պահանջ ունեինք: Սակայն սոսկալի մի լացուկոծ բարձրացավ: Կիսամերկ. փոս ընկած աշխերով մարդիկ ընկան ոտքերս, աղերսելով, որ նրանց տամ հենց այդ. թեկուղ և վատորակ ցորենը: Նրանք այն սիրով կուտեին: Ես ստիպված տեղի տվեցի նրանց ճնշմանը: Համենայն դեպք վատորակ ցորենի մի նմուշ հետո տարա բաղաք, որտեղ այն ցույց տվեցի վաճառողին և նրանից մի տոննա լավորակ ցորեն կորցեցի՝ որպես վնասի հատուցում:

Ցավոք, շատ արագ վերջացավ գնված ցորենը: Սակայն մինչ այդ գարունը եկավ, և սպասվում էր առատ Հունգր: Գյուղերում քրդերը խոտ ուտելով սովին դիմացան, իսկ երր բերքը հասունացավ, ստեղծվեց աշխատանք. որը քրդերն ավելի լավ էին կատարում, քան արարները: Նրանք օգնեցին բերքահավաքին: Սակայն 1917-1918-ի ձմեռը նոր պատու հաս բերեց: Զնայած առատ բերքին, ծայր առավ մի նոր սով, որին զոհ

գնացին զրեթև բոյոր արսորյալ քրդերը:

Ոչ միայն Հայերն ու քրդերը, այլև արարներն էին նախատեսված երիտթուրքերի բնաջնջման ծրագրում: Նրանք նույնպես պիտի ոչնչանային սոսկալի կոտորածների միջոցով: Միայն թե այդ ծրագիրը շիրականցվեց, քանի որ դյուրին չէր արարներին ձեռք տալ: Գիտեին նաև, որ նրանց թիկունքում կանգնած էին անզիհացիները: Ոստիկանական մի սպա ինձ ասաց, որ պատերազմից Հաղթական դուրս գալուց հետո, թուրքերը արարների Հաշիվը պիտի տեսնեին. և որ ինքն արդեն անհամրեր սպասում էր, որ պիտի մասնակցեր նրանց կոտորածներին:

32. Ռազմական պատճեններ

Եփրատի ափին գտնվող Ռազմական պատճենները պահպանվում են Հայոց Հանրապետության կողմանից: Այսպիսի պատճենները պահպանվում են Հայոց Հանրապետության կողմանից: Այսպիսի պատճենները պահպանվում են Հայոց Հանրապետության կողմանից: Այսպիսի պատճենները պահպանվում են Հայոց Հանրապետության կողմանից:

Առաջին անգամ Ռազմական պատճենները պահպանվում են Հայոց Հանրապետության կողմանից: Այսպիսի պատճենները պահպանվում են Հայոց Հանրապետության կողմանից:

Նույն տարրական պատճենները պահպանվում են Հայոց Հանրապետության կողմանից: Այսպիսի պատճենները պահպանվում են Հայոց Հանրապետության կողմանից:

Նոր էլեկտրոնային համակարգություն պահպանվում է Հայոց Հանրապետության կողմանից: Այսպիսի պատճենները պահպանվում են Հայոց Հանրապետության կողմանից:

մի բահանայի տանր. երր իմ Հյուրրնկայի տուն այցելեց մի ոմն Ալի է ֆենդին: Նրան ինձ ներկայացրին որպես մատուտակի արմասի ամերիկյան ընկերության աշխատակից: Նա Հնդիկ մահմեղական էր, որը սահուն անգիերեն էր խոսում և միայն շնորհիվ թուրքական կառավարության շրջանակներում ունեցած իր մեծ աղղեցության, նա՝ բրիտանական մյուս Հպատակների նման, չէր արսորվել:

Ալի է ֆենդին ինձ խնդրեց իր տունը գնալ և իր Հյուրր լինել: Սակայն դրա համար ես շունեի նվազագույն ցանկությունը, ոչ էլ որևէ պատճառ՝ Հանդես թերելու Հյուրրնկայ տնից Հեռանայու աննրբանկատությունը, մի տուն, որր, որքան էլ որ խղճուկ էր. ինձ արդեն ընդունել էր: Սա րարկացրեց Ալիին:

Նա կտրուկ հրաժեշտ տվեց: Քահանան ինձ ասաց, որ այդ մարդու ձեռքն արդեն վաղուց խառն էր Հայեպից ստացվող օգնության դրամների մեջ: Շշուկներ կային, որ նա այդ փողերից շատր տայիս էր իր թուրք ընկերներին՝ պետական պաշտոնյանների, որոնց հետ յակ հարաբերությունների մեջ էր և որոնք նրան փոխադարձ ծառայություն էին մատուցում, թողնելով. որ նա՝ որպես բրիտանահպատակ, մնալու իրավունք ունենար այդ բաղաքում, որտեղ դեռ պատերազմից առաջ էր աշխատում: Իմ այդ մերժումը ինձ շատ թանկ էր նստելու:

Ալիի հեռանալուց քիչ անց սենյակ մտավ մի ժանդարմ և Հարցրեց Ուրֆայից նկած օտարականի մասին: Նա ասաց, որ այդ պարոնն անհապաղ պես է ներկայանա ժանդարմների պարետին: Անտեղի չէր, որ քահանան անմիջապես հասկացավ. որ այստեղ Ալի է ֆենդու մատր խառն էր: Թե ինչ էր ուղում ինձնից պարետը. պարդ չէր: Բայց երր գնացի նրա մոտ, խևոյն տոեղեկացա:

Թուրք պարոնը սկզբում ինձ ընդունեց թուրքական Հայտնի սիրալիքությամբ: Ինձ սուրճ առաջարկելուց հետո, խոսակցություն սկսեց միջաղղային ընդհանուր դրության մասին: Հետո պարոնը Հարցրեց անունս, թե որտեղից էի. քանի և որ յեղուները գիտեի և թե ինչ գործով էի նկել Ռազա: Ես ասացի, որ երեխ նրան Հայտնի է, որ Ուրֆայից եմ նկել և որ անցյալում արդեն մեկ անգամ այստեղ եղել էի, որտեղ նահանգապետի թուրքությամբ դրամ էի բաժանել կարի-

բավոր Հայերին: Եվ այսօր կլ կրկին եկել էի և արդեն ստացել էի նահանգապետի թույլտվությունը: Նրա Հաջորդ Հարցին, թե ունե՞մ արդյոք այլուրեքություն (ալիրի), անձնազիր, պատասխաննեցի՝ ոչ՝ բանի որ ամեն մարդ կարող է առանց դրա ճանապարհորդել նույն վիլայեթի (նահանգի) սահմաններում: Այժմ արդեն պարոնն ակսեց ուրիշ դավեր լարել: «Լսե՛ք, քանի որ ալիրի չունեք, ևս Զեղ չեմ ճանաշում: Ստիպված եմ ենթադրել, որ Դուք լրտես եք: Առանց ուղեկցող պահակախմբի Ուրֆայից Հասել եք այստեղ՝ մեր նկատմամբ թշնամորեն տրամադրված արարների տարածքով: Բացի դրանից, խոսում եք մեր թշնամիների լեղուներով՝ անզերենով, ֆրանսերենով և արարերենով: Դրա Համար պիտի մնաք Ռազմայում, մինչև որ մեղ Զեր ալիրին ներկայացնեք: Որպեսզի իմանաք իմ ասածի լրջությունը, հիմա մի ծառա կուղարկեմ Զեր Ժիասարքի Հետեւից, և Դուք այլես չեք կարող վերադառնալ»:

Այսպիսով ես նրա բանտարկյալն էի: Խոչ Հանալի պատմություն: Սակայն ես նախ այդ պատմությունը շատ լուրջ չընդունեցի: Չնայած արդեն երեկոյան ժամը ինն էր, գնացի նահանգապետի մոտ, որին քնից Հանել տվեցի, որպեսզի նրան տեղեկացնեմ դիպվածի մասին: Ասացի, որ ընդունում եմ միայն նրա որոշումները և խնդրեցի, որ եթե կարելի է՝ պարետին իր դիտավորությունից Հրամարեցնել: Խսկ նա ինձ խորհուրդ տվեց՝ թողնել, որ գործն առ այժմ իր ընթացքն ստանա: Ասաց նաև, որ նա ոչինչ չի կարող անել դինվորական պարետի դեմ, քանի որ պատերազմական վիճակ է:

Այսպիսով ես կրկին վերադարձա իմ Հյուրընկալի տունը: Այնտեղ նորից Հանդիպեցի Ալի Էֆենդիին, որը լսել էր իմ խոսակցությունը պարետի Հետ, քանի որ, ինչպես երեսում էր, նրա Հյուրն էր:

Ալի Էֆենդին այնու Հետև նաև Հուշեց, թե ինչի մասին էր իրականում խոսքը. փոխանցվելիք մի քանի ոսկեղբամի մասին, որ իրեն պետք է տայի՝ վազրին Հանգստացնելու Համար: Ես դայրույթով մերժեցի այդ անպատշաճ առաջարկը, քանի որ այդ նպատակի Համար չէր, որ ինձ Հանձնված էին օգնության դրամները:

Գիշերվա ընթացքում ես վերլուծեցի իրավիճակը: Եթե այստեղ ավելի երկար մնայի, կնոջս դրանով շատ կվախսեցնեի.

բանի որ ևս նրան խոստացել էի՝ Հինգ-վեց օրից վերադառնալ Ուրֆա: Եթե մինչ այդ շվերադառնայի. նա կկասկածեր. որ ընկել եմ ավաղակների ձեռքր: Հնարավոր էր. որ Հեռազիրս տեղ չէր հասնի:

Արարների տարածքը, որտեղով պետք է անցնեի. Հայտնի էր իր անապահովությամբ. և արդեն շատերն էին ավաղակների ձեռքին ընկել: Դեպի այդ վայրը գալու ճանապարհին, մոտ կես ժամ. մեր իրավիճակին էլ բավականին տագնապայից էր: Երբ Հանգստանում էինք մի առվակի մոտ. Հորիդոնում, որոշ Հեռավորության վրա, երեսաց ձիավորների մի խումբ. որոնք շրջապատն էին ղենում, փնտրելով որևէ ցանկալի ավար: Հենց որ մեղ նշմարեցին. խմբից մնկը ձիավարեց մեր ուղղությամբ: Իմ կառապանն առաջարկեց անմիջապես ճանապարհ ընկներ: Սակայն դրանից ի՞նչ օգուտ: Խումբը մեղ հասներ և անպայման կթալաներ: Ես առաջարկեցի Հանգիստ սպասել: Երբ մեղ արարից միայն խոր առվակն էր բաժանում՝ նա բարենց: Մենք նույնական բարելով պատասխաննեցինք, իսկ ես նրան սիրաշահեցի Հավի տապակած դիտառվ, որը ջրի վրայով նրան նետեցի: Նա այն կերավ: Այնու Հետև Հարցուիփորձ արեց, թե որտեղից ենք գայիս, ուր ենք գնում: Ասացի նրան, որ Ռազա էի գնում՝ այնտեղի Հայերին տեսնելու, որոնց Հետ թուրքերը շատ վատ էին վարպում: Դրա վրա նա նշան արեց Հեռվում գտնվող իր ընկերակիցներին, ՀայՀոյեց թուրքերին և Հրաժեշտ տալով Հեռացավ: Վտանգն անցած էր, շուտով բոլոր ձիավորներն անհետացել էին:

Այսպիսով ես Հաջորդ առավոտյան Ռազայում արդեն պատրաստ էի Ալիին,- եթե կրկին գար.- ակնարկելու, որ այստեղ առաջադրանքս վերջացնելուց Հետո. պարեստին մի բանի ուսկեղրամ էի տարու: Հոյս ունեի, որ դրանք կրկին ետ էի ստանալու, քանի որ որոշել էի Ուրֆայում ունեցած իմ կապերի միջոցով այդ պարետի Հաշիվը տեսնել: Ուրֆայում դեռ կար զերմանացի մի մայոր, որն ինձ անպայման կօգներ ետ ստանալ ինձանից խլված գումարը:

Հաջորդ օրը Ալի Էֆենդին կրկին Հայտնվեց: Իմ մոտից նա գնաց պարետի մոտ: Գործը ճիշտ բռնելու Համար, ես պետք է դրամբ նրան անմիջապես տայի: Սակայն ես անփորձ էի նման գործերում: Քիչ անց Ալին նորից Հայտնվեց և Հայտարարեց,

որ արդեն ուշ է: Պարետն արդեն հեռազրել էր Ուրֆա, ուրեմն պետք էր այնտեղից պատասխանի սպասել:

Երկու օրվա ընթացքում բայժանել էի օգնության դրամները, և արդեն պատրաստ էի կրկին ճանապարհ ընկնելու, եթև միայն ձիասարքս ունենայի: Այսմ ես փորձեցի մի այլ միջոց: Դեռ պարսիկ արքայադների հետ իմ ճանապարհորդության ժամանակներից, ես ծանոթ էի Ռազայի կաղիի հետ: Գնացի նրա մոտ և խնդրեցի, որ ինձ աղատելու փորձ աներ, եթև ցանկանում էր իմ քարենկամր լինել: Կաղին ինձանից աղնիվ խոսք խնդրեց: «Երր դու առաջին անգամ այստեղ էիր, նահանգապետին փող տվե՞լ ես և որքա՞ն: Քո վերադարձից հետո յուրեր էին շրջում, որ դու նրան մեծ գումար ես տվել: Այս անգամ էլ ոստիկանության պարետն է ուզում ինչ-որ րան մեռք զցել»:

Դա յույս սփոնց գործի վրա: Կաղին անհավատայիրեն զարմացած մնաց, երբ ես նրան ասացի, որ ոչ միայն կաշառք չէի տվել, այլև նահանգապետն ինքն էլ ինձանից նման րան չէր պահանջել: Պարոնը շատ ավելի բարի էր, քան կարծում էին ժողովուրդն ու կաղին: Հինգերորդ օրվա կեսօրից հետո ձիասարքս ետ ստացա: Անհավաղ ճանապարհ ընկա, ավաղակների վտանգավոր տարածքը կտրել անցնելով զիշերով:

1917թ. ամռանը նահանգապետը բաղմաթիվ հայերի՝ կանանց, տղամարդկանց ու երեխաների, Ռազայից հանեց՝ ղեպի Ուրֆա տանող ճանապարհի շինարարության վրա աշխատելու: Նրանք դա պետք է ընդունեին որպես իրենց վիճակի բարելավում, և այդ իսկ պատճառով միայն նա կհասներ Ուրֆա, ով կհամաձայներ վերցնելու մահմեղական անոն: Մեծ մասը կանայք ու երեխաներ էին: Որպես վարձատրություն նրանք ստանում էին միայն մեկ օրվա հացի օրապահիկ: Հաջորդ ձմեռ նրանք իրավունք ունեին ապրելու վրաներում: Յուրատ էր, հագուստ ունեին ղեռ քչերը: Սուրուջի հովտում մես-մերկ կանայք հենց որ տղամարդ էին տեսնում, համեստորեն շրջվում էին: Մեծ ուրախություն զգացի, երբ կարողացա այդ մերկ մարդկանց՝ մեր ուրֆացիների կողմից պատրաստված հագուստեղենը ուղարկել:

. Հանագան փրկարար աշխատանքներ

Մահարեր տեղահանությունների վերջավորության հետ կտեղ ծայր էր առել արսորյալ կանանց ու երեխանների ողարձի դանդաղ հոսքը զեպի հարևան քաղաքները: Գյուրում, որսուղ նրանք մահմեղական բնակիչների մոտ ապասն էին գտել և այսպիսով մահից խուսափել, արդեն 1916 թ. նանից, նրանց համար սկսվել էր հացի պակասը: Նրանց յառնում էին նաև բարոյական բնույթի վտանգներ: Հատկապ արարների մոտ, որտեղ բաղմակնությունը ավելի է տաճված, քան թուրքերի ու քրդերի մոտ: Երիտասարդ կանայք տասը տարեկանից վեր աղջիկները պարտավոր էին մահդականություն ընդունել, որպեսզի կարողանային արարներ հետ ամուսնանալ: Ով ինչ կերպ որ կարողանում էր, փորում էր ամուսնությունից խուսափել: Վերադարձողները հույս նեին, որ բաղաքներում ավելի մեծ ապահովություն կունեն, մի քան, որ միշտ չէ որ այդպես էր: Որպես կանոն, նրանց ճակը, ովքեր զյուղերում արարների տներում էին, ավելի սննիի էր՝ քան նրանց, ովքեր բաղաքներում թուրքերի ձեռքն ընկնում: Հատկապես թուրք սպաները անհավատալի ու սկարագրելի սակարկություններ էին անում հայ աղջիկների ու ծածախի ժամանակ: Խոկ թև ինչեր էին պատահում հարյուրով, նույնիսկ Հաղարավոր հայ տղաներին հակարնական և նցագործ պայմաններում, մարդու մտքով էլ չի կարող ցնել:

Մեր բաղաքում հայտնված բոլոր կանանց ու երեխաններին սշտպանություն տալը՝ սկսած 1916 թ. հույս ամսից, դարսվ մեր զյուղավոր խնդիրը: Ցավոք, այդ օրերին անհնարին էր կին մտածել քրիստոնեական որբանոց բացելու մասին: Քաղեն կառավարությունը Հայերի միայն մահն էր ցանկանում, ան երբեք Հավանություն չէր տա: Նման նախաձեռնությունը կարող սպասվել նաև եվրոպացիներից, որոնց՝ պատերազմ իրենց տարած Հաղթանակից հետո, Թուրքիայում այլևս ողիվ էին հանդուրժում:

Այսպիսով մենք առայժմ պետք է սահմանափակվեինք՝ բժան հասած բոլոր կարիքավորներին ապրուստի համար ամական փոքրիկ օգնություն տալով: Այլապես իրենք պիտի

իրենց ապրուստի մասին Հոգային: Աշխատանք. թեկուղ և փոքր վարձատրությամբ. կանանց համար միշտ էլ կարելի էր դտնել: Խսկ երեխաները՝ նրանք էլ էին աշխատում: Շուկան լի էր փոքր տղաներով. որոնք ինչ ասես չէին վաճառում: Հայերը տոկուն և ջանասեր մողովուրդ են, մի րան, որում այդ օրերին կրկին րոյորը համողվսցին:

Վերահսկողությունը չկորցնելու համար՝ երեխաներին, որոնց ևս ամսական օգնություն էի կարողանում տալ, գրանցում էին նշելով նրանց անունը, տարիքը և ծննդավայրը: Դա անհրաժեշտ էր, քանի որ հաճախ շատ երեխաներ ու մայրեր փորձում էին երկու անգամ գրանցվել, որպեսզի հսարավորության ղեպքում ամեն ամիս կրկնակի դրամ ստանային: Ո՞վ կարող էր նրանց այդ րանի համար մեղադրել: Զէ՞՞ որ տփածս չափաղանց չնշին էր:

Հայ աղջիկներից ոմանք, որոնց սպառնում էր մահմեղականի հետ ամուսնություն, փախուում էին կնոջն մոտ: Պատահում էր, որ թուրքի օրինական կինն ինքն էր օգնում վտանգի տակ եղող աղջկան փախչելու: Զէ՞՞ որ մի երկրորդ կին, և այն էլ քրիստոնյա քովնտի կին, նրա համար այնքան էլ բաղձայի չէր: Այդ աղջիկներին, եթե մի անգամ կնոջն պաշտպանության ներքո էին, այլևս բաց չէին թողնում: Եթե նրանց մինչայժմյան տերերը զայիս էին կնոջն մոտ (այդ օրերին կարիք չկար երկար հարցնելու, թե ուր են փախել այդպիսի երեխաները), նա նրանց երեսին փակում էր դուռը: Ոչ էլ այդ մարդիկ էին մի բանի հասնում, օրերով տան չուրջը հսկողներ կարգելով: Մի քանի օր անց, աղջիկները՝ ծպտված, մերթ արարական, մերթ բրդական հազուստներով, և մուսուման բարեկամու հիների ուղեկցությամբ, որոնց կինս մշտապես ձեռքի տակ ուներ, ուղարկվում էին Հայեալ:

1917թ. կինս քաջությունն ունեցավ. խնամքով թարցնելով ոստիկանության աշրից, վարձել երկու փորրիկ տուն և դրանք լցնել որր երեխաներով: Երր դրանից հետո ոստիկանությունն ինձ հարցրեց. թե որևէ տեղ ունեի՞ արդյոք որրանոց, ինձ անտեղյակի տեղ դրեցի. խսկ կնոջն էլ նրանք արդեն հանուն պատշաճության չէին կարող հարցնել: Ի դեպք չպետք է մոռանալ, որ ես՝ երկար աշխատելով որպես բժիշկ և հիվանդախնամ, կառավարության և ոստիկանության շրջանակներում

ամենուրեք օգնող բարեկամներ ունեի:

Մոտ 1.3 միջին ֆրանկով, որ ինձ տարիների ընթացքում վստահվել էր Շվեյցարիայից, Գերմանիայից և Ամերիկայից. կարողացել եմ փրկել Հարյուրավոր Հայ երեխաների և կանաց:

Ես խոսեցի արդեն կնոջս մահմեղական ընկերու հիների մասին: Նրանց թվում կային աղնիվ հոգիներ, ինչպես օրինակ՝ մի արարու հի, որը տանր ուներ կույր ամուսին և չորս երեխա և որոնց Համար նա օրինիրուն ապրուստ էր վաստակում: Այդ բարի կող սիրտը չէր տանում, որ Հայ ծծկեր երեխաները սփոված էին ճանապարհներին, և նա նրանց իր տունն էր բերում: Թեև նա երբեք բարերախտությունը չունեցավ՝ թեկուղ մնկին ողջ պահելու: Երեք անգամ նա փորձեց, և ամեն անգամ երեխաները մի քանի շարաթից կամ ամսից մահանում էին:

Կային նաև կաղիի նման շատ մահմեղականներ, որոնք նյուեվ դուտ մարդկային զթասրտությունից, Հայեր են փրկել: Մի այրի թրքու հի իր մոտ թաքցրել էր մի խումբ Հայու հիների և նրանցից երրեք նոյնիսկ չէր պահանջել, որ մուսուլմանական անուններ ընդունեն: Քաղաքում տղամարդկանց թաքցնել, իհարկե, չէր Համարձակվում ոչ մի մահմեղական: Խսկ զյուղերում եղել են շատերը, որոնք փրկել են նաև Հայ տղամարդկանց կյանքը: Այս Հարցում մեծ մասամբ դեր էր խաղում եսասիրությունը: Մի աղղեցիկ աղա ինձ ասաց, որ ինքն այնքան հիմար չէր, որ սպաներ Հայ տղամարդկանց, թե չէ ի՞նչ էր նա անելու հետո առանց նրանց: Նրանք իրեն Համար կատարում էին ամեն տեսակի աշխատանք և նպաստում, որ իր Հարստությունն ավելանա:

Ուրֆայի կաղին, որն ամեն ինչ անում էր, որպեսդի մեղմի Հայերի տառապանքը, վաստակել էր ծաղրանուն: Նրան անվանում էին «Ermeni Papasy» (Հայ քահանա):

34. Քննութեան

Ուրֆայի իշխանությունները պարտավոր էին բանակի Համար, միայն իրենց շրջանից, հինգ միջին կգ Հացահատիկ Հանձնել: 1917 թ. աշնանը՝ լավ բերք ունենալուց հետո, դա

շատ մեծ րան չէր: Ուրֆայի մարդոր, որն առաջնակարգ հացա-
հատիկային շրջան էր, զյուրությամբ կարող էր դա մատակա-
րարել: Սակայն ցորենը խոշոր հողատերերի ձեռքին էր:
Սկզբում կառավարությունը ստացավ իրեն հասանելիք բերքի
ընդհանուր հասույթի մեկ ութերորդը կամ մեկ տասներորդը,
ըստ որում՝ անվճար: Մնացած պետք է գնվեր: Գինը որոշեց
կառավարությունը, սակայն, տերերի կարծիքով՝ այն չափա-
ղանց ցածր էր: Դրան գումարած՝ վճարումը կատարվում էր
թղթադրամով, որի արժեքը շատ ընկած էր: Հետևանքն այն
եղավ, որ հարուստ զյուղացիները իրենց ցորենը թաղեցին:
Կառավարությունը զյուղերն ուղարկեց բանիմաց պաշտոնյա-
ների, որոնք փորփռեցին և գտան ընդհատակյա պահեստները:
Այժմ այլևս հողատերերը չուզեցին վաճառել իրենց թարգրած
ցորենը: Այսպիսով ցորենի զինը զգայիրըն բարձրացավ: Եթե
1917 թ. աշնանը 12 ֆրանկ հնչուն դրամ կալից կարելի էր
ստանալ մեկ մալտեր (ծնթ. թարգմ. Mälter = հացահատիկի
շափման միավոր, որի չափը փոխվում էր նայած շրջանի),
ձմեռվա ընթացքում նույն բանակի համար պետք էր վճարել
80 ֆրանկ հնչուն դրամ, որը թղթադրամով 400-500 ֆրանկ
էր: Ով որ աշնանը, ըստ սովորության, ամրարել էր ամրողջ
տարգա ցորենի պաշարը, ձմունն իր հացն ուներ, իսկ ով այդ
բանն անելու ի վիճակի չեղավ, ինչպես օրինակ բոնագաղթ-
վածները, սովամահ էր լինում: Այն ժամանակ քաղաքում
դեռևս բնակվում էին բուրդ փտարանդիներ: Սրանք էին, որ
սովին ամենաահավոր տուրքը տվեցին: Սովամահ եղածներին
շարաթներով հավաքում էին փողոցներից և հայերի այն
կիսավեր տներից, որտեղ նրանք բնակվում էին: Լինում էին
օրեր, երբ 70-ից ավելի մարդ էր թաղվում: ԱՀավոր էր՝ այս
ամրողջ աղետը տեսնելն ու օգնել չկարողանալը: Մեկ տեսնում
էիր մի մուրացիկ, աղրակույտի վրա պառկած, չների հետ հացի
մի շորուկի համար կոփկ է անում, մեկ էլ՝ մի բանի ժամ անց.
տեսնում ես նրան նույն տեղում անշունչ փոված. մահը նրան
աղատել էր տանջանքներից: Մի այլ տեղ փողոցներով շրջում
է՝ աշքերը փոսն ընկած մի աղջիկ, ամրողջովին մերկ. նրա
շարժումներ մատնում է, որ խելազարգել է: Մի բանի օր ևս, և
մահը նրան կփրկի: Վաղ առավոտից մինչև ուշ երեկո մուրա-
ցիկների մի ամրոխ թափառում էր քաղաքի փողոցներում.

բոյորի դռները բախսելով, և ամենուրեք միշտ նոյն բառերը կրկնելով. «Heiran, Kurban, Allahin Chatıvry udju, bir partscha ekmek averin!» (Նղձացե՛ք, մատող, մի կտոր Հա՛ց տվեք, Աստծո սիրոյն;) Նոյնիսկ մութ գիշերին այդ սովորները չին Հեռանում դռներից. և յուսանալուն պես, նոյն երգն էր Հնչում, բայց միայն այն բերաններից, որոնք Հաղթահարել էին գիշերը: Մյուսները մեռած-ընկած էին այն դռան առաջ, որտեղ երեկոյան վերջին անգամ լինելով՝ Հաց էին աղերսել: Կառավարության կողմից մարդիկ էին նշանակված, որոնք ամեն առավոտ Հավաքում էին այդ մահով փրկվածներին:

Հայ ժողովրդից մնացած թեկորների համար Հատկանշանական էր, որ այդ սովահար ձմռանը Համեմատարար քիչ հայեր Ուրֆայում քաղցից մահացան: Դա տեղի ունեցավ չնորհիվ Նրանց ժրածանության: Նրանք ուղում էին և կարողանում էին աշխատել: Խսկ տեղահանված քրդերը մեծ մասսամբ ի վիճակի չէին այխատելու. Հենց որ իրենց Հայրենիքից քշվում էին, Նրանց մահ էր սպառնում, թեկուղեա առանց սովահարության: Նրանք չունեին պետքական դառնալու կարողությունը. ինչպես դա Հայերն ունեին:

Այդ օրերին կաղին իզուր էր թուրքերին քարոզում՝ ներս առնել յրված քուրդ երեխաներին ու կանանց, նոյն ձեռվ, ինչպես Նրանք այդքան մեծ թվով Հայերի էին ապաստան տվել: Սակայն, ինչպես ինձ Հետո կաղին ասաց, Հասկանալի էր, որ փաստորեն ոչ որ չէր Հետևում նրա խոսքին: Նա անձամբ էր փորձել իր տունը երկու քրդու հու բերել, որոնք որպես գող էին իրենց դրսենորել և բացի դրանից սարսափելի անմարդաբան էին: Այդ մարդկանց Հետ Հնարավոր չէր որևէ քան ձեռնարկել: Այլ քան էր, երբ մի Հայ կին էր ներս բերվում: Որտեղ որ նրան զնեին, այստեղ կարգուկանոն, մաքրություն էր տիրում. իսկ իրենց Հովանավորներին՝ Նրանք գերադանց ծառայություն էին մատուցում: Նոյնիսկ Հայ մանչուկն ուզում էր աշխատել և կարողանում էր օգտակար դառնալ: Մեկը՝ թուրքական Հիվանդանոցի զիլավոր շտարի թժիշկը, կաղիի քարոզը սրտին մոտ ընդունեց: Նրա մոտ Հիվանդապահու Հիները, ինչպես ամենուրեք թուրքական պետության մեջ, զբաթե բացառապես Հայուհիներ էին: Մի օր թժիշկն արձակեց այդ բոլոր Հայ կանանց և նշանակնց քրդու հիների: Մեր Հիվանդանոցում

Նույնպես, որտեղ բուժքույրերն այն ժամանակ նրան էին ենթարկվում, փորձեց նույն բանն անել, չնայած որ մենք էինք բուժքույրերին նշանակել և ոչ թե նա: Սակայն ես միջամտեցի և կանխեցի նրանց Հեռացումը:

Ինչո՞վ վերջացավ պատմությունը այդ բուրդ բուժքույրերի հետ: Ե դեպ՝ նրանք հիվանդ դիմունների խնամքի համար ստանում էին օրական միայն մի փոքր կտոր սև հաց, չափաղանց քիչ՝ ապրելու համար, իսկ մեռնելու համար՝ չափաղանց շատ: Տրվելիք խնամքից նրանք բացարձակապես ոչինչ չեն հասկանում: Շուտով ամրող հիվանդանոցում տարածվել էր սուկալի զարշահություն: Պարզվեց, որ բուրդ կանայք միայն մի բան էին լավ հասկանում՝ տանը իրենց ամրող տունին հիվանդանոցի սպիտակեղենը հազցնել: Ե՞վ դիմունների, և՝ հիվանդանոցի համար մեծ բարերախտություն էր, որ այդ զիլսավոր շտարի թժիշկը շուտով Ուրֆայից Հեռացավ, և աշխատանքի ետ կանչված հայ բուժքույրերը կարողացան կրկին կարգուկանոն ստեղծել:

36. Կառապան Էլիասը

Այն օրերին, երր ուրֆացի կանայք սպասում էին տարհանման, կառապան Էլիասին, որ ալրանացի մահմեղական էր. մոտեցավ նրան ծանոթ մի հայ կին: Կինը համողեց նրան, քանի որ ամուրի էր, ամուսնանալ իր հետ, ասելով. որ ամուսինը պատերազմում դուռիվել է: Էլիասը համաձայնվեց: Ձէ՞՞ որ նա՝ որպես մահմեղական կարող էր կին առնել միայն շատ դրամ վճարելով, իսկ այսպես՝ առանց դրամի, նա կին էր ունենում: Նաև երկու փորդ երեխաններին, որ իր հետ բերեց հայ կինը, նա ընդունեց ու նրանց նկատմամբ մեծ սեր էր տածում: Նա կաղիի միջոցով օրինականացրել էր իր ամուսնությունը և հայու հու հետ ապրում էր շատ երջանիկ:

Սակայն 1918 թ. կնոջ առաջին ամուսինը հանկարծ հայտնվեց: Նա պատերազմի սկզբում գերի էր ընկել ուսւներին և այժմ վերադառն էր: Նա իր կնոջը գտավ Էլիասի հետ ամուսնացած: Նա տեսավ նաև իր երեխաններին, և նրանք էլ ճանաչեցին իրենց հորր: Ամենայն հանգստությամբ նա Էլիա-

սին խնդրեց վերադարձնել կնոջը, սակայն վերջինս չէր համաձայնվում: Նա չէր ուղում հրաժարվել այդպիսի երջանիկ կյանքից: Սակայն հայր գործը հասցրեց կաղիին: Վերջինիս համար պարզ էր, որ այստեղ պետք էր կայացնել նոր որոշում: Սակայն դեպքն այնքան էլ դուրին չէր: Երանի թե այդ ամուսնությունը, ինչպես նման շատ ուրիշներ, անօրինական լիներ:

Դատավորը իր մոտ կանչել տվեց այդ երկու տղամարդկանց. կնոջը և երեխաներին: «Էլիաս, պարդ է, որ կինը քեզ է պատկանում: Եթե կինը ասած չիներ, որ իր առաջին ամուսինը մահացել է, անշուշտ, դու նրան կնության չէիր առնի: Ես էլ իր ժամանակին քեզ չէի պսակի: Սակայն նայի՛ր երեխաներին, թե ինչպես են նրանք փաթաթվել իրենց օրինական հորը: Խսկ կինը իր մեծ թշվառության մեջ, վախսենալով որ այլապես բշվերու էր մահվան ճանապարհ, ասել է, որ իր ամուսինը մահացել է: Քանի որ ինքն էլ, չնայած որ քեզ նույնպես սիրել է, կնախարնտրեր վերադառնալ իր առաջին ամուսնու մոտ, քեզ խորհուրդ կտայի՛ նրան թույլ տայիր, որ գնա: Աստված կօրհնի քեզ յու արարքի համար...»

Դատավորի այդ խոսքին էլիասը՝ արցունքուտ աշքերով հետեւալ պատասխանը տվեց. «Ես այս կնոջ հետ ապրեցի մի քանի երջանիկ տարի, նրա երեխաներին սիրեցի. կարծես իմ սեփական միսն ու արյունը լինենին: Լինելով նրա օրինական ամուսինը՝ գիտեմ, որ որևէ բրիստոնյա երրեք իրավունք չունի նրան ինձնից ևտ պահանջելու: Սակայն ևս գիտակցում եմ, որ ավելի լավ է՝ նրան վերադարձնեմ իր առաջին ամուսնուն: Թող նա երկար տարիներ նրա հետ երջանկության և ուրախության մեջ ապրի»:

36. Մարտիրոս

Հիվանդների թիւում, որոնց ոստիկանությունը մնացած հայերի հետ հիվանդանոցից շտարագի Մարտիրոս անունով մի հայ պատանի էր: Տասր տարեկան հասակում, նա հիվանդ վիճակում եկել էր մեր հիվանդանոցը գերմանական որրանոցից: Անրումելի մի հիվանդություն նրան այլևս չթողեց ոտքի կանգնել: Նա շարունակեց մնալ հիվանդանոցում, նույնիսկ այն

բանից Հետո, երր այն սկսեց օգտագործվել՝ որպես թուրքական դինվորական հիվանդանոց, միայն այն տարրերությամբ, որ նրա խնամքը, ինչպես միշտ, մենք էինք տանում: Պատամին ոյ մեկին չեր խանգարում, բանի որ նա մնում էր իր անձնական փոքրիկ սենյակում:

Սակայն 1918 թ. ամռանը մեր հիվանդանոց տեղափոխվեց արդեն մեղ Հայտնի թուրքական զյուսավոր շտարի թմիշկը: Նրա Համար Մարտիրոսը մի Հայ, մի արևագիրք էր: Եր ընթերականի միջոցով ինձ Հայտնեց, որ հիվանդը պետք է հիվանդանոցից Հեռացվի: Սակայն ես դա շարեցի: Ապանա այդ հիվանդին, որը իր իդիկի պես բարակ թեներից բացի ոչինչ շարժելու ի վիճակի չեր, իր մաշճակարով Հանդերձ Հանելի տվեց հիվանդանոցից և դնել տվեց դռան առաջ: Դրսում ի ամօթ բժշկի, երկու օր մնալուց հետո, ես ստիպված եղա նրանով դրադվել և նրան տեղափոխեցի ուրիշ շնոր:

Մարտիրոսը դարձել էր մի երիտասարդ, որն իր հիվանդությունը տանում էր ապշեցուցիչ Համբերությամբ և նույնիսկ շատ հիվանդների Համար օրհնություն էր: Նախկին հիվանդներ՝ նաև մաշճեղականներ, նրան Հաճախ էին այցելում:

Քանի որ նա չեր կարողանում շարժել նաև վդի հողը, Հարմար մի տեղ պահում էր գրասանի մի փոքրիկ Հայեկի, որի միջոցով զեռ Հեռվից տեսնում էր. թե ով էր ելումուտ անում հիվանդանոցում: Երկու անգամ գիշերով գողեր էին մտել, և այդ նա էր, որ դա նկատերով, աղմուկ բարձրացրեց, այնպես որ մենք գողերին կարողացանք դուրս քշել:

Այդ Մարտիրոսը իսկական Հայի տիպար է: Չնայած իր շարժելու անկարողության, անցյալ տարի նա 2.000 ֆրանկ վաստակեց: Նա գործարքներ էր անում: Դեռահաս պատանիների միջոցով մշտապես տեղյակ էր շուկայի բոլոր անցուղարձերին: Եթե մի բան էժան էր, ապա նա գնել էր տալիս, իսկ երբ այն կրկին մի քիչ թանկանում էր. փողի էր վերածում: Ով որ ուղում էր որևէ բան էժան գնով ձեռք բերել, բավական էր, որ Մարտիրոսին ասեր, որն իր միջնորդության դիմաց չնշին տոկոսներ էր առնում: Այսպես էր նա վաստակել այդ 2000 ֆրանկը: Երբ ես 1919 թ. գարնանը անգիտացիների առաջադրանքով աղքատների Համար ցորեն էի գնում, ապա Մարտիրոսի չնորհիվ լավ և էժան գնում կատարվեց:

37. Գերմանա-թուրքակա՞ն, թէ՞ թուրք-գերմանական

Ես արդին պատմել եմ, որ Թուրքիայի՝ պատերազմի մեջ մտնելուց հետո, թուրքական և գերմանական Հաղթանակները տոնվում էին մեծ աղմուկով: Ուրֆա քաղաքը ուներ պատանի-ների նվազախումբ: որի կատարման որակոր որքան ողորմելի, այնքան ավելի եռանդուն էր: Գերմանացիների հետ եղրայրական դինակցությունը արտաշայտվում էր դրանում, որ մեր գերմանական հիվանդանոցում ևս Գերմանիայի մեղեդիներ էին հնչում: Անշուշտ առաջին հերթին՝ «Գերմանիա, Գերմանիա ամեն ինչից վեր»:

Անկեղծ ասած, այդ ցնծությունների ժամանակ ես ինձ նրեք յափ չէի դգում: Ամեն անգամ հիշում էի մի դեպք, որ տեղի էր ունեցել դեռևս 1915 թ. զարնանը: Կինս դրուսնելիս է եղել Ուրֆայի պարտեղներից մեկում: Ընդհանրապես նա ճանաշված էր որպես զերմանուհի, քանի որ տեղի րնակիչները մեն՝ շվեյշարացիներիս, զերմանացի էին Համարում: Մի բուրդ կին, կտրելով կնոջն ճանապարհը, բոռունցքները սեղմած՝ ասել է. «Տեսնենք ե՞րր է զայու պահը, որ մենք կլ կարողանանք մեղ՝ զերմանացիներիդ. Հատուցել այն վնասը, որ դուք ներկայում մեղ եք պատճառում: Մեր որդիներին ուղարկում ենք մեր պատճառով, իսկ նրանք ետ չեն դառնալու»:

Ուրֆայում կային մի քանի թուրքեր, որոնք ամեն զնով գերմաններն էին ուղում սովորել: Ես ինձ պարտավորված դգացի նրանց՝ մեր լեղվից գոնե որոշ նախնական գիտելիքներ հաղորդել: Այդ աշխատանքի բնթացքում տևսա այն, ինչ արդեն նախօրոք զիտեի, այն է՝ որ թուրքը ստեղծված չէ լուրջ աշխատանքի Համար: Նրանցից մեկը՝ Հազիվ լեղվի մեջ մի քիչ հմտացած, արդեն ճամփա էր ուղում ընկնել՝ Գերմանիա գնայու: Նա Հասակ մինչև Կոստանդնուպոլիս: Այնտեղից՝ նա մի քանի ամիս անց, քանի որ այդ բնթացքում պատերազմն ավարտվել էր, վերադարձավ Ուրֆա, անշուշտ առանց զերմաներեն սովորելու:

Բուն թուրքերի շրջանակներում լուրջ բնույթ ուներ Համաթուրքացման շարժումը: Այդ մտայնությունն ունեցող շատ աղգայնամոլներ չէին թաքցնում, որ պատերազմի բարեհաջող

ավարտից Հետո Հոգալու ևն այն մասին, որ ոչ մի օտարերկրացի, այդ թվում զերմանացի, թուրքերի երկրում չի հաստատվի: Թուրքերին այլևս չպետք է մեղաղերի. ևթե Հիշենք երկույթը զերմանացի մի սպայի. որը կիսալուսի երկրում ուրախ Հանդիսությունների ժամանակ Հետեւյալ բառերով է փորձել ամրապնդել զերմանա-թուրքական բարեկամությունը. «Ներկայում՝ պատերազմի ժամանակ, մենք պետք է լինենք թուրքերի բարեկամը, որպեսդի պատերազմից Հետո նրանց կարողանանք մեղ ավելի լավ ծառայեցնել»:

Զեմ ուղում ասել, որ այժմ, երբ Անտանտը հաղթանակել է, վերջինս ծառայեցման մեջ զիտի: «Փոքր ժողովուրդների ազատագրման» մասին բոլոր զեղեցիկ բառերի կողքին, ամենուրեք զերիշխում է մերկ ու սառը ևսամոլությունը. որի մշտապես քողարկված, սակայն չափազանց խոր նստած նպատակը զերմանացի սպայի ասածն է. «Ծառայեցում»:

38. Գերմանացիները Ուրֆայում

Մենք արդեն հաճախ խոսել ենք Ուրֆայի զերմանացիների մասին: Արդարացի կինին՝ նրանց մի քանի բառ ևս նվիրել: Արդեն բաղմից հիշատակված սկարոն Ֆրանց Էքարթը՝ գորգագործարանի տնօրինութեալ Հայ երեխանների զերմանական որրանցի վարիչը, պատերազմի տարիներին կարողացավ օրհնառատ գործունեություն ծավալել: Պատերազմի սկզբին նա իր ելույթներում հորդորում էր Հայերին, որ իրնենց գործելակերպի մեջ ավելի խելամիտ լինեն: Քաղաքական խելամտությունը միակ միջոցն էր, որով նրանք պիտի կարողանային շրջանցել պատերազմի՝ նրանց համար ստեղծած վտանգավոր խոշրնդուները: Ցավոր, սակայն, նրա ասսածները նույնքան օգուտ տվեցին, ինչքան իմ նախապես նշած խորհուրդներն ու խնդրանքները:

1917-1918 թթ. ձմռանը պարոն Էքարթը Հարյուրավոր մարդկանց ապահովեց Հազուստեղնենով. որը տեղահանված Հայերից մնացել էր իր Փարրիկայում: 1917-1918 թթ. սովահարձունը նա կարողացավ՝ որպես թուրքական ուղղմական Հազուստի ձեռնարկության վարիչ, շատ Հայերի աշխատանք

տալ, այսպիսով փրկելով նրանց սովամահությունից:

Սակայն Անտանտին կողմնակից Հայերը, որոնք ավելի ուշ Ուրֆա և կան, պարոն էրարթին՝ որպես գերմանացու. շեխն Համակրում: Նրան նույնիսկ մեղադրում էին Հայերի գույքի յուրացման մեջ, մեղադրանք. որից դերձ չմնաց երկրում մնացած ոչ մի և վրոպացի կամ ամերիկացի:

Թուրքական բանակի ջախջախման ընթացքում էր միայն, որ պարոն էրարթին Հաջողքվեց ընտանիքով Ուրֆայից Հեռանալ: Բարեւածող կերպով նրանք Հասան մինչև Կոստանդնուպոլիս: Այստեղ երեխաններից մի բանիստ Հիվանդացան, այսպես որ ուղեսորության շարունակությունը դեպի Գերմանիա զգայիրը Հապալեց: Երբ վերջապես ընտանիքը նավ նստեց, նրանց Հորր վերջին վայրկյանին շոգենավից իջնցրին: Անտանտի Հանձնախմբի կարգադրությամբ նա այլ գերմանացինների հետ ներկարվեց Պրինկիպո կղողում: Կինը և երեխանները առանց նրան շարունակեցին ճանապարհորդությունը: 1919 թ. մարտին էրարթը գերությունից փախուստի դիմեց, սակայն թուրքուրդարական սահմանի վրա սահմանապահի կողմից գնդականարվեց:

Նրա կրտսեր եղրայրը՝ պարոն Բրունո էրարթը, պատերազմի առաջին երկու տարիններին նույնպես գտնվում էր Ուրֆայում: Նա զիտսեր, որ Փարրիկայի ջրհորում երեք Հայ կարթաքնված: Չնայած որ թուրք դինվորնների մի մեծ խումբ շարաթներով իջևանում էր Փարրիկայում, նա Հայերին ապահովում էր ապրուստի ամենաանհամեսչտ միջոցներով: Հետագայում նա նրանց նաև օգնեց փախչել և աղատություն ձեռք բերել:

Արդեն Հիշատակվել է, որ գերմանացի մի մայոր և մի ավագ լեյտենանտ Ուրֆայում մի տարի շարունակ թուրք նորակոչիկների էին մարդում: Այդ երկու պարոնները մի անգամ արդեն ընակչությանը ճաշակել էին տվել սպայական փորրիկ Հրաձգության ահը: Հրաձգային վարժություններն ինքնին արդեն Հաղվագյուտ երեսոյթ էին, առավել ևս՝ քաղաքի անմիջական մոտակայքում՝ Հրաձգային տոնակատարությունը: Ռադական ջոկատները Հաճախակիորեն ջահերով զիշերային երթների էին դուրս գալիս՝ Ուրֆայում նույնպես շտեսնված մի բան:

Մինչ այդ մշտապես կեղտուոտ փողոցները մայորի հրամանով մաքրվեցին: Եթև մայորը ավելի երկար մնար Ուրֆայում, բաղաքր կստանար Հանրածանոթ պրուսական տեսք, անշուշտոց ի վեսա իրեն:

Երր այդ սպաները Ուրֆայից գնացին, ժամանեց մի կարձահասակ, գերմանացի ննթասպա մերենաների իր շարասյան հետ, որին պատկանում էր տասր գերմանացի դինվոր: Սրանք ցորենը Ուրֆայից պիտի տեղափոխվին այլ վայրեր: Այդ օրերին ցորենի գինը, ինչպես արդեն նշվել է, աներևակայելիորեն բարձրացել էր:

Գերմանացիների երեխաների Համար, ուրեմն և իմոնց Համար, այդ ամիսները, որոնց ընթացքում այդ դինվորները կանգ էին առել Ուրֆայում, գեղեցիկ ժամանակներ էին: Ռազմաճակատային դինվորները մեր տները ներսութուրս էին անում: Շատ էինք երգում, իսկ անձրեսի ժամանակ, երր բեռնատար մերենաները գործի չէին դրվում, մեր երեխաների Համար անպակաս էին ուրախ խաղընկերները:

Չմեռային մի օր, երր անձրեն ու ձյունը ծեծում էին պատուհանները, իմ տանն ապաստանեց ամրողջովին թրջված և սառած գերմանացի մի սպա: Կիս նրան չոր Հազուստ տվեց և նստեցրեց տար վառարանի մոտ: Պարոնը սկսեց ուժգնորեն քաշել իր մեծ ծխամորճը: Տարությունը, չոր Հազուստը, լավ սենյակը, դրան գումարած նրա ծխամորճը, նրան մոռացնել տվեցին, որ նա «Հեռավոր Թուրքիայում էր»: Երր կեսօրին աշխատանքից տուն եկա, նա ներկայացավ ինձ որպես թուրքական ծառայությունում զիլավոր շտարի րժիշկ դ-ր Ֆուրման (Dr. Fuhrmann), Քյոլնից կանանց թժիշկը, որը խաղաղ տարիներին զիլավորել է այնտեղի կանանց Հիվանդանոցը: Մենք ուրախ էինք, որ Ճմեռային եղանակը մեր Հյուրին թույլ չտվեց շուտով նորից մեկնել:

1918 թ. ամռանը Ուրֆա եկավ վերջին զերմանացի դինվորը: Ես կլինիկայում էի: Մի հայ կին Հաղորդեց ինձ, որ ջրաղացում ինձ սպասում է մի դինվոր, որը շտապում է ինձ հետ խոսել: Ջրաղացը գտնվում էր կլինիկայի ետևում: Եվ ո՞ւմ եմ այնտեղ Հանդիպում: Լիովին բարոյալքված, իմ առաջ կանգնած էր ափողարասյան զինվորներից մնակը, որը նախկինում եղել էր Ուրֆայում: Նվարդվալդցի Հուրերն էր, որն այստեղ

դասայիր էր եղել: Խնդրում էր, որ իրեն ապաստան տամ: Ես նրան մամանակավորապես ուղարկեցի խաղողի իմ այգիները, որտեղ կինս ու երեխաներս էին, որովհետև ես պետք է իմ աշխատանքին վերադառնայի: Հաղիվ էր անցել երկու ժամ, կինս հայտնվեց՝ սոսկալի հուղված: Անկարելի էր, որ մենք դասայիրի բնդունեինք: Դա մեղ վրա շատ թանկ պիտի նստեր: Նա պահանջեց, որ ես նրան ետ ուղարկեմ: Սակայն խնդիրն այնքան էլ յուրջ չէր: Որպես շվեյցարացի ես աղատ էի: Խորհրդակցելուց հետո, նաև գերմանացի մեկ այլ հյուրի՝ դ-ր Բրեմենանի (Dr. phil. Bredemann) հետ, որոշեցինք Հուրերին առայժմ պահել խաղողի այգում: Այնտեղ նա նախ կհանգստանար: ԶԼ՝ որ նա խղճակի վիճակում էր: 14-օրյա հանգիստը Խաղողի այգում վերականգնեց վհատված մարդու արիությունը. ինչպես շատ շտտերը, ինքն էլ սոսկալի դղվել էր պատերադմից: Ապա ես նրան համողեցի վերադառնալ իր շարասյունը: Վերը նշված՝ Հայեալի զիսավոր շտարի բժշկին ուղղած իմ մի նամակով. Հուրերը մեկնեց: Գլխավոր շտարի բժիշկը նրան դարձյալ մի քանի օր պահեց, որից հետո միայն դասայիրը վերադարձավ իր շարասյունը, որտեղ նա բնդունվեց առանց որևէ տույժի: Սակայն, ցափոր, մի քանի օր անց նրան ուղարկեցին բժշկի մոտ՝ տրոպիկա (*Tropika*) կոչվող մալարիայով, որից նա մի քանի օր հետո մահացավ: Այժմ նա բնդմիշտ աղատվեց դինվորական ծառայությունից:

Գլխավոր շտարի բժիշկը ցանկանում էր ինձ առաջադրել սրպես Ռազմական օգնության արժանյաց խաչի թեկնածու (*Verdienstkreuz für Kriegshilfe*)՝ մոլորյալ դինվորին բնդունելու: Խնչվես նաև մյուս գերմանացի դինվորներին բարեկամական վերաբերմունք ցույց տալու համար: Ես նրան խնդրեցի հրաժարվել այդ մտքից, քանի որ մենք սոսկ մեր սովորական պարտականությունն էինք կատարում, մի քան, որ նոյն կերպ ցուցարերում էինք նաև Գերմանիայի թշնամիներին:

Վերջում այստեղ թող խոսվի մի այլ սպայի մասին: Նա ո՞չ սուր էր կրում և ո՞չ նույնիսկ համազգեստ: Մենք նրան անվանում էինք «Մորեխսների զններալ»: Երկար ժամանակ նա հյուր էր մեր տանը: Նրա հետ էր նաև նրա սիրարժան տիկինը: Այդ պարոնը, որը վերը նշված դ-ր Բրեմենանն էր, Միջազնարդում ծագվել էր օրհնառատ գործունեություն: Նա ոչնչացրել էր

մարդկանց միջիոնավոր թշնամիներին: Քանի ևս Արևելքում եմ, տեսել եմ, թե ինչպես են այդ թշնամիները, ցորենի դաշտերում իրենց գործած սոսկալի ավերածություններով, ամեն տարի մարդկանց դրկում հացից: Բայց քանի այդ «զեներալը» սկսել էր կանոնավոր պայքար մղել նրանց դեմ, «Մորեխների աղետոր» դպալիորեն նվազել էր: Այդպիսի արդյունավետ պայքարի մեկ տարի ես, և մորեխները՝ որպես Միջազետքի մեծագույն աղետ, կղաղարեին գոյություն ունենալուց: Սակայն «զեներալը» ինքն էլ պարտավոր էր նահանջել, և լավ է, որ ճիշտ ժամանակին կարողացավ վերադառնալ իր գերմանական հայրենիքը: Այն, ինչ մորեխների ոչնչացման համար տասնամյակների աշխատանքով և միջիոնների ներդրումով չէր հաջողվել թուրքական կառավարությանը, քիչ էր մնում երեք տարում իրագործելի դառնար երեք գերմանացիների կողմից, որոնք գործում էին Անատոլիայում, Միրիայում և Միջազետքում⁴:

39. Դրամանիշը

Թուրքիան առաջին անգամ դրամանիշեր մտցրեց 1877 թ. վերջին՝ Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Սակայն օսման ժողովուրդը այդ թղթի արժեքին հավատ չէր բնձայում: Դրա արժեքինը գնալով ավելի բնկավ, մինչև որ պատերազմից հետո մեկ թղթադրամն ունեցավ ոսկեղբամի արժեքի միայն մեկ վեցերորդը: Ապա հաջորդեց պետության սնանկացումը: Կառավարությունը բոլոր դրամանիշերը հայտարարեց արժեգործական, և երկիրը վերադարձավ իր սիրելի հնչուն դրամին: Կային վաճառականներ, որոնք այդ օրերին իրենց սենյակները դրամանիշերով էին պաստառապատում:

Աշխարհամարտը դրամանիշը նոր կյանքի կոչեց: Խիստ կարգադրությունների չնորհիվ թղթադրամը սկզբնական շրջանում լավ փիճակում էր: Դա 1916 թ. ապրիլին էր: Հրաման կար բոլոր ոսկեղբամները հանձնել պետությանը, սակայն ոչ

⁴ Ով որ հետաքրքրվում է մորեխների ոչնչացման եղանակով, թող կարդա դ-ր Բրեդեմանի «Մորեխների հարձակումը և պայքարը դրա դեմ» մենագրությունը (Բեռլին, 1918):

որ դա չէր անում: Այսուհետեւ ուկին անմիջապես շրջանառությունից անհետացավ: Ուրֆայում մի Հարուստ թուրք, որը չէր ցանկացել որպես վճարման միջոց ղրամանից ընդունել. Կոնիա արսորվեց: Այլ վայրերից նույնպես անհազանդներն արսորվեցին: Այն Հանգամանքր, որ ոստիկանները Հանկարծ խուժում էին վաճառատները, բացում ղրամարկղները. վերցնում այնտեղ եղած ուկին ու փոխարինում ղրամանիշով, չնրպաստեց թղթաղրամի արժեքի բարձրացմանը: Ոսկեղրամը շարունակում էր զաղտնիորն շրջանառովել: Ի վերջո, կառավարությանը նույնպես այդ գործից վնաս հասավ: Մի քանի ամիս Հետո ղրամանիշի արժեքն ընկավ, իսկ ուկին առաջիկապես շրջանառության մեջ մնաց: Սակայն ղրամատներին արգելված էր վճարումները կամ գործարքները ոսկով կատարել: Խնչրան ձգձգվում էր պատերազմը, այնքան իջնում էր ղրամանիշի արժեքը, և ինչքան մոտ էր երկրի սահմանին, այնքան էժան էր ղրա զինը: Կոստանդնուպոլիսում այն մշտապես ավելի յարձր էր, քան մարդերում, և այնտեղ էլ նրա զինը ամենուրեք տարրեր էր: Սրա չնորհիկ հսկայական գումարներ էին շարաշահվում: Մի վաճառական Հայեպում ոսկով թղթաղրամ էր գնում, մի ոսկեղրամի դիմաց ստանալով վեց թղթաղրամ, որը Կոստանդնուպոլիսում վերափառուելով, մեկ ոսկեղրամի դիմաց երեք կամ չորս թղթաղրամ էր տալիս: Դեռ զինադադարից Հետո, երր բրիտանացիները արդեն գրավել էին Մոսուլն ու Հայեպը. թուրքական թղթաղրամի զինը Մոսուլում ավելի ցածր էր, քան Հայեպում: Մի հրեա վաճառական Մոսուլում գնել էր 120.000 ֆրանկի թղթաղրամ. Հայեպ թոշող ինքնաթիռով տեղափոխվելու համար վճարել էր 1200 ֆրանկ, իսկ այնտեղ վաճառել իր թղթաղրամները՝ շահելով 150 000 ֆրանկ:

Ուրֆայի համար հատկանշական էր. որ բրիտանական ղրափման սկզբում, թուրքական թղթաղրամի արժեքը բարձրացավ: Ապագան ցույց կտար, թե արդյո՞ք վաճառականներն իրենց սենյակները մի անգամ ևս թղթաղրամով պիտի պատառապատեին: Արարտներն արդեն պատերազմի ընթացքում հոգացել էին այն մասին, որ այդ վիճակի մեջ չընկնեն: Ի դեպ՝ նրանք սենյակներ էլ չունեին, որ պատառապատման կարիք ունենային:

Երբ ես մի արարից մի լիտոր մածուն կի ուղում զնել և նրան ասացի, որ դրա դիմաց վճարելու եմ 200 թղթադրամ, նա ցույց տվեց իր լայն վերարկուն ու ասաց. «Եթե դու իմ վերարկուն լցնես թղթադրամներով, ես քեզ կաթ չեմ տա, բայց եթե դու ինձ մեկ մետադրամ (5 պֆենիդ Հնչուն դրամ) տաս, կարող ես ուղածիդ շափ կաթ ունենալ»:

Գերմանացի սպաները թուրքիայում, հատկապես պաղեստինյան ճակատում, նույնպես շուտով հասկացան, որ թղթադրամով ոչինչ չես զնի: Այդ իսկ պատճառով Հատագայում Բեոյինում ոսկե ու արծաթե դրամներ հատվեցին և միլիոններով թուրքիա բերվեցին: Ինչ պետքական պիտի լիներ այսօր այդ ոսկին իրեն՝ Գերմանիային:

40. Մննդամթերքի գները

Միջազնետքր պատերազմի երկրորդ տարում այն երկրներից էր, որտեղ սննդամթերքը զետ էժան էր: 1915 թ. աշնանը մեկ քիլե (Kilé), ցորենի համար, որը հավասար էր 160 կղ, վճարում էին 10 ֆրանկ: Սակայն 1918 թ. զարնանը նույն քանակի զինք՝ թղթադրամով հաշված, բարձրացավ 3200 ֆրանկի. իսկ եթե մարդ ի վիճակի էր ուսկով վճարել, զինք 650 ֆրանկ էր: Իմ Բաղդադ զնալու ճանապարհին չորս Ճուն զնում էի մեկ մետալիքով (Metalik), որը հավասար էր հինգ պֆենիդի: Իսկ վերջին տարվա հունվարին մեկ հատին վճարում էինք 2,25 ֆրանկ: Մսի զինք նույնպես, որի մեկ օքան (ծնթ. թարգմ. Okka=1225 գրամ) զետ պատերազմի առաջին տարին արմեր 60 պֆենիդ, հիմա բարձրացավ 16 ֆրանկի: Հայած յուղը, որի մեկ օքան սովորաբար արմեր երեք ֆրանկ. հիմա հասակ 50 ֆրանկի: Անհավատալի էր նաև նավթի զինք: 18 լիտր նավթ պարունակող թիթեղյա անօթր, որ սովորաբար հինգ ֆրանկով հասանելի էր, վերջում 2000 ֆրանկով հաղիկ էր Ճեռքում: Ներմուծված բոլոր ապրանքները միջին հաշվով ավելի թանկացան, քան տեղականները: Դա հասկանալի էր, քանի որ ներմուծումն ամրողջովին վերացել էր: Միայն Բաղդադի անկումից հետո, Ուրֆայում Հնարավոր դարձավ այնտեղից բերված մաքսաննենգ ապրանքներ զնել. թեև դեռ անմատչելի

գներով: Հատկապես թանկացել էին բամբակյա բարակ կտոր-ները, ինչպես օրինակ այնպիսիք, որ գործածվում էին դիակներ պատանելու համար: Պատճառն այն էր, որ դրա պահանջարկը մեծացել էր, քանի որ համաճարակներն այստեղ հսկայական մեծ թվով դուռը էին խորհու: Շատերը ստիպված էին իրենց հանգուցյալներին հողին հանձնել առանց պատանելու:

41. Լուսաբաց

Տարագիր Հայերի փոքրաթիվ մնացորդը դեռ երկար պետք է ապրեր յավ ժամանակների սպասումով: Քանի դեռ պատերադմը շարունակվում էր, Հույս չկար, որ նրանք պիտի կարողանային իրենց Հայրենիքը վերադառնայ կամ իրենց գտնված վայրում՝ աղատ տեղաշարժվել: Սակայն ինչպես ամեն բանն իր ժամանակն ունի, պատերազմն էլ ի վերջո պետք է Հասներ իր ավարտին:

Մենք Ուրֆայում հաճախ դարմանում էինք. թե ինչն էր պահում թուրքական ճակատները: Ուրֆայում վխտում էին դասայիրները, այդ թվում շատերը, որոնք բանիցս փախել և կրկին րոնի դին վորագրվել էին, սակայն նորից ու նորից փախուստի ճանապարհն էին վերագտնում: Այդ էր պատճառը, որ մենք բնավ շղարմացանք. երբ 1918-ի սեպտեմբերին Հայտարարվեց Նարյուղի և Նաղարեթի անկումը, որին անմիջապես Հաջորդեց Դամասկոսինը: Այդ ժամանակ ևս Հայեալում էի: Շտապ վերադարձա Ուրֆա, որովհետև շատ չուտով անզիհացիները մտնելու էին Հայեալ: Ուրֆա ըերած իմ լուրերը տեղի գերմանացիներին ոտքի հանցին: Պարոն դ-ր Բրեդեմանը և իր տիկինը անմիջապես ճանապարհ բնկան, ժամանակին հասան Հայեալ, այնտեղից էլ Կոստանդնուպոլիս:

Ուրֆայի թուրքերի Հակագերմանական տրամադրությունը վերադարձավ միայն դինադարից հետո: Արդեն լուրեր էին շրջում, որ թուրքերն ուղում էին բռնագրավել գերմանացիների գորգագործական Փարրիկան ու մեր Հիվանդանոցը: Երկու հիմնարկություններն էլ այդ ժամանակ գտնվում էին իմ տնօրինության տակ, քանի որ առաջինը պարոն էքարթը հեռանալիս ինձ էր հանձնել. իսկ վերջինը ետ էի ստացել

դինաղաղարից քիչ առաջ: Ֆարրիկայում՝ թուրքերը մտաղիր էին տեղափորել արհեստագործական դպրոցը, որը մինչ այդ գտնվում էր ամերիկյան Հաստատության մեջ, քանի որ վերջինս նույնպես դինաղարից հետո վերադարձվելու էր ինձ՝ որպես ամերիկյան Հաստատության ներկայացուցչի:

Բարերախտարար թուրքերը վերջին պահին ավելի յափրան մտածեցին: Նրանք նախրնտրեցին իրենց դպրոցը այնպիսի մի շենք տեղափոխել, որտեղից նրանց չուտով դուրս չէին քշելու: Իսկ մեր հիվանդանոցը Հայտարարեցի շվեյցարական Հաստատություն, քանի որ սեփականությունը զրանցված էր մի շվեյցարացու անունով: Այսպիսով, ինձ Հաջողվեց իմ բոլոր շենքերով Հանդերձ Հաղթահարել նոր դժգարությունները: Թուրք ամրոխի շրջաններում յայնորևէ տարածվել էին զերմանացիների Հասցեին Հայոցակները: Առավել յափ խավի ներկայացուցիչները բնականարար չէին կարող մեկ-երկու օրում բարեկամից թշնամու վերածվել: Դեռ Հաղիվ էր Անտանտը Կոստանդնուպոլիս մտել, երբ զավառներում արդեն ուրիշ քամի էր փշում: Եկան հրամաններ, բատ որոնց՝ մաշմեղականների տներում գտնվող բոլոր Հայերը պետք է աղատ արձակվեին, նույնիսկ այն կանայք, որոնք ամուսնացած էին մաշմեղականների հետ:

Այժմ արդեն աղատ էին նաև բոլոր այն Հայ դինափորները, որոնք պատերազմից ի վեր՝ որպես Հավատարիմ օսմաններ, աներեր մնացել էին ուղղմաղաշտում: Նրանց թվում մոտ 200 ուրֆացի վերապրել էր պատերազմը: Ակդրում մեծ մասր մնաց Հայեապում, քանի որ Ուրֆան նրանց Համար դեռ անապահով էր: Միայն երր բրիտանացիները Ուրֆան գրավեցին, բոլորը Համարձակվեցին վերադառնալ Արրահամի քաղաքը, որտեղ սակայն նրանք իրենց Հարազատներից ոչ մեկին այրես չգտան: Անհետացել էր նաև նրանց ամրող ունեցվածքը:

Լավ էր, որ ես կրկին ստանձնել էի ամերիկյան շենքերի տնօրինությունը: Չնայած որ շենքերն ամրողջովին դատարկ էին, երբ ինձ Հանձնվեցին, ես կարողացա դրանք անմիջապես վերափոխել որրանոցների: Դեռ 1916-ին ինձ Հաջողվեց վերացնել տալ ոմքակոծությունների պատճառած վնասները:

Պետք է ասել, որ թուրքերը շատ չէին շտապում իրենց

րում գտնվող Հայերին աղատ արձակել: Միայն Նրանց, ևք Հիվանդ ու անկար էին, փողոց էին ուղարկում: Այդպիսի զայիս էին մեղ մոտ, և մենք նրանց բոլորին տեղափոխ էինք որրանոցում: Ուրիշները՝ լսելով իրենց աղատությանը, մեզ մոտ էին փախչում: Ի դեպ, այդ կապակցությամբ ու ականատեսն էինք լինում ամեն տեսակ արտառող դեպի: Այսպես, եթե զայիս էր մի Հայուհի, որը դեռ որպես աղատարփել էր թուրքի տուն, Հասկանայի էր, որ նա Հայտնի էր իր բոլոր դարդեղնով և Հաճախ էլ շատ գեղեցիկ ուստաներով: Նրա ետևից զայիս էին թուրքերը, որոնք ուղի էին այդ իրերը, և պահանջում, որ դրանք վերադարձն: Կամ, մի կին փախչում էր մեզ մոտ, թողնելով թուրքի իր ծծկեր երեխային, որի մասին այլևս յսել չէր կամնում: Ա Հետև զայիս էին երեխաների Հայրերը, բերում էին Խաններին և խնդրում Հոգ տանել, որ փախած մայրերը ունակեն կերակրել նրանց: Սակայն մայրերը դիմադրում որովհետև գիտեին՝ երեխաներն ի վերջո պատկանելու թուրքերին: Շուտով Հասկացաց՝ որրանոցը, որի մեջ ինքս աւպրում, չէր կարելի թողնել առանց պաշտոնական Հսկողյան: Խնդրեցի ուրեմն նահանգապետին՝ մեղ մի ժանդարմ սմաղրել, որը մեր օձիքը կաղատի երեմն չափից շատ սսեր մահմեղականներից:

Թուրքերի տներից Հայերի աղատագրումը երրեմն մեծ արությունների Հետ էր կապված: Հայ աղզը չէր կարող ակերտփել միայն տկար մարդկանցով: Այդ իսկ պատճառով ու ուղում էինք թուրքերի տներից դուրս Հանել Հնարավոշափ մեծ թվով առողջ մարդկանց: Հենց որ տեղեկությունը ձեռք բերում Հայ երեխայի կամ կնոջ անունների ու նց տան տեղի մասին, Հայտնում էինք ոստիկանությանը և լրում՝ նրանց մեղ մոտ բերեն, մի բան, որ մեծ մասամբ ուարգում էր: Պետք է ասել, որ Հաճախ մենք Հաստատ ունինք, թե տվյալ անձը իսկապես ուղում էր թուրքի տնից ու զայ: Երեխաների ղեպրում զործը կարճ էր կապվում: Բան էլ որ նրանք դիմադրեին, նաև գոռային՝ «Ես զյափուր մահմեղական եմ», միննույն էր, ոստիկանը բերում էր նց: Մեծ մասամբ նման երեխաները Հաղիկ մի քանի օրից անոցում իրենց երջանիկ և ուրախ էին դգում: Այլ էր

սակայն. երր իր կամքին Հակառակ Հայ կին էր բերգում: Նա Հետո փորձում էր փախչել որրանոցից: Ի դեպ. շպետք է մոռանալ, որ նրանցից շատերի վիճակը մահմեղական տներում այնքան էլ վատ չէր՝ յավ սնունդ, յավ Հագուստներ և մահմակալ: Տներից Հանելու ժամանակ՝ նրանցից ետ էին վերցնում յավ Հագուստեղներ: Խսկ որրանոցում պակասություն կար ոչ միայն սննդի, այյև Հագուստի ու մահմակալի: Հաճախ երեք կամ չորս հոգու Համար ունենում էինք մեկ մահմակալ: Զինադադարի կնքմանը դուգրնթաց՝ ցամաքեցին մեր զրամական աղրյուրները, որովհետև ոչ մի զրամատուն այյևս զրամ չէր տրամադրում: Այդ պատճառով ես նախ ստանձնեցի գորգագործական ֆարրիկայի զրամարկի կանխիկ խոչոր գումարը, ապա զնացի Հալեպ բրիտանացիների մոտ՝ զրամ խնդրելու, սակայն նրանք ինձ սպասեցնել տվեցին: Նրանք նախ ուղում էին իմանալ, թե ես ով եմ:

Մեծահարուստ թուրքերից մեկի տանը գտնվում էր մի կրթված և շատ զեղեցիկ Հայ աղջիկ, որին ամուսնացրել էին խույուհամբ մի թուրքի հետ: Այդ աղջկա վերաբերյալ Հետաքննությունը սկիզբ էր առել Շվեյցարիայից: Գիտեինք, որ նա դժրախստ է, և չէինք ուզում նրան թողնել ճակատազրի բմահաճույքին: Չնայած որ մեր պահանջով շարունակ դիմում էինք ոստիկանությանը, նրան չէին բերում: Թուրքն իր Հարստությամբ ավելի դորեղ էր. քան ոստիկանությունը:

Մի օր ինձ ներկայացավ մի բարեկիրթ թրքուհի, բարձրաստիճան մի պաշտոնյայի տիկինը: Արցունքն աշքերին խնդրում էր՝ ոստիկանության միջոցով պահանջել մի ոմն Հայու Հու Սպաղից: Ամուսինը լրել էր նրան և ամրողջովին նվիրվել այդ Հայու Հուն: Մինչդեռ նա իր ամուսնուն պարզել էր երեք կայտառ երեխա: Խսկ ամուսինը, ընդհանրապես րարի մի մարդ, ընկել էր այդ «պոռնիկի» ծուղակը: Թրքուհին ոտքերս ընկած խնդրում էր՝ աղատել իրեն այդ «պոռնիկից»: Սակայն Հայու Հին, որին ճանաչում էինք, այդքան էլ վատ կին չէր կարող լինել: Նա Հավանարար նախրնտրում էր, փոխանակ շատերի պես փողոցն ընկնելու, մնալ թուրքի մոտ: Թուրքերը, որոնց Հայ կանայք մեղ մոտ էին զայիս, փորձում էին երբեմն այդ կանանց մեղաղրել գողության մեջ: Մենք՝ իբրև թե տնից 1000 պիաստեր (Piaster= Թուրքիայի զրամական միավոր) էր

տարել, մյուսը՝ երկու կամ ավելի հաղար պիաստեր: Նրանք հայս ունեին նման մեղադրանքներով վերստին տիրանալ այդ կանանց: Իրականում կանայք գողեր չէին: Նրանց հավատարմությունն Արևելքում առած էր դարձել: Հենց նրանց առավելություններն էի նկատի ունենալով էր, որ թուրքերն ամեն ինչ անում էին՝ նրանց վերստանալու համար: Որպեսզի ցոյց տրվի, որ կառավարությունն ինքը լրջորեն դրազվում էր հայուհիների աղատազրման հարցով, հարկ է այստեղ պատմել հետեւյալ տարօրինակ ղեպրը: Հրամանից հետո, որով արգելվում էր հայ կանանց որևէ վնաս հասցնել, և որ նրանց բոլորին պետք էր աղատ արձակել, թուրքերից մեկը մեղանյել էր մի աղջկա ղեմ, որին երեք տարի որպես աղախին իր տանն էր ունեցել, բայց մինչ այդ հանգիստ էր թողել: Աղջկան հաջողվել էր փախչել և ապա զանգատ էր ներկայացրել րոնարարողի ղեմ: Նահանգապետի հրամանով թուրքը պարտավոր էր աղջկան վճարել 100 ոսկեղրամ, որը հավասար էր 2300 ֆրանկի:

Որրանոցում օրեցօր ավելացող երեխաների ու կանանց րադմության համար ես այես զունեի: Անզիփացիները շպահեցին Մննդյան տոների առթիվ դրամական օգնություն ուղարկելու իրենց խոստումը: Ուստի փետրվարի վերջին կնոջն ուղարկեցի Հայեապ, որպեսզի ջանա անզիփացիներին Հիշեցնել իրենց խոստման մասին: Ի վերջո կնոջն հաջողվեց օգնություն ձեռք բերել: Ես հաճախ էի ինձ հարցնում, թե ինչու էին անզիփացիներն ինձ այդրան սպասեցնում, մինչդեռ Հայեապում տեղի կարիքավոր Հայերի համար մնձ գումարներ էին տրամադրում: Իրավունք ունեմ ենթադրելու, որ դա դրաբար տության հետևանք էր: Մննդյան տոներից առաջ, Ուրֆայում իրեն անապահով դղալով, որպես փախստական Հալեապ էր հասել հենց այն հայ բնթերակա բժիշկը, որը նախակինում աշխատում էր մեր Հիփանդանոցում: Այդ պարուն հավանարար ինձ սեացրել էր անզիփացիների մոտ: Վերջինս, ինչպես և նրա նման շատ Հայեր, ինձանից վիրավորված էին, որ ևս պատերազմի ողջ ընթացքում չէի թաքցրել զերմանացիների հանդեպ իմ ունեցած համակրանքը: Գերմանացիների բարեկամը՝ նրա կարծիքով, Հայերի թշնամին էր, թեկուղ և նա այդքան շատ բան էր անում այս տարարախտ ժողովրդի համար: Բայց և այն

մասին, որ ևս իմ տանր պահում էի Ուրֆայում Ներկալված շորս Փրանսիացի և մեկ անգլիացի, դրա մասին բժիշկը ոչինչ չէր հայտնել: Հայերի այդ հոգերանությունն ըմբռնելի է միայն այն զեպքում, եթև մարդ տեղյակ է, որ թուրքերը շարունակ Գերմանիայի կայսրի կարգադրությանն էին վերագրում Հայ ժողովրդի տեղահանումը: 1919 թ. մարտին Ուրֆա ժամանեց ամերիկյան մի Հանձնախոսումը, որն ուսումնասիրելու էր Հայերի կարիքները և նրանց Համար մինչև օրս կատարված բարեգործական աշխատանքները: Այդ պարոնայք իշխանում էին մեր տանը: Ես նույնպես նրանց Ներկայացրի իմ Հաշվեմատյանները և րափականությունն մեծ էր, երբ նրանք իմ աշխատանքը շատ բարձր գնահատեցին և Հարկ Համարեցին ասել, որ իրենց կարծիքով կայարության մեջ օգնության աշխատողներից ոչ մեկը դրամն այդպես լավ իր նպատակին չի ծառայեցրել, ինչպես ես: Հաղիվ էին այդ պարոնայք Հայեակ Հասել, որ անգլիացիները դրամ ուղարկեցին՝ առանց իմ խնդրանքին սպասելու: Այժմ աղղեցիկ տեղերում գիտեին, թե ում Հետ էր նրանց գործը:

42. Ավերված թաղամասը

1915 թ. նոյեմբերին քաղաքի Հայկական թաղն ամրող-ջովին թալանվել էր: Դրա ժամանակ շատ տներ հիմնովին այրվել և քանդվել էին: Քանի որ տանիքները մեծ մասամբ կավից և խիճից էին կառուցված, անձրևների շրջանն սկսվելուն պես դրանք խնամքի կարիք ունեին: Ում տանիքը որ չէր խնամվում, շուտով քանդվում էր: Այսպիսով Հենց առաջին մայունը շատ տանիքներ փլվեցին: Պատերից նույնպես միայն որոշ Հատվածներ էին կանգուն մնացել: Խնչ-որ շափով ղեռես անվնաս մնացած տները շուտով նոր բնակիչներ ունեցան, և դրանք այն բրդերն էին, որոնք Ուրֆա էին եկել որպես վտարանդի: Նրանք շահագրգոված չէին տները կարգի բերելու, քանի որ կարծում էին, որ շուտով վերադառնալու էին իրենց Հայրենիքը: Ուստի նրանք կողոպտեցին փայտի ու երկաթի եղած ամեն մի կտորը: Հանեցին րոլոր գերանները: Խնչ փոյշ, որ տունը փլվում էր: Այսպիսով զրեթե ամրող թաղամասը

վերածվեց ավերակների: 2300 տներից Հաղիվ Հիսունն էր մասսամբ ընակելի: Դրանց մեծ մասը Թուրքական թաղին սահմանակից տներն էին, որոնց մեջ ոմրակոծումից անմիջապես Հետո տեղափորվեցին տեղացի թուրքերը:

Բարեհոգի կաղին, իր կարողության սահմաններում օգնում էր Հայերին: Նա առաջարկ էր մտցրել՝ Հայերի ունեցվածքը, որքան որ այն դեռ առկա էր, վերադարձնել ողջ մնացած Հայերի Համայնքին, սակայն նահանգապետը ընդդիմանում էր դրան: Հետևարար կաղին կարողանում էր գործել միայն դեպքից դեպք, օրենքի սահմաններում որոշ Հայցվորների խնդիրը կարգափորելով և բարյացակամորթն միջամտելով: Օրինակ, իրավունք էր տրվում որոշ Հայերի՝ անհետացած Հորեղբոր տան կամ այզու տները դառնալ՝ այլ ժառանգների բացակայության պայմաններում: Խսկ ամրողջ ունեցվածքը պարզապես Հայ աղքային կոմիտեին վերադարձնելու մասին, որպեսզի այն Հանձնվի իրավասուներին, նահանգապետը լսել չէր ուղում:

Մեր որրանոցում շատ շուտով իրեն զգացնել տվեց տեղի պակասությունը: Ուստի ես խնդրեցի մեղ վերադարձնել քաղաքից դուրս գտնվող Հայկական վանքը, որը մինչև վերջերս ընակեցված էր թուրք աղքատներով: Հույս ունեի, որ կկարողանանք անմիջապես այնտեղ տեղափոխվել: Դեռ մի քանի ամիս առաջ եղել էի այնտեղ և ուրախացել, որ պատու Հաններն ու դոները տեղում էին: Սակայն երր Հիմա ինձ ներս առաջնորդեցին, որպեսզի ես կամ այն Հայերը, որոնց ներկայացնում էի, տիրանայինք այդ շենքին, ես սարսափահանար եղա: Ոչ պատու Հան կար այլևս, ոչ դուռ, իսկ նրանց փայտե վերին նեցուկները Հանված էին, որի Հետևանքով շատ տեղերում փլվել էին քարե պատերը: Ուստի փոխանակ անմիջապես տեղափոխվելու, այնտեղ նախ անհրաժեշտ էր ամենահրատապ վերանորոգու մներն անել տալ: Փայտի և պակասի պատճառով առայժմ Հնարավոր չէր դոներ ու պատու Հաններ տեղադրել, սակայն քանի որ դիմացը զարուն էր, կարելի էր այստեղ երեխաններին այսպես էլ տեղափորել: Ամերիկացիները իմ պահանջով Ամերիկայից ապակի և փայտ էին ուղարկելու, ոչ միայն այս տան Համար, այլև ամրողջ թաղամասի: Դրանով խսկ հույս ունեինք մինչև Հաջորդ ձմեռ ինչ-որ քանի Հասնել:

1919թ. մարտին մենք Հայ Երեխաներով վանքր դրադեցրինք: Բանից պարզվեց, որ մեծ որրանցում իրավունք չունեինք կանանց ու Երեխաներին միասին բնակեցնել: Մուսուլմանական տներում տարիներ շարունակ մնալով՝ մարդիկ այնքան էին այլասերվել, որ նրանց բաժանումը բացարձակ անհրաժեշտություն էր: Հանձնված կանանց մեջ կային նաև այնպիսիները, որոնք չուտով ծննդարերելու էին:

Այդ օրերին դրամի մեծ պակասությունից բացի՝ մենք օգնական ուժերի կարիք դգում էինք: Այստեղից-այնտեղից Հավաքված այդ բոլոր մարդ արարածներին՝ ևս պարտավոր էի ոչ միայն Հսկողությամբ ապահովել, այյև աշխատանքի մղեի: Ուրֆայի Փրանցիսկյան կին կրոնավորները օգնության խնդրանքիս անմիջապես ընդառաջնեցին: Մեղ իրավունք տրվեց նրանց Հանձնել 100 կին ու մի քանի Երեխա, որոնց նրանք անմիջապես դրադեցրին ձեռագործի օգտակար աշխատանքի:

Մեր մանածագործարանում նույնպես եռուն աշխատանք սկսվեց: Նախկինում այդ արհեստով Ուրֆայում դրադվում էին միայն տղամարդիկ, սակայն վերջին աղետալի տարիներին կանայք ևս մասնագիտացան:

Կոչկակարությունը նույնպես արագ թափ առավ: Ֆրանցիսկյան կրոնավորները նման մի արհեստանոց ստեղծեցին, ևստե էլ մի հյուսնոց:

Բողոքական եկեղեցին, որը մենք ետ ստացանք առանց դուռ ու պատուհանի, վերածեցինք դպրոցի: Ալմաստը, որի տարհանման պատմությունն արդեն վերը շարադրել եմ, դարձավ դրա ավագ ուսուցչու էին: Շատ ծանր աշխատանք էր՝ բոլոր այդ վայրենացած Երեխաներին կրկին դպրոցի և կանոնավոր կյանքի վարժեցնելը: Թուրքերից նրանք սովորել էին անգործությունը, որը նրանք իրենց վարժապետներից ավելի յավ էին կիրառում: Երեքից չորս տարի մուսուլմանական տներում անցկացնելր չէր կարող աղդեցություն չունենալ բնկայունակ հայերի վրա, և վախենում եմ, որ այդ բացասական աղդեցությունը դեռ երկար կմնա նրանց վրա:

43. Զանգի Հնչուններ և այլն

Բողոքականների և կեղեցին ոմբակոծումների ժամանակ որոշ շափով դերձ էր մնացել վնասվածքներից: Միայն զանգակատունն էր դանգի հետ ոմբահարվել: Գմբեթներից մեկն էլ վնասվել էր գնդակի հարվածից: Սակայն անցքը թուրքերն իրենք էին վերանորոգել, երբ նրանք և կեղեցին վերածել էին նորակոյիկների համար դորանոցի: Շարժական ամրողջ գույրը՝ դուռն ու պատուհանները ներառյալ, կողոպտվել էր: Եթե դանգն այդքան ծանր չիներ, այն վստահարար չորս տարի ցեխի մեջ բնակած չէր մնա: Միայն լեղվակն էին զողացել և դանգի թիկնակի երկաթյա մասերը: Հայկական մեծ Մայր տաճարն ավելի վատ վիճակում էր: Ռմբակոծության հետևանքով շենքի մի քանի անկյունը ամրողջապես հարթեցված էր: Եկեղեցում բնականարար այլևս շարժական ոչ մի իր չէր մնացել, իսկ շինության փայտեղեններ, նույնիսկ հատակի ու մեծ հարթ տանիքի բարե սալիկները պոկել-տարել էին: Իշարկե, ուրֆահայերի այսօրվա մնացորդների համար անհնար կլիներ Մայր տաճարը վերականգնել, և ես վախենում եմ, որ պատմական այս հուշարձանը չուտով վերածվելու էր ավերակների կույտի:

Քանի որ 1919 թ. փետրվարից բողոքական եկեղեցում կրկին ժամերգություններ էինք կատարում, ինձ համար կարեոր էր, որ դանգակի ձայնը չուտով քաղաքի վրա կրկին դողանջներ: Ասորիներն ու կաթոլիկները, որոնք նույնպես փոքրիկ դանգեր ունեին, 1915 թ. աշնանից ի վեր թուրքերի աշից չէին համարձակվում դրանք հնչեցնել:

Ես դանգի համար փայտյա հենարան պատրաստել տվեցի և դանգը տեղափորեցինք իր տեղը: Մարտ ամսվա առաջին կիրակին, այն առաջին անգամ լինելով, կրկին դողանջներու էր: Հայկական բոլոր տներին լուր էինք ուղարկել, ինչպես նաև մահմեդական տներում դեռ մնացած քրիստոնյաներին: Այսպիսով մենք կիրակի առավոտյան մի մեծ, մոտ 2000 մարդոց բաղկացած, հավաք էինք ներկայացնում: Երեխայի ուրախությամբ սպասում էի այն պահին, երբ դանգը քրիստոնյա ժողովրդի բոլոր հոգեառներին պիտի ծանուցեր, որ Հայերը վերածնվել էին, նրանք ապրում էին և կրկին հավաքվում էին Աստծո տանը:

Հայ աղգային կոմիտեի ցանկությամբ դանդա՞ն առաջին անգամ Հնչեցնելու առանձնաշնորհը դրվեց աճուրդի: Ամենարածը դինն առաջարկող ղեղագործի որդին էր. որը սիրով 200 ֆրանկ վճարելով՝ իրավունք ստացավ տանիք բարձրանալու և երկաթյա մեծ մուրճով դանդին հարվածելու:

Երբ դանդի առաջին Հնչյունները բաղադրի վրա տարածվեցին, լեփ-լեցուն եկեղեցում մի ուժգին յացուկոծ բարձրացավ: Ցավի և ուրախության արցունքներ էին դրանք, և հավարվածների մեջ չկար մեկը. որ խորապես դգացված շլիներ:

Ինչ փույթ, որ այդ բնթացքում չարամիտ մաշմեղականները անենքներ էին թափում քրիստոնյաների զյւին: Ուրֆայի քրիստոնյանները նույնպես պիտի ապրեն, այն էլ չուտով. կամոք Աստծո, առանց վախի Մուհամեդի սրից, և հուսով եմ, որ ի սեր Արևելքի՝ մաշմեղականներն այսու հետև պիտի գործն իրենց Տիրոջ և Փրկչի ճշմարիտ հավատքով:

Երկու օր հետո Հայկական աղգային տոնն էր: Հայերն ուղեցին այն եկեղեցում տոնել: Հիշարժան օր էր: Ցնծություն էր, երբ Փարիզում Հայ պատվիրակության հեռազրերն ընթերցվեցին: Նրանք իրենց արդեն անկախ Հայաստանի տերն էին զգում. «*Hayastan yeghaſ. Hayastan yeghaſ*»: Այսպես էին բացականչում տառապյալ ու հարածյալ մարդիկ միասնական, անձկայի հույսով և աննկարագրելի հրճվանքով: «Փառք Աստուծո» (*Park asdudzor!*), այս խոսքերը կրկին ու կրկին Հնչում էին ամրող սրահով մեկ: Ես ուրախանում էի նրանց հետ, հուղվում, թեպետ ուրախությունն ինձ վաղաժամ էր մկում: Դժվար չէր հասկանալ, որ երիտթուրքերի յաթաղանի վարչակարգից աղատազրվելու ամենաշնչին հետանկարն անգամ անմարդկային տանջանքների ևնթարկված այդ սրտերից յուրաքանչյուրը պիտի լցներ ուրախությամբ: Թեկուղն Հայ չեմ, սակայն անցած քսան տարիներին նրանց հետ շարունակ տառապել ու սպացել եմ. մի՞թե իրավունք չունեի այժմ նրանց հետ ուրախանալու:

Հաջորդ օրը Ուրֆա եկան Հայեր Հայեավից: Նրանց բերած լուրը ճմեց Հայերի սրտերը, որոնք դեռ մեկ օր առաջ պայթում էին հրճվանքից: Հայեապում մի քանի օր առաջ բրիտանական կայագորի աշխի առաջ թուրքերը վերսատին կոտորել էին մոտ Հարյուր Հայի: Ուրեմն կոտորածները դեռ չէին ավարտվել:

Եթե այնտեղ անգլիացիների աչքերի առաջ հնարավոր էր կուորած սարբել, ինչև՛ր չէին կարող տեղի ունենալ Ուրֆայում, որտեղ ըրիտանացիներ չկային:

Հաջորդ կիրակի եկեղեցում ինձ մեծ դժվարությամբ էր հաջողվում հավաքվածներին հանգստացնել: Եթե աղգային տոնին խոսել էի Հայ մողովրդի վրա բացվող արշալույսի ու արեի մասին, ապա այժմ ես պետք է ասեի, որ ընության մեջ նոյնպես՝ փոթորկից Հետո, երբ արեր փառահեղորեն փայլում է, Հաճախ ամպեր են գալիս՝ ծածկում արեր: Բայց չէ՞ որ ի վերջո արեր հաղթում է ու քչում ամպերին: Այդպես էր և Հիմա: Ամպերը գալիս են ու մեղ ուղում են հավատացնել, որ արեն այլս չկա, բայց չէ՞ որ նա այստեղ է, և մենք այնուամենայնիվ Հիմք ունենք ուրախանալու: Հայաստանը հարություն է առնելու: Park asludzio!

44. Դավաճանի մահը

1918 թ. դեկտեմբերի 31-ին Ուրֆայում Հայտնվեց ըրիտանացի առաջին սպան: Նա իջևանել էր մի թուրքի տանը, և ոչ, ինչպես սովորաբար պատերազմից առաջ, մեր եվրոպական տներից մեկում: Ես այցելեցի նրան և առաջարկեցի իմ տունը: Քանի որ նա ցանկություն ուներ Հանդիպելու Հայերի առաջնորդների Հետ, զա նրան արդեն բավարար Հիմք էր տալիս՝ իմ տունը տեղափոխվելու: Հայերը չպիտի ցանկանային թուրքի տուն գնայ նրան տեսնելու համար: Ուստի նա բնդունեց իմ հրավերը:

Այդ օրերին Ուրֆայում Հայերի առաջնորդներ էին Համարգում միայն մի քանի հոգի. Եփրեմ քահանան, որի մասին այստեղ Հաճախ է խոսվել, ղեղագործ Գարեգինը, որը ջարդերի ժամանակ Հայեպում էր, Հետո Ուրֆա գալով բանտ էր նետվել և այնտեղ ստիպողաբար մահմեղական անուն բնդունելուց Հետո, ի վերջո կրկին աղատ էր արձակվել, երրորդը՝ Մինաս էֆենդին էր, որը պատերազմի ամբողջ ընթացքում թուրքական հրահանգիչ սպա էր եղել: Նա եկվոր էր, չէր պատկանում ուրֆահայությանը, բայց դինադաղարից Հետո քաղաքում որոշակի դեր ուներ: Բրիտանացի սպան նշված անձանց

պատվիրեց՝ թուրքերից ետ պահանջել իրենցից Հափշտակված ունեցվածքը: Բացի դրանից, Հայերը չպետք է թույյ տային, որ թուրքերը, նույնիսկ եթև դա ինքը՝ կառավարությունն էր, շարունակեին քարեր տանել ավերված Հայկական թաղերից:

Բրիտանացի սպան, որը գնդապետ էր, Հայերին կարդաց թուրք նահանգապետին ուղղված մի Հուշագիր, որտեղ նրանից պահանջվում էր՝ բոլոր առումներով սաստարել մնացած Հայերին, Հոգալ, որ վերադարձվեր նրանց ունեցվածքը և աղատ արձակվեին մահմեղական տներում գտնվող նրանց Հայերնակիցները: Հայերի Հանդեպ ամեն տեսակի սպառնալիք պետք է խստագույնս պատճվեր:

Սակայն առաջնորդները ոչ միայն պետք է տեղյակ լինեին այդ Հուշագրի մասին: Սպան միևնույն ժամանակ նրանցից պահանջեց Հսկել, որ նահանգապետը գործի բար այս Հրամանների:

Այն Հարցին, թե ինչու անզիացիները Ուրֆան նույնպես չզրավեցին, մայորը պատասխանեց, որ դրա Համար նախ անհրաժեշտ էր ունենալ Հարզելի պատճառ:

Երրորդ օրը գնդապետը ճանապարհ ընկավ: Պարդ էր, որ անզիացիները Ուրֆա մտնելու առիթ էին փնտրում: Այդ առիթը շուտով պիտի ներկայանար:

1919 թ. Հունվարի 7-ի առավոտյան Հայկական կիսավեր եկեղեցում գտնվեց սպանված մի մարդ: Դա Մուհամեդ Շյուրին էր, Հայ զավաճաններից մեկը, որոնց մասին մենք արդեն խոսել ենք: Թուրքերն անմիջապես սկսեցին ոստիկանական հետաքրնություն, որի ընթացքում վեց Հայեր, որոնց թվում էր նաև Միհնաս էֆենդին, բանտ նետվեցին: Հայերը փորձում էին մեղքը բարով թուրքերի վրա, իսկ թուրքերը շարունակում էին պնդել, որ մարդասպանները միայն Հայերը կարող էին լինել: Պատմություններ աղմուկ բարձրացրեց և շատ մտքեր մթագնեց, այնպես որ ես նպատակահարմար գտա, կարճ Հաղորդագրություն ուղարկել այդ օրերին Ուրֆայից 60 կմ Հեռավորության վրա գտնվող անզիացիներին:

Մի քանի օր անց գնդապետը կրկին Հայտնվեց և խսկույն իջևանեց իմ տանը: Իմ Հաղորդագրությունը նա չէր ստացել. սակայն Հայերից ստացել էր որոշ լուրեր: Ես նրա առաջ դրեցի

իմ հաղորդագրության պատճենը: Մանոթանալով վերջինիս՝ ասաց.

— Այսպես է խնդիրը: Սա բոլորովին այլ րան է ասում, քան Հայերի տփած տնեղեկությունը:

Գնդապետի Համար պարդ էր, որ դեպքը հրահրվել էր Հայերի կողմից: Ոչ թե թուրքերը, այլ միայն Հայերը կարող էին սպանել իրենց ժողովրդի դափառանին, որն ի դեպ՝ դրան արժանի էր:

Հայերի Համար այնքան ցանկալի Ուրֆայի անզիհական գրավումը տեղի չունեցավ: Նրանք մեղաղընցին ինձ, որ իրը թե ևս մաս ունեի գրավման ձգձգվելու հարցում: Ինձ Համար մի րան պարդ էր, որ անզիհացիներին Ուրֆա կանչելու Համար այնպիսի պատճառ էր պիտի. որով Հետազայում կարելի լիներ գրավումն արդարացնել:

46. Ալի Ահսան փաշա

Հունվարին Մօրինից Ուրֆա Հասան թուրքական դորամասեր: Դրանք դինադարի պայմանագրի Համաձայն դորացրվելու էին, մասամբ էլ նահանջելու էին Անատոլիայի խորքերը: Չորրի մեջ էր Մոսուրի ուղղմաճակատի նախկին զյսավոր Հրամանատար Ալի հՀսան փաշան:

Վերջինս Հավանարար ցանկանում էր Ուրֆայի պաշտոնյաներին ցույց տալ, թե ինչպես կարելի է կրակել ժամանակակից հրետանիով. որովհետև մի երեկո նա դեպի մոտակայեն արձակեց 30 կրակոց: Ահարկու որոտ էր: Տեսնելով Հարվածի խորշերը՝ կարելի էր գիտակցել նրա սարսափելի ուժզնությունը:

Այդ Հրամագությունը Ուրֆայի բնակչության մեջ մեծ տագնապ առաջացրեց: Ոչ միայն Հայերը, այլև թուրքերը հաջորդ առավոտ լուր ուղարկեցին անզիհացիներին: Ես էլ էի մտածում նույնն անել, որովհետև իսկապես նման կրակոցներ արձակելու ժամանակը չէր:

Ալի հՀսան փաշան Հաջորդ օրն իր դորամասով շարժվեց դեպի Հյուսիս, սակայն Հրամագությունը նրան բանտ նետելու պատճառ դարձավ: Բրիտանացիների Հրամանով՝ Դիարրեքիրի

շրջանում նա ձերդակալվեց կենարոնական կառավարության կողմից:

46. Բրիտանացիների ժամանումը

Հայեափի փետրվարյան կոտորածից հետո Ուրֆայում կրկին բաղմաթիվ շարարաստիկ լուրեր տարածվեցին, բոլորն ուղղած հայերի զեմ, և այդ լուրերն օրեցօր ավելի էին ան-Հանգստացնում վերջիններիս: Մեր կողմից տարվող փրկարար աշխատանքներն ակամա նպաստում էին այդ լուրերին: Հասկանալի էր, որ այդ աշխատանքները պիտի գրգռեին Հատկապես շարակամ թուրքերին, քանի որ ողջ մնացած հայերը նրանց համար աշխատում էին, որ ծառայություն էին մատուցում ստրուկի կարգավիճակով: Իսկ այժմ նրանցից խլում էին այդ ստրուկներին:

Հետևարար մենք չդարմացանք, երբ մի առավոտ քրիստոնյա մի կին եկավ ու կնոջս պատմեց, որ թուրքական ակումբում, որտեղ Հավաքրում էին քաղաքի ամենահարուստ և ականավոր մահմեղականները, որոշել են ինձ և ղեղագործ Գարեգինին սպանել: Եթե մեղ երկուսիս վերացնեին, պիտի կարողանային պահպանել Հայ մարդուն որպես ստրուկ: Ոչ որ այլքս չպիտի համարձակվեր Հայ կանանց թուրքերի տներից Հանել:

Երբ լսեցի այդ մտադրության մասին, նախ ծիծաղեցի: Որովհետեւ ես մահափորձներից որոշ շափով պաշտպանված էի՝ նկատի ունենալով իմ անձի Հանդեպ բնակչության բոլոր խավերի՝ ինչպես մահմեղականների. այնպես էլ քրիստոնյաների նվիրվածությունը: Իսկ եթե ակումբում բննարկել էին իմ անձը, ապա դա ինձ համար կարող էր լինել միայն մեղմ նախադգույացում:

Այս ղեպքից երկու օր չանցած՝ գիշերով ղեղագործին, դուռը թակելով, քնից Հանեցին: Դուռը թակողներն իրը թև եկել էին շտապ կարգով ղեղորայք գնելու: Գարեգինը արագ Հագնվել է և ուղղվել ղեպի տան դուռը տանող աստիճանները: Մի քանի աստիճան հաղիկ իջած, Հանկարծ նրան կասկած է պատել՝ գնա, թե զգնա: Այսպես մի պահ մնացել է կանգնած:

Այդ ժամանակ տան առաջ արձակվել է ատրճանակի հինգ կրակոց: Այժմ պարզ էր, որ դուն առաջ կանգնած լակոտները ուղեցել են զյափուրին վախ ներշնչել. եթե ավելի վատ րան չէին ծրագրել:

Հաջորդ առավոտ Գարեգինը սովորականի պես դրադված է եղել իր ղեղատանը, որը գտնվում էր տնից դուրս: Եկել է նրա կրտսեր եղայրն ու Հաղորդել, որ տան դուն վրա պարզորոշ կերպով տեսանելի է գնդակի հինգ անցք. և որ դուն դիմացի պարսպի վրա էլ կարելի է տեսնել Հարգածի բոլոր տեղերը: Այժմ պարզ էր, որ գնդակները ուղղված են եղել Հայի վրա: Եթե նա աստիճանի վրա կանգ առած չիներ, Հաղիկ թե ողջ մսար: Կարծես Աստծու հրաշքով նա խուսափել էր մահափորձից:

Ինձ կանչեցին գործը դննելու: Հիմա Հասկացա, որ բրիտանացիներին Ուրֆա կանչելու ժամանակն է: Ինձ թվում էր նաև, որ անզիւդական կողմը հենց դրան էլ սպասում էր:

Տուն Հասնելով՝ թամրել տվեցի միս, այնու հետև նստեցի գրամերենայիս առաջ և գրեցի հետևյալ երկտողը. «We require immediately representatives of the British because the life of Armenians is in danger.» [Խնդրում ենք անմիջապես ուղարկել Բրիտանիայի ներկայացուցիչների, որովհետև Հայերի կյանքը վտանգի տակ է]:

Ուղերձս կայարան տանող արարը իմ խիդախ մատակով 60 կմ-ը անցավ չորս ժամում:

Հաջորդ առավոտյան Հայտնվեց մի գնդապետ՝ երեք ավտոմեքենա ղինվորներով: Նա իջևանեց ինձ մոտ. Սպան այցելեց նաև ղեղատունը, դննեց կրակոցների վայրը: Հաջորդ առավոտյան զինվորներն ու սպան կրկին անհետացան: Հենց տեղեկացան նրանց մեկնելու մասին, չարամիտ թուրքերի մոտ Համբողհանուր ցնծություն սկսվեց: Նրանք քաղաքում յուրեր սփռվեցին, որ իրը թե բրիտանացիները թուրքերից վախեցել էին, և դրա համար էլ ետ էին քաշվել: Այժմ կարելի էր անխափանորեն շարունակել Հայերի վերացման գործը:

Իսկ Հայերը, որոնք անզիւդացիների ժամանումով չունչ էին քաշել և ինձ մոտ եկել իրենց երախտագիտությունը Հայտնելու, այժմ լեղապատառ ինձ մոտ վազեցին և ինձ պարսավում էին, որ զինվորներին թողել էի. որ գնան: Սակայն նս ավելին գիտնի

և Հանգստացրի նրանց: Ասացի, որ Հաջորդ առավոտ նրանք իսկապես ծիծաղելու իսկական առիթ էին ունենալու: Սակայն նրեք օր ևս անցավ, մինչև մեծ պահը հասավ: Երրորդ օրը ևս կլինիկայում աշխատանքի էի: Ժամը տասի կողմնորդ Հայտնվեց մի թուրք ոստիկան և ինձ Հրահանգեց անմիջապես նահանգապետին ներկայանալ: Իսկ ես նրան ասացի, որ ուղում եմ նախ աշխատանքս վերջացնել: Պատերազմի տարիներին ինձ այնքան հաճախ էին կանչել ոստիկանատուն, որ այս կանչը սովորականի պես բնդունեցի և շտապելու կարիքը չդգացի:

Բայց ոստիկանը պնդեց: Մտերմարար նա ինձ հայտնեց, որ օտարներ են եկել, և նահանգապետը կամենում է, որ ես լինեի թարգմանիչը:

Հիմա զիսի ընկա, որ այդ մարդիկ կարող էին անզիացիները լինել: Փոխեցի հագուստս ու հետեւեցի ոստիկանին:

Սերայի (Կառավարության շնոր) առաջ կանգնած էր մի ավտոմեքենա: Մտա բնդունարան: Նահանգապետի կողքին նստած էին երկու անզիացի սպաներ, որոնք ինձ բարեկամարար ողջունեցին:

Հաջորդեց Հիշարժան, մի քանի րոպե տևող դրույց, որը վերարտադրվում է ստորև.

— Անզլերեն խոսո՞ւմ եք, — Հարցրեց սպաներից մեկը, որն ավագ լեյտենանտ էր:

— Այո՛, մի քիչ, — պատասխանեցի ես:

— Լավ է, ուրեմն խնդրում եմ Ձեղ, քանի որ հետո թարգմանիչ չունեմ, թարգմանիչը լինեք իմ և թուրք նահանգապետի միջև: Հարցրե՞ք թուրքին, թե նա տեղեկություն ունեցե՞լ է իմ ժամանման մասին:

Նահանգապետ. — Իհակե, ես Զեր Հեռագիրը ստացել եմ:

Անզլիացի. — Ինչո՞ւ ինձ չղիմավորեցիք:

— Հեռագրում գրված չէր, որ Դուք ինձ սպասելու եք:

Թուրքի պատասխանն արդեն վախսվորած մարդու երանգներ ուներ:

Անզլիացի. — Անիծյալ լինեք, որ Դուք՝ լինելով բրիտանացիների բարեկամ և Ուրֆայի նահանգապետ, Զեր պարտականությունը չկատարեցիք և ինձ չղիմավորեցիք:

Անզլիացու այս պատասխանը, որը ես, խոստովանում եմ, մի քիչ ավելի մեղմ ձևով թարգմանեցի, թուրքին այնու-

աւմենայնիվ ուժեղ կերպով ցնցեց:

Բրիտանացին՝ պատասխանի շսպասելով. շարունակեց Հարցերը.

— Ի՞նչ նախապատրաստական աշխատանք եք կատարել իմ սպաներին և 800 դինվոր տեղավորելու համար:

— Զիդ ցանկանում Ձեղ որևէ ձևով կանխել. իսկ տեղի պակասություն չունենք: Սպաների Համար մի շվեյցարացու տուն կա աղատ. իսկ դինվորների Համար Ձեր տրամադրության տակ է դատարկ մի դորանոց:

— Ասե՛ք, որ ինձ այնտեղ տանեն: Դուք կմնաք այստեղ: Տեղ տեսնելուց հետո Ձեղ կտամ Հրամաններս:

Կոչտ ու կոպիտ շեշտով արտասանած այս բառերով սպանութիւն կանգնեց: Ինձ խնդրեց հետր գնար: Նստեցինք ավտոմեքենա: Մեր շուրջն էին վաղգործ թուրք ոստիկանները: Երջեցինք դորանոցը: Բրիտանացին քիթը կնճոռատեց: Նա Հայտնեց, որ այս դորանոցը չէր կարող դինվոր բերել: Ապա ինձանից խորհուրդ Հարցըրեց:

Ինձ Համար պարդ էր, որ բրիտանացիները Հաստատ կվերցնեին նահանգապետի նշած շվեյցարացու տունը: Այն պատկանում էր բժիշկ դ-ր Ֆիշերին, որը բացակայում էր քաղաքից: Մղված վրիժառության արդարացի զգացումից՝ ես ասացի.

— Վերցրե՛ք թուրքական Հիվանդանոցը. այն դատարկ է. Հրաշալի դիրք ունի և բնդարձակ է:

Նորից մեքենա նստեցինք և ուղերվեցինք թուրքական Հիվանդանոց: Կարճատես ստուգումից հետո սպան նահանգապետին ուղարկեց իր առաջին Հրամանը Հետևյալ րովանդակությամբ. «Իմ գորամասերն անմիջապես զրադեցնելու են թուրքական Հիվանդանոցը. պահանջում եմ անհապաղ Հանձնում»:

— Որտե՞ղ է գտնվում շվեյցարացու տունը:

Քանի որ այդ տունը մոտիկ էր ու տեսանելի, ուրբով գնացինք այն դննելու: Այստեղ նույնպես բրիտանացին իր որոշման մեջ վճռական էր. բայց և Ուրֆայում ավելի գեղեցիկ տուն չկար: Այն բավականին աղաւա տեղ ուներ. ես այնտեղ տեղափորել էի միայն կիխնիկան, դեղատունը և վիրահատարանը, որոնք բանի որ բրիտանացիները երկրում էին, առանց թուր-

բերին Հարցնելու, կարող էի կրկին մեր հիվանդանոցը փոխադրել: Կնիքները առանց այդ էլ արդեն պոկված էին, ինձ մոռում էր միայն դռները բանալ:

Այդ ընթացքում ջոկատները տևել էին Հասել, բոլորն էլ Հնդիկներ: Ժամանել էր նաև մի մեծ ուղերես, ինչպես նաև մի քանի դրահատանեկ՝ մի քանի բրիտանացի զինվորներով:

Ինչպիսի երթանկություն Ուրֆայի և այդ քաղաքի հայ ժողովրդի մասցորդների համար: Նաև քաղաքի մյուս քրիստոնյաների համար բրիտանացիների մուտքը մեծ ուրախություն էր: Մաշկան մշտական սարսափը, որի մեջ նրանք այդքան ժամանակ ապրել էին, վերջապես պիտի իր վերջը գտներ: Դա 1919 թ. մարտի 24-ն էր:

Ասորիներն ու կաթոլիկները գալիս ու շնորհակալություն էին Հայտնում ինձ:

Բրիտանացիների մուտքի շնորհիվ չուտով Ուրֆայի երեք քարձրաստիճան պաշտոնյա աշխատանքից աղատվեց: Դրանք էին՝ նահանգապետը, ոստիկանապետը ու քաղաքագլուխը: Առաջինը ձերբակալվեց ու կոստանդնուպոլիս ուղարկվեց: Դրա հիմքն էր Հայերին պատճառած արհավիրքները: Երր սկսվել էր տեղահանումը, այդ պարոնը Բայրուրդի նահանգապետն էր: Նա քաղաքից դուրս հանել և մորթել էր տվել ոչ միայն Հայ տղամարդկանց, այլև Հայ կանանց ու երեխաներին: Այդ արարքից հետո պաշտոնյային տեղափոխել էին Արդանե Մաղեն քաղաքը, որի նախկին նահանգապետը Հայերի նկատմամբ եղել էր փոքր-ինչ քարեհաճ, ինչի համար նա որպես պատիծ հեռացվել էր պաշտոնից: Այնտեղ նույնպես նոր տերը սրախողիսող է անել տվել բոլոր Հայերին՝ կանանց ու երեխաներին ներառյալ: Դրանից հետո է, որ այդ պիտանի պաշտոնյային Ուրֆա էին տեղափոխվել: Բրիտանացիներն այժմ կարողացան նրան վնասաղերծել Հենց իրենց՝ թորքերի միջոցով:

Այն օրվանից, երբ կաղին ինձ պատմել էր այդ նահանգապետի զագրելի գործերի մասին, Հաճախ ինձ Հարց եմ տվել, թե վերջինս ավելի ճիշտ չի՞ վարվել, քան այն նահանգապետները, որոնք կանանց ու երեխաներին արտաքսել են տվել: Կանայք չէին, որ որոշ վայրերում նահանգապետներին խնդրում էին, իրենց արտաքսելու փոխարեն՝ տեղանուսեղը սպանեին: Ինչպիսի անսկարագրելի գողգոխայով անցան այդ

թշվառները տեղահանման ճանապարհին: Ամոթի, սուրկության և սովահարության կյանք էր վերապահել նրանց դաժան ճակատագիրը: Մյուս կողմից էլ. եթե բոլոր նահանգապետները վերջինիս պես վարգեին, ապա այսօր մեկ ու կես միլիոն հայերից, որոնք բռնի կերպով տեղահանվեցին, մոտ 200-300.000 հայ ողջ մնացած չէր լինի:

Մայիս ամսին էր. երր հանկարծ Ուրֆա քաղաքի բրիտոնյաների շրջանում մի անգամ ևս խուճապ առաջացավ: Շատերը շուկայում շտապ փակեցին վաճառատները և փախան իրենց տները: Մի կին շատ հուզված եկավ ինձ մոտ կրինիկա և գանգատվեց, որ կառավարությունը մահմեղականներին հրացանենք, և բաժանում: Դժկամությամբ ես կնոջը տուն ուղարկեցի: Չէի հավատում նրան: Սակայն նրանից աղատվելը դյուրին չէր, մինչև որ ասացի.

— Նման հարցերով ես այլես չեմ դրադվում, գնա բրիտանացիների մոտ:

Կինը գնացել էր. և որպեսողի ավելի շուտ բնդունեն իրեն. ասել էր, որ ես էի նրան ուղարկել:

Հաջորդ առավոտյան ինձ՝ բրիտանյա բոլոր երևելիների հետ, հրավիրեցին բրիտանացի պարետի մոտ: Մեղանից ուղում էին տեղեկանալ, թե որտեղից էր առաջացել խուճապը: Իսկ ես արդեն մոռացել էի, որ մեկ օր առաջ ինձ մոտ եկած հայ կնոջը ասել էի՝ գնա՝ բրիտանացիների մոտ: Պարետը մեղ տարավ թուրք նահանգապետի մոտ, որին նա արդեն հրամայել էր՝ հարցի մանրամասն քննություն կատարել: Դրանից հետո է, որ վերջինս թափանցել էր գործի հության մեջ: Թուրքական կառավարությունը քաղաքից դուրս գտնվող մի տնից հրացաններ է տեղափոխելիս եղել: Ըստ երևոյթին, որոշ վախվորած սրտեր դա տեսել էին, և այսպիսով խուճապ էր առաջացել:

47. Հալածանքի մի վերջին ապարդյուն փորձ

Անգլիացիների հետ գրեթե միաժամանակ Ուրֆա էր ժամանել նաև մի թուրք պաշտոնյա՝ առողջապահության մի տեսուչ: 1918 թ. դեկտեմբերից ի վեր՝ հայ բժշկի Հալեպ

փախուստից հետո, քաղաքում չկար ավարտական վկայական ունեցող մնկ այլ բժիշկ, բացի մի թուրքից, որն արդեն առավոտվա ժամերից սկսած հարրած վիճակում օրորվում էր քաղաքի փողոցներում: Սակայն նրա առավելությունն այն էր, որ նա ինձ դժվարություններ չեր հարուցում: Նրան երրեք որևէ հիվանդ իր տուն չեր կանչում: Այսպիսով ևս կարողանում էի բժշկության ասպարեզում իմ գիտելիքները լիուլի օգտագործել: Իսկ այնտեղ ինձ սպասում էր Հսկայական աշխատանք, որը ևս մենակ պետք է Հաղթահարեի: Մահմեդական տներից նկած Հայերի մնեց մասը բժշկի կարիքը ուներ: Գալիս էին նաև մնեց թվով մահմեդականներ: Միայն 1919 թ. առաջին հինգ ամիսների ընթացքում կրինիկայում խնամել էի ավելի քան 2000 հիվանդ: Միևնույն ժամանակ հիվանդանոցում պառկած էր ուրիշ 200 հիվանդ և առաջիկայում կային ավելի քան 100 վիրահատություններ, որոնցից մի քանիսը բավականին բարդ էին: Կառավարությունն իր հերթին ինձ հիվանդներ էր ուղարկել: Այս բոլորին գումարած, իմ ուսերին էր դրված թուրքական արհեստագործական դպրոցում բժշկի պաշտոնը: Եվ երբ Ուրֆայում մի որոշ ժամանակ մի քանի հարյուր հեծելաղորային մնացել էին առանց բժշկի. նրանց նույնպես ևս պետք է օգնության համար:

Թող որ սիրելի ընթերցողն իմ այս բացատրությունները այնպես չմեկնարանի, որ կարծես պարծենում եմ նրանով, ինչ կարողացել եմ կատարել Աստծու օգնությամբ: Ուղում եմ միայն ցույց տալ այն ամենը, ինչը պահանջվում էր ինձանից:

Սպասելի էր, որ առողջապահության նոր տեսուչը ինձ դժվարություններ էր պատճառելու՝ ավարտական վկայական չունենալու համար: Նրանից զաղտնի չէր կարող մնալ. թե ովքեր էին վերջին ամիսներին Ուրֆայում ինձանից բժշկական օգնություն ստացել, և նա համենայն ղեպս ինձ դրա համար չնորհակալություն չէր հայտնելու:

Նախազգայով, որ իմ վրա կրկին ճնշում էր գործադրվելու, դիմեցի օկուպանտ գորամասերի հետ եկած Հնդիկ բժշկին: Նա ընդունեց շվեյցարական հիվանդանոցի վերահսկողությունը ստանձնելու իմ խնդրանքը: Մի քանի աշխատանքային ժամ էլ անցկացնում էր հիվանդանոցում: Մենք իրար հետ լավ էինք աշխատում:

Խնչպես և սպասում էի. Հենց մի քանի օր Հետո սոռողջապահության թուրք տեսուչից մի պահանջագիր ստացա, որը Հետեւյալն էր ասում, եթե իր խածն այն մասին, որ Ես բժշկական վկայագիր չունեմ, Համապատասխանում էր իրականությանը, պարտավոր էի անմիջապես փակել կյինիկան ու դեղատունը:

Սակայն քաղաքի բրիտանացի պարետոր, որին ցույց տվեցի պրոթյոնոր, ասաց, որ Հանգիստ շարունակեմ իմ գործը և պասսխան չտամ:

Դրանից 14 օր Հետո մեր Հիվանդանոցում արյան վարակումից մի քուրդ մահացավ: Տասր օր առաջ Ես նրան վիրահատել էի Հնդիկ բժշկի ներկայությամբ:

Մահից երկու օր Հետո զատական քննիչից կոչնագիր ստացա: Թուրքական սոռողջապահության տեսուչը բողոքել էր իմ դեմ՝ ասելով, որ մեր Հիվանդանոցում անփութության Հետեւենքով վիրահատության բնթացրում մի քուրդ է մահացել: Նա պահանջում էր զատական կարգով պատիճ, քանի որ վիրարույժը վկայական չի ունեցել: Սակայն իմ գործը Հիմա դյուրին էր, քանի որ Հնդիկ բժշկն իմ նեցուկն էր: Իմ ցուցմունքի Հիման վրա զատական քննիչը դիմեց անգիտացի պարտին, իսկ վերջինս Հնդիկ բժշկի միջոցով պատասխանեց, որ Քյոնցյերն այդ վիրահատությունը կատարել է իր ներկայությամբ և որ Հիվանդը մահացել էր ոչ թե վիրահատության, այլ արյան վարակման Հետեւենքով: Առողջապահության տեսուչին բնութագրելու համար պետք է նշել, որ նա մահացածին չէր Հետազոտել: Իր մեղադրանքը նա Հիմնել էր ասեկուսեների վրա:

48. Օգնության արշավախմբի ժամանումը

Անգիտացիներից մի քանի օր Հետո Ուրֆա ժամանեց չորս ամերիկացի՝ երեք տիկին և մի պարոն, որոնք ամերիկյան Կարմիր խաչ արշավախմբի անդամներ էին: Մենք նրանց Հանձնեցինք ամերիկյան Հիմնարկությունը՝ 500 որբերով ու այրիներով: Արշավախմբն իր Հետ բերել էր այն ամենը, ինչ մենք այնու չունեինք՝ նոր ուժեր (մեղ մոտ նրանք սպառվել)

էին). ղրամ, Հազուստ և օգնության այլ միջոցներ. մինչև իսկ մի ըսոնատար մերենա: Փրկության աշխատանքը մտավ մի շատ կարեռ և նոր փույ: Մեր սկսած աշխատանքը՝ արդյունաբերական ապրանքներ արտադրելու ուղղությամբ կատարելագործվեց և բազմացավ, իսկ դպրոցները ավելի լավ կահավորվեցին և ընդլայնվեցին:

Կինս ու ես շունչ քաշեցինք: Մանրությունը. որր 1916թ. մենք մենակ էինք տանում, մեր ուսերից հանվեց: Օրեցօր ավելի մեծ թվով Հայտնվող Հայերին օգնելու գործն ստանձնեցին բրիտանացիները: Նրանք, սկզբնական շրջանում մեր օգնությամբ, սովորաբար բաժանեցին համանեցին Հաց և մի քիչ էլ ղրամ՝ ամենամասնամեջտ բաները ձեռքու բերելու համար:

Ամիսներ առաջ լսել էինք. որ վերադառնալու էին բոլորին սիրելի բժիշկ դ-ր Ֆիշերն ու իր կինը. որոնց պակասը Ուրֆայում վաղուց էր զգացվում: Սակայն ամիսներն անցնում էին, իսկ նա չէր երևում: Անձնագրային և ճանապարհորդական որոշ դժվարություններ շարունակ ձգձգում էին Շվեյցարիայից նրա ճանապարհ ընկնելը: Հենց որ նա Ուրֆա գար, միտք ունեի ընտանիքին հետ վերադառնալ Շվեյցարիա, որպեսդի կրկին Հայրենիքի օդ շնչեինք:

Վերջապես եկավ նրա ժամանելու ուրախալի ժամը: Խիդախ դույզը երեխաներին թողել էր Բաղերում, որպեսդի բժիշկի կինը նույնպես կարողանար ամրողովին նվիրվել օգնության գործին: Այժմ մեր Հիվանդանոցի աշխատանքը կարող էր նոր թափ ստանալ՝ Հաշվի առնելով նաև թուրքական օրենքների պահանջները: Բժշկի ժամանման առթիվ ուրախությունն ընդհանուր էր՝ քաղաքում թե՛ զյուղում, քրիստոնյաների թե՛ մահմեդականների շրջանում: Սակայն ամենամեծ ուրախությունը մերն էր՝ իմ կյանքի հավատարիմ ուղեկցու հունը ու իմը, որովհետև հասել էր նաև մեր փրկության ժամը:

49. Օդաբավ Ուրֆայի վրա

1919թ. մայիսին քաղաքից դուրս քարաշատ մի մեծ դաշտ պետք է մաքրվեր: Այդ աշխատանքը բաժանելու պարտականությունը բրիտանացիները կնոջս վրա դրեցին: Վերջինս

Հարյուրավոր Հայու հիների գործի դրեց. բնձնոելով նրանց մի բիշ դրամ վաստակելու հնարավորություն: Այդ տարածքի վրա փայրէջք էր կատարելու Ուրֆայում առաջին օդանավը:

Երկու շարաթ հետո ևկավ մեծ պահը՝ ինքնաթիռի ժամանումը: Այն հպարտորեն սավառնում էր հին Եղեսիայի վրայով: Բոլորը դուրս վաղեցին կամ տանիքները բարձրացան ու դարձացան: «Ալլահ», - Հնչում էր մաշնմղականների բերաններից: Իսկ երբ ինքնաթիռից մի քանի կրակոց արձակվեց, սարսուցին բոլոր նրանք, որոնց խիղճը մաքոր չէր: Իսկ քրիստոնյաններին Համակեց մի Հոգեկան անսահման Հանգստություն:

50. Հաշվապահական Հոգաբեր

Զի կարելի շանդրադառնալ մեր գործի Հաշվապահական Հոգսերին: Դրանք շափից շատ ավելին էին խորում իմ մտավոր կարողությունից: Աշխատանքս, ինչպես բնթերցողը նկատել է, զնարկվ ավելի բազմակողմանի էր դարձել: Իմ Հաշվեմատյանները պարունակում էին երկար Հաշվեսյունակներ, որտեղ պատերազմի տարիններին գրանցվել էին իմ ձեռքի տակով անցած միջիոնները: Հիվանդանոց, ամերիկյան միսիոններություն, Հայերի և քրդերի հետ տարվող փրկարար աշխատանք, 1916 թ. գարնանից մինչև 1918 թ. վերջը ներկայված քաղաքացիներին ցուցաբերվող օգնություն, այս ամենը պահանջում էր խստագոյն Հաշվապահություն: Դրան զումարվում էր նաև իմ տնային մեծ տնտեսություններ, որն աստիճարար չելիսի տան պես մի քան էր դարձել. ուր ճաշի ժամերին Հայտնվում էին շատ մարդիկ. Հատկապես սովորականներ:

Ի դեպ, ես ամրող օրն այնքան էի գրադիմած, որ Հաշվելու Համար ժամանակ չէր մնում: Դրանով գրադիմ էի միշտ երեկոններին, երբ մարմինս արդեն շատ հոգնած էր լինում: Այսոեղից էլ Հասկանալի է. որ Հաշվարկներս երրևմն ճիշտ չէին լինում: Երբ դրանից գիշերն արթնանում էի և բունը աշքերիցս փախչում էր, վեր էի կենում և սկսում Հաշվել: Ահա այդ ժամերին էին, երբ նախապես խրթին թվացող Հաշիվները կարծես Հստակվում էին: Հայտնի պատճառներով, զրամարկղոր ստուգելու ժամանակ, մեծ մասսամբ այնտեղ շատ դրամ չէր լինում:

Երբեմն նախանձում էի թուրքական հրամանադրի պաշտոնյաներին: Այստեղ երբումուտքը հաղիսի իմ մեղանից մեծ էր. սակայն նրանք ունեին հատուկ կառավարիղ, հասանկ զրապիր և հաճախ նաև հատուկ գանձապահ:

Իմ բոլոր ծախսերը կատարված էին իմ բնորդածուր դրամարկղից: 1917 թ. վերջերին ինձ հայտնի գարձափ, որ դրամարկղում կար ավելորդ մի գումար: Հակառակ իմ բոլոր պրպտումների՝ չհաջողվեց սխալը գտնել: Հայտնաբարսր դրամամուտքերից մեկը չեր գրանցվել: Հայդիսավությաններն ուղարկվում էին բազմաթիվ վայրեր՝ Շվեյցարիա, Ամերիկա, Գերմանիա: Այստեղից, սակայն, մեծ մասամբ ինձ վամփերագրեր չեին ուղարկում: Շվեյցարիա մեկնելուց բիլ սառաջ Բազելի մի դրամատնից ստացա Շվեյցարիայից՝ 1916-ից ի վեր ինձ ուղարկված դրամների բնդհանուր հայիփր: Այս հայիփր ուսումնասիրելու ժամանակ, երբ կրկին գիշեր էր և բնաւանիքիա անդամները քնած էին, Հայտնաբերեցի մի պաշտոն, որն իմ մատյաններում գրանցված չէր: Այս անգամ, սակայն, զրամարկղում գումարը փոքր էր, մի զգայի մաս պակասում էր: Ի՞նչ անել: Արդեն երկու տարի ի վեր, գների բարերացման պատճառով աշխատավարձա այլևս չեր բավարարում: 1917 թ. կինս մի կողմ էր դնում այն փոքրիկ գումարը, որ սառանում էր, օգնության հանձնաժողովում իր կատարած աշխատանքի դիմաց՝ այն խնամքով թաքցնելով իմ այրից: Նա մտածում էր, որ երբ վերջանար պատերազմի և մենք Շվեյցարիա մերադառնայինք. յակ կիններ, որ մի փոքր գումար տնաւսած լինենք: Քանի անգամ համոզում էի նրան, որ այդ զրամն ինձ տարի տան ծախսերի համար, քանի որ իմ աշխատավարձի չեր բավարարում ընտանիքի ծախսներին: Բացի դրանից, նա մեր անից մի քանի իրեր էր վաճառել, և այդ գումարը նույնպես մի կողմ էր դրել: Այժմ ինձ համար արդեն պարզ էր՝ զրամարկղի ճեղք վածքը պիտի ծածկվեր այն գումարով, որը այդ բարենպահի կինը այդքան խնամքով տնաւսել էր: Սակայն թե ինչպես և երբ պիտի պահանջնի այդ գումարը, ահա այդ հարցին հարկավոր էր դիմանագիտորեն մոտենալ: Հաջորդ օրը, պատկերացրենք վիճակս, ևս ինձ բնավ յակ չելի գումար: Բարեբախտաբար խորվել էի հակայական աշխատանքի մեջ, թեև գիտենի, որ երեկոյան զրամը ձեռքիս պիտի լինի: Կինս ուշադիր լսեց իմ հայտնու

իլյունները: Նա նույնպես հասկացավ, որ խնայված գումարից պետք է բաժանվեր, սակայն դա իրեն համար այնքան էլ դյուրին չէր: Նա դրամը բերեց ինձ ու կտրուկ ասաց. «Ուղո՞ւմ ես շապիկս էլ վաճառել: Կարող ես վերցնել»: Ո՞վ կարող էր մեղսողրել նրան, որ այդ բառերն ասելիս մի քիչ դառնացած էր: Սակայն մենք մեր ամուսնության բնմթացրում միշտ ունեցել ենք մի փորձված միջոց. որը միշտ դյուրացրել է մեր Հաշտությունը: Առանց երեկոյան միասնական աղոթքի մենք երրեք անկողին չենք մտնում. և քանի որ չարացած Հնարավոր չէ աղոթել, վերջ էր տրվում ամեն ինչին: *Probatum est!* (Փորձված միջոց է):

51. Երջահայաց մահմեղականներ

Մեղ՝ մարդկանց. մտածելիս Հաճախ դրադեցնում է մի Հարց. «Ինչո՞ւ»: Նույնքան Հաճախ բացակայում է և պատասխանը. «այս կամ այն պատճառով»: Եթր մարդ մտածում է այն անսելի արհավիրքի մասին, որ ապրեց Հայ ժողովուրդը, կրկին Հարց է ծագում. ինչո՞ւ: Կարծես թե մեզ պիտի Հաջողվեր գոհացուցիչ պատասխան ստանալ: Ստորև պատմելու եմ մի դեպք, որի մեջ կարծես կարելի է գտնել մասնակի մի պատասխան:

Եվրոպա մեկնելուց մի քանի օր առաջ քաղաքից երկու թուրք Հայտնվեց ինձ մոտ: Նրանք, ինչքան որ կարելի էր դատել նրանց տեսքից, արհեստավորներ էին, այսինքն Հասարակ մարդիկ: Նրանք ինձ Հետեւյալ Հարցն ուղղեցին.

— Դու կարծո՞ւմ ես, որ անզիփացիները, որոնք հիմա Ուրֆայում են, մեղ կպաշտպանեն թուրքական կառավարության Հարժակումներից, եթե մենք վաղը քրիստոնյա դառնանք:

Իմ պատասխանը եղավ, որ դա ինձ Հայտնի չէր, բայց որ կարող էի տեղեկանալ: Սակայն նախ նրանք ինձ պետք է ասեին, թե ինչ պատճառով էին ուղում քրիստոնյա դառնալ:

— Այդ դու ես, որ խլում ես մեղանից Հայուհիներին, որոնց Հետ ամուսնացած ենք: Այդ կանայք մեղ վարժեցրին այնպիսի ընտանեկան կյանքի, որպիսին մինչև օրս մենք երրեք չգիտեինք: Նրանք մեղ Աստվածաշունչ են կարդացել, այնպես են

վարել մեր տնտեսությունը, որ մենք ապշած ենք մնացել: Նրանք մեղ համար այնքան սիրելի են դարձել, որ անկարելի է թողնել նրանց. որ գնան: Նախրնտրելի է Հրաժարվել մեր հավատքից: Եվ իմացած եղիր, որ մենք երկուսս չենք միայն, որ այս կարծիքի ենք և այդ վիճակի մեջ ենք: Կան դեռ մոտ 50 տղամարդիկ, որոնք մեղ այստեղ են ուղարկել. և բոլորն էլ պատրաստ են բնդունելու քրիստոնեական հավատքը. որպես-դի չղրկվեն քրիստոնյա կանանց հետ իրենց վայելած նոր կյանքից: Սակայն քանի որ թուրքական կառավարությունը մեղ բանտ անպայման կնետի, հենց որ քրիստոնեություն բն-դունենք, ուզում ենք նաև իմանայ, թե արդյո՞ք անդիմացիները մեղ տեր կկանգնեն ու կաղատազրեն:

Երկու օր հետո այդ մարդկիկ եկան պատասխան ստանա-լու: Ցավոր, ես նրանց պետք է հայտնեի քրիստանացի պարետի Հայտարարությունը՝ այն է, քրիստանացիները նման Հարցերին չեն միջամտում: Սակայն ես շղիմացա և զիսիկոր հեռացող Հայցվորներին ասացի, որ Հայերը՝ ահարկու տեղահանումից ու մահից խուսափերու համար, կարող էին քրիստոնյա հավա-տր փոխարինել մահմեղականով. քայլ նրանք նախրնտրեցին մահը և բոլոր մնացած անասելի տառապանքները: «Եթե դուք նույնպես նման քաջություն ցուցաբերեք, անշուշտ պիտի տառապեք, սակայն հենց այդ տառապանքի մեջ դուք հաղթող կլինեք»:

52. Հրաժեշտ

Աշխարհամարտի ընթացքում իմ ապրածի նկարագրու-թյունը ամրողական չէր լինի, եթե զրի չառնեի նաև Ուրֆայից Հրաժեշտի մանրամասները: Սակայն զրիշ դիմադրում է դրան: Այնուամենայնիվ, քանի որ ես իմ տված բոլոր տեղեկություն-ներում հենվել եմ փաստերի վրա, երևի պետք է հիշատակեմ նաև Հրաժեշտը, մանավանդ որ այն կնոջս և ինձ համար որոշ անհանգիստ պահեր ստեղծեց:

Մայրաքաղաքում վերաստեղծված Հայ աղքային կոմիտեի աշխատանքն էր՝ օգնել տուն վերադարձած զիվորներին աշխատանք գտնելու, ինչպես նաև այրիներին ու որբերին. որ-

քանով որ դա Հնարավոր էր. նախկինում իրենց ունեցածը ևս ստանալու Հարցում: 1918 թ. ղեկտևմբերին այդ կոմիտեի մի անդամ ժամանեց Ուրֆա, այստեղ նույնպես մի կաղմակերպություն կյանքի կոչելու: Այդ մարդու մոտ մի քանի հայ կանայք գանգատվել էին ինձանից, թեև ես նրանց ամրողովին վճարել էի Գերմանիայից Խաչատրյան աղքանունով մի բարեկամից ստացված դրամը: Բայց քանի որ դրամատունն այդ գումարը ինձ փոխանցել էր թղթադրամով, ես չէի կարող նրանց ոսկով վճարել: Իսկ ավելի վաղ շրջանում, երբ Թուրքիայում դեռ գոյություն չուներ թղթադրամը, ես այդ գումարը Խաչատրյանին ուղարկել էի ոսկով արժույթով:

Ի դեպ, միայն ինձ չէ, որ Հայերը դրամական Հաշվարկների կապակցությամբ այդպես վարկարեկել էին: Դրա մասին, պատերազմի սկզբում դեռ երկրում գտնվող բոլոր ամերիկացիները պատմելու շատ բան ունեն: Երբ թղթադրամը դեռևս գոյություն չուներ, նրանց ոսկեդրամ էր Հանձնվում դրամատանր պահ ղնելու համար: Հենց որ թղթադրամը շրջանառության մեջ մտավ, դրամատունն այլևս իրավունք չուներ ոսկով վճարումներ կատարելու, քանի որ ոսկին Հանձնվում էր պետությանը: Թղթադրամը, սակայն, օրեցօր կորցնում էր իր արժեքը: Երբ Հայերը զալիս էին ու պահանջում իրենց դրամը, ուղղում էին ամրողջր կրկին ոսկով ստանալ: Սակայն լավագույն ցանկության ղեպրում էլ՝ այդ «ողորմելի» թղթադրամներից, այլ արժույթով չէին վճարում:

Հայեափից եկած Հայ աղքային կոմիտեի ներկայացուցիչը ինձ կանչեց Հարցուփորձ անելու: Սակայն նա հասկացող մարդ էր և յրիվ բմբոնեց գործի Լությունը:

Այդ կանանց Հետ դրամի խնդիրն ուներ մեկ այլ կողմ ևս: Դրա մասին ես այստեղ պետք է մի քիչ ընդարձակվեմ:

Պատերազմն սկսվելուց քիչ առաջ Գերմանիայից Ուրֆա էր ժամանել Խաչատրյան անունով մի Հայ: Նա եկել էր՝ այստեղից մորք Գերմանիա տանելու, որտեղ նրա եղրայրը՝ որպես ատամարույժ, լավ դիրք ուներ: Պատերազմն սկսվեց, և նա այլևս Ուրֆայից չկարողացավ մեկնել: Երբ այնու Հետև 1915 թ. գարնանը Հայերի վիճակն արդեն բավական անմիտար էր. Խաչատրյանն ինձ խնդրեց իրեն հիվանդանոցում որպես սպասարկու ընդունել: Որպես գերմաներենին տիրապետող մարդ.

նա Հաճախս իմ տան հյուրն էր լինում, և նս կատարեցի նրա խնդրանքը:

Երբ 1915 թ. մեր Հիվանդանոցից բոլոր Հայերին տարան, Խաչատրյանն էլ նրանց Հետ գնաց: Սակայն նրան չսպանեցին, այլ Հալեպ՝ զորանոց ուղարկեցին: Այնտեղից նա ինձ մի բացիկ ուղարկեց, խնդրելով, որ նս՝ նրա կողմից մեր բժշկի մոտ թողած 135 ոսկեդրամները վերցնեմ և ըստ Հնարավորին Հեռագրով նրան ուղարկեմ, որպեսզի նա այդ գումարը որպես փրկազին օգտագործի և աղատվի դինվորի իր կարգավիճակից:

Բժիշկը, սակայն, արդեն բծավոր տիֆուլ հիվանդ՝ անզիտակից պառկած էր: Նրան փողի մասին հարցնելն անկարելի էր, և դրա կարիքն էլ չկար: Ձև՝ որ մի քանի օր առաջ, երբ աշխատում էի խորհրդակցության սենյակում, մշտապես բաց զդրոցներից մեկում ղեղատումսի թղթեր փնտրելիս, Հայտնարերել էի մի փորբիկ քսակ՝ 135 ոսկեդրամով, որի վրա թանարով գրված էր «Խաչատրյան» անունը:

Ինձ Համար պարզ էր, որ այդ դրամը պատկանում էր ընկերոջն: Թե ինչպես էր պատահել, որ նա այդ դրամը դրել էր այդ զգրոցը, չգիտեի, սակայն տեղահանումը այնքան Հանկարծակի էր, մտածեցի, որ նա Հավանարար ինքն էր շտապով դրել զգրոցը:

Այսպիսով, ես նրան Հեռագրեցի, որ նա ներկայանա իմ իսկ դրամատունը, որին էլ Համապատասխանարար Հեռագրեցի. որ Խաչատրյանի ներկայանարու ղեպքում նրան վճարի 135 ոսկեդրամ:

Սակայն այդ դրամը Խաչատրյանը ներեք չգնաց ստանալու: Երկու շաբաթ հետո իմացա պատճառը. այդ ընթացքում նա մահացել էր բծավոր տիֆից: Այսպիսով դրամը մնաց դրամատանը: Ես գրեցի Գերմանիա, որ փնտրեին ու գտնեին Հանգուցյալի եղրորը:

1916 թ. փետրվարն էր, երբ իմ դրամատնից ինձ Հաղորդեցին, որ վերջապես գտնվել են եղրոր Հետքերը, քանի իրենց մոտ վերջներս Հայտնվել է մեկը, որը խոսել է այդ գումարի մասին: Սակայն նա կարծես թե նենթադրել էր, որ գումարը ավելի մեծ պետք է եղած լիներ, քան ես փոխանցել էի: Դրամատունը պահանջել էր, որ Խաչատրյանն անձամբ ներկա-

յանա գումարն ստանալու, սակայն նրանց հայտնել էին, որ նա դեռ հիվանդ է: (Մինչդեռ նա այդ ժամանակ վաղուց մահացած է եղել:)

Նատ շանցած բժշկի բարեկամներից մեկը եկավ Ուրֆա: Նա ինձ մոտ ուղարկեց եղրորր՝ աշբարաց մի փաստարանի: Հարցումիս, թե պարոնը ի՞նչ էր ցանկանում, նա պատասխանեց:

— Գիտցե՞ք, որ եղրայրս Խաչատրյանին, որը Հայեառում մահացել է, մահից առաջ 60 ոսկեղրամ է պարտքով տվել, որպեսզի նա կարողանա փրկագին վճարել: Գիտեմ, որ Խաչատրյանի դրամը գտնվում է դրամատանր: Դրամատանը հրահանգե՞ք, որ եղրորս վճարի 60 ֆունտը:

Ես խնդրեցի փաստարանին ցույց տալ ստացականը: Նա ասաց, որ այն Հաջորդ առավոտ կրերի, սակայն միննույն ժամանակ սկսեց սպառնալ, որ եթե ևս այդ գումարը իր եղրորը կամովին չվճարեմ, նա իմ դեմ կառավարությանը բողոք պիտի ներկայացնի, քանի որ փաստորնեն Խաչատրյանի դրամը՝ որպես Հայի ունեցվածք, պատկանում է կառավարությանը:

— Ինչո՞ւ եք ինձ սպառնում: Մի՞թե ևս հրաժարվել եմ Ձեզ վճարելուց: Պիտի ուղեի նախ ստացականը տեսնել: Ի դեպ, Դուք կարող եք կառավարությանը իմ դեմ բողոք ներկայացնել, որովհետև, եթե կառավարությունը դրամն ստանա, ևս որևէ բան կորցրած չեմ լինի: Իմ միակ ցանկությունն է, որ դրամը Հասնի օրինավոր ժառանգին:

Իմ այս խոսքերից հետո փաստարանը հայՀոյելով հեռացավ: Հաջորդ առավոտյան նա բերեց մի ստացական առանց ամսաթվի և առանց դրոշմանիշի, որից երեսում էր, որ այն Հենց այդ զիշեր էր լույս աշխարհ եկել: Ես էլ սակայն անզործ չէի մնացել, նույն երեկոյան հեռագրել էի դրամատուն՝ խնդրելով, որ գերմանացի Հյուպատոսին 135 Լիգու փոխանցի: Այսպիսով խնդրեցի փաստարանին այդ նույն ստացականով ներկայանալ Հայեպում Հյուպատոսին, որին, ի դեպ, դրամը Հասած պետք է լիներ: Զայրույթից կանչած՝ նա մեկնեց: Պետք է նշել, որ այդ գործով որևէ մեկը Հյուպատոսին երբեք չէր դիմել. լավագույն ապացույցն այն մասին, որ միայն ափաղակներ կարող էին հետամուտ լինել Հայերի ունեցվածքին:

Իմ հրաժեշտի օրերին մի ասորի կին եկավ կնոջս մոտ ու

պատմեց, որ քաղաքում լուրեր են չրջում, որ Հայ բժիշկը, որը րրիտանացիների մուտքից հետո կրկին Հայտնվել է Ուրֆայում, իմ դեմ բողոք է Ներկայացնելու: Դրանից մի քանի օր առաջ ևս էլ էի նկատել, որ Հայ ազգային կոմիտեն իմ դեմ ինչոր բան է պատրաստում: Դրա Համար խնդրեցի այդ կոմիտեին, ինձ մոտ մարդ ուղարկել՝ տեսնելու Համար, թե ինչ է խնդիրը: Սակայն ոչ որ չեկավ: Հետազայում լսեցի, որ նրանց մտադրությունը՝ իմ մեկնելու օրը ինձ ձերբակալել կամ գոնս մեկնում խափանել տալի էր:

Կինս, որ վայրկյանի մղումով գործող մարդու խառնվածք ունի, անմիջապես այդ կոնց գնայուց հետո մի նամակ գրեց Հայ բժիշկին՝ ասելով, որ ինքը հենց նոր է տեղեկացել այն մեղադրանքի մասին, որ իրը թե բժիշկը մտադիր էր ներկայացնել իմ դեմ: Կինս Համոզմունք էր Հայտնել, որ սա անկասկած ասելունի արդյունք պետք է լիներ, այլապես ինչպես կարող էր Հայ բժիշկը՝ իր ամուսնու երկարամյա աշխատակիցն ու բարեկամը, այժմ Հանկարծ նրա դեմ դուրս գալ: Կինս նրանից խնդրեց անհապաղ դրական կամ բացասական պատասխան, որպեսզի իր ամուսինն ու ինքը իմանային, թե լուրերի որ մասն է իրականությանը Համապատասխանում:

Բժիշկը երկտողի Հակառակ երևսին, առանց որևէ մի ուղերձի, գրել էր. «*You shall answer to the law, nothing with me!*» («Դուք օրենքի առաջ պատրասխան կտար, ինձ հետ գործ չունեք»):

Այժմ զիտեինք, անհավատալին իրականություն էր: Բայց քանի որ ևս ցանկություն չունեի վերջին օրը ձերբակալվելու, դիմեցինք րրիտանացիներին: Խնդրեցինք նրանց օգնել մեղ. Հոգ տանելով այն մասին, որ եթե մեր դեմ մեղադրանքներ կային, դրանք ներկայացվեին Հիմա և ոչ թե վերջին օրը: Պարետն անմիջապես հրաման տվեց թուրք նահանգապետին՝ պատին Հայտարարություն փակցնել. որտեղ պետք է ասվեր, որ Քյունցյերը մոտակա ժամանակում թողնելու էր երկիրը: Բոլոր անձինք, որոնք նրանից պահանջ ունեին, պետք է այն անմիջապես ներկայացնեին. քանի որ մեկնելու օրը որևէ նման փաստաթուղթ Հաշվի չէր առնվելու: Նոյն օրը ոստիկանապետն ինձ իր մոտ կանչել տվեց: Բարեբախտարար դա վերջին անգամ էր: Նա ինձ ցույց տվեց մի գրություն, որը Հայ բժիշկը

Ներկայացրել էր նահանգապետին: Ես կարդացի: Այն ուներ Հետևյալ բովանդակությունը. «Քյունցլերը 1915 թ. օգտվելով իմ Հիվանդ վիճակից, իմ կողապած զդրոցից զողացել է 145 ոսկեղբամ, որն ինձ էր հանձնել մի ոմն Խաչատրյան, այն նկատառումով, որ երր ինքը մահանա, դրամը պահենի ինձ և այլն, և այլն»:

Երր փաստաթուղթը կարդացի, կարծես ամպերից ցած ընկա: Խնչպե՞ս կարելի էր նման րան: Եվ այդ մեղադրանքը գալիս էր մի բարեկամից, որն ուսանել էր գերմանացիների օժանդակությամբ, և դրանից զատ նաև քաջատեղյակ էր այդ գումարի պատմությանը: Խելքը թոցը կ' էր: Վստահարար, այլապես նրա արարքը ներում չուներ:

Բրիտանացիների Ուրֆա կատարած մուտքից ի վեր՝ թուրքերի կողմից վերացված կապիտույացիաների օրենքը վերականգնվել էր: Ըստ այդ օրենքի՝ որևէ թուրք իրավունք չուներ, իմ՝ օտարերկրացուս նկատմամբ, նման մի զործով դատավճիր տալ: Բացի դրանից, պարետը հրամայել էր, որ բոլոր բողոքներն ուղղված իմ դեմ իրեն հանձնվեն:

Ես պարետին տեղեկացրի, որ ոստիկանապետի մոտ էի կանչվել մի Հայի մեղադրանքի կապակցությամբ: Նամակներիս միջից փնտրեցի այդ դեպքին վերաբերող բոլոր փաստաթղթերն ու դրեցի պարետի առաջ:

Իմ մեկնելուց մեկ օր առաջ, երր դ-ր Ֆիշերն արդեն Ուրֆայում էր, գործ դրվեց պարետի առաջ վիճարկման: Մենք բոլոր ներկայացել էինք, Հայր Նույնպես:

Պարետը դիմեց վերջինիս Հետևյալ բառերով.

— Դուք պարոն Քյունցլերի դեմ գողության բողոք եք ներկայացրել: Որ դուք այդ գանգատը ուղղակիորեն մեզ չեք ներկայացրել, մեղ, որոնց պարոն Քյունցլերը Ձեր ժողովրդի պատճառով է Ուրֆա կանչել, ձեղ պատիվ չի բերում: Խնչ վերաբերում է Ձեր բողոքի բովանդակությանը, ապա մենք մեր առջև ունենք պարոն Քյունցլերի ամրողջական գրավոր ապացույցները, և ես միայն կարող եմ ասել, որ պարոն Քյունցլերը վարվել է կատարյալ օրինականությամբ: Նա այդ գումարը իր ժամանակին, առանց իմանալու, որ այդ դրամը կարող էր նվեր նդած լիներ Ձեզ, ուղարկել է Գերմանիա: Եթե Դուք ուզում եք գործին նոր ընթացք տալ, ապա պետք է դիմեք Գերմանիա՝

Խաչատրյանի եղբորը: Ձեղանից այժմ պահանջվում է, այստեղ, իմ առաջ ներողություն խնդրել սրարոն Քյունցիերից և պատուի բողոքագիրը:

Հայր պատասխանեց, որ իրեն հայտնի է, թե ինչ է կատարվել դրամի հետ: Այնուամենայնիվ, նա պնդեց, որ Քյունցիերը իրավունք չուներ այդ դրամը Գերմանիա ուղարկելու: դրա հետեւնքով է, որ այդրան մեծ կորուստներ են առաջացել թղթադրամների փոխարժեքի պատճառով:

Այնուհետև նա բողոքագիրը դրեց գրպանը: Երր մի քանի րոպե անց ներողություն խնդրելու փորձ շկատարեց, ևս ոտքի կանգնեցի և չնորհակայություն հայտնեցի պարետին՝ լեշտելով, որ չենք ուզում նրանից այլևս ժամանակ խլել:

Հրամեշտի առավոտյան ևս մեկ կոչնազիր ևս ստացա, ըստ որի՝ կեսօրից հետո պետք է ներկայանայի թուրքական դատարան և պատասխան տայի գողության համար: Հիմա ևս արդեն ներքուստ հրճվանք ապրեցի: Արդեն ուշ էր: Մեկնելուս օրն էր, ոչ թուրքերն ինձ հետ այլևս գործ ունեին, ոչ էլ ես՝ նրանց հետ:

Հասկանալի է, որ այդ գործը մեղ շատ դայրույթ պատճառեց: Մարդկային սրտի հորինվածքն ու մոլուցքը ի սկզբանն չարակամ են: Անվերջ ուղում ևս մեղադրել բոլոր հայերին ապերախտության մեջ: Սակայն այստեղ խոսքը մի արարքի մասին է, որ դուրս էր եկել ոչ թե ժողովրդից, թեկող և դրա ետևում թարնված էր Հայ աղքային կոմիտեն: Այնուհետև նրկու ուրիշ հայեր ևս կանգնեցին այդ մարդու թիկունքին և անհավատալի պահանջներ ներկայացրին անզիհացիներին, որոնք սակայն մնալով առանց որևէ լուրջ հիմնավորման՝ մերժվեցին:

Ավելի շատ, քան բժշկի արարքը, որի հետ ևս երկար տարիներ աշխատել էի, ինձ ցավ պատճառեց, երր այստեղ բաղմիցս հիշատակված քահանա Եփրեմը, որին ես որրանոցում հարմարավետ աշխատանքի էի տեղափորել և որի ամուսնության պատճառով հոժարարար մեծ տհաճություններ էի ինձ վրա վերցրել և նաև որին եղրորս պես սիրել էի, չնկավ ինձ հրաժեշտ տալու: Դրանով նա փաստեց, որ նա նույնպես անցել էր գրպարտիչների կողմը:

Երր կեսօրից հետո վերջապես Ուրֆայից դուրս էինք

գալու, մեր տան բակը լցվել էր սիրելի մարդկանցով, որոնք յացուկոծով մեղ հրամեշտ տվեցին: Պետք է խռոտովանեմ, որ ես միայն այն ժամանակ հանգիստու վերստացա, երբ թեյրութում նավի վրա էի: Թե չէ ո՞վ կարող էր իմանալ, թե ուրիշ ինչ տմարդի գործերի էր ունակ չարակամ հայր, քանի դեռ ես գտնվում էի թուրքական հողի վրա:

ԵՅ. Վերջաբան

Իմ երկարամյա գործունեության վայրի հետ հրամեշտը եղրափակվեց տհաճ մանրամասներով: Ելնելով այն մտավախությունից, որ այդ մանրամասները հայերի նկատմամբ հակակրանք ունեցող որոշ ընթերցողների մեջ է՛ ավելի մեծ հակակրանք կառաջացնեն, վերջում ուղում ևմ իմ տեսակետը հայտնել այս ժողովրդի մասին, որը, ինչպես ոչ մեկ այլ ժողովուրդ, կրեց ամենաահավոր ու աննկարազրելի տառապանքներ և որը սարսափելի չափերով նվազեց: Թող որ սա ինձ ներվի, նկատի ունենալով, որ այդ ժողովրդի մեջ ապրել և աշխատել եմ 20 տարի: Եթե նոյնիսկ հայերի մասին իմ գիտեցածր սպառիչ չհամարվի, գոնե թող ինձ իրավունք վերապահվի արտահայտելու իմ կարծիքը:

Աղատասեր ու չափաղանց խելացի մի ժողովուրդ վեց հարյուր տարի շարունակ ապրել է մուսուլմանական րոնատիրական վարչակարգի ավերիչ պայմաններում: Նա ենթարկվել է պարբերաբար կրկնվող դանզգվածային կոտորածների: Նման իրագիծակների ու տառապանքների ներքո որևէ ժողովրդի նկարագիրը չի կարող բարելավվել: Բավական է գեթ մի հայացք նետել քաղաքակրթության գյուլս կանգնած ժողովուրդներին, որոնք անցան Համաշխարհային պատերազմի րովով: Մի՞թե նրանց նկարագիրն աղնվացավ: Ոչ որ չի կարող դա լրջորեն հայտարարել: Եվ չմոռանանք, որ այդ պատերազմը տևեց «միայն» հինգ տարի: Հետևապես, կարելի՞ էր սպասել, որ Հայերը ավելի լավ մարդիկ լինեին, քան մենք՝ եվրոպացիներս: Նրանք, որոնք դարեր ի վեր դիմադրել են խորամանկությանը, նենգությանն ու րիտ րունությանը:

Հայերի գործարարությունը Եվրոպայում վատ համրավ

ունի: Ճիշտ է, Հային գործարար կյանքում Հնարավոր չէ Հեղտությամբ խարել: Որպես կանոն դա չառ ավելի դյուրին է մահմեղականի պարագայում:

Սակայն Հայերի գործարարությունը ոչ ոք այնպես լավ չի ճանաչում, ինչպես թուրքը: Ո՞ւմ միջոցով է Հարուստ թուրքը նախընտրում կատարել իր գործարքները: Հայի միջոցով: Կարելի է անթիվ օրինակներ բերել, որոնք Հաստատում են, որ ուներ թուրքը իր դրամները փաստորնեն միայն Հայի միջոցով է շրջանառության մեջ դնում: Զեկա Հայի պես մեկը, որ կարողանար Հարմարվել բոլոր, նույնիսկ ամենաղեգար պայմաններին և ամեն ինչից էլ չահ ստանար: Ինչպես Հին Եվրոպայում՝ առանց իտալացի աշխատողների շկար երկաթուղային շինարարություն, այդպես էլ Արևելքում առանց Հայերի շկար որևէ առևտրական գործարք: Սակայն Հայերի միայն չառ փոքր Հատված է առևտրական: Ընդհանուր բնակչության 80-90 տոկոսը զյուղացիներ են, և մի դպալի մաս՝ արհեստավորներ: Բաղդադի երկաթուղու շինարարության ամենաջանասեր աշխատողները Հայեր էին: Երկաթուղու շինարարության բոլոր պատասխանատու պաշտոնները դրացեցնում էին Հայերը: Բաղդադի երկաթուղու զյուղավոր գանձապահը՝ զյուղավոր Հաշվատարը Հայ էր: Աներևակայելի ու անհնարին էր, որ Բաղդադի երկաթուղու շինարարության բնկերությունը մեծ ու կարևոր պաշտոնում նշանակեր որևէ թուրքի կամ այլ մահմեղականի:

Իսկ այժմ, երբ սպասումներ կան, որ Հին Արևելքը վերջապես ընդառաջ է գնայու նորոգումների, որ Արևելքի ավերակներից նոր կյանք է սկիզբ առնելու, նոր մշակույթ. նոր գործեր և արժեքներ են ստեղծվելու, ապա դրա Համար անհրաժեշտ է Հայ ժողովրդի ուժն ու կարողությունը: Առանց դրա Արևելքը կմնա անապատ:

Իր «Արորի և մամլակի ետևից» գրքում, Մաքս Էյդլ գրում է, որ կան բաներ, որոնց մեջ Արևելքն ու Արևմուտքը իրար չեն հասկանում: Թողի ինձ թույլ տրվի այդ միտքը դարգացնել, քանի որ ես երկու բան եմ նկատել:

Առաջինը վերաբերում է ճշմարտությանն ու ստին: Ինչ էլ որ մարդ Արևելքում լսի, նախ պետք է հարցնի՝ դա ճիշտ չէ: Արևելյան հայտնի երևակայությունը հաճախ իրերը դարմանալիորեն ծաղկեցնում է, և ամենատարօրինակն այն է, որ այն

որևէ այլ տեղ ավելի մեծ հավատի չի արժանանում, բան Հենց Արևելքում: Թողորական ինչ-որ համայնքի եկեղեցական մի Հոգարարձու 18 տարի առաջ ինձ ասաց.

— Թուրքական կառավարության սահմաններում ոչ որ չի կարող ինձ ստիպել ճշմարտությունն ասել, նույնիսկ Աստված չի կարող դա ինձնանից պահանջել: Որտեղ միայն սուտն է իշխում, ճշմարտություն չի կարող գոյություն ունենալ:

Գրեթե 20 տարի այս, ես կասեի «խարդախ» երկրում ապրելուց հետո, վերոհիշյալ խոսքին շատ ավելի մեղմ եմ նայում, բան առաջ: Հանրահայտ իրականություն է, որ ճշմարտակերպ վարմունքն ու խոսքը, ինչպես հայերին, այնպես էլ թուրքերին, միայն չարիք ու զարոր տառապանք է բերում: Անթիվ օրինակ-ներից հիշատակենք միայն մեզ:

Պետրոս անունով մի երիտասարդ հայ գնում է Ռուսաստան՝ գտնելու իր անհետ կորած հորը: Օրինական ճանապարհով գնալը, սակայն, ինչպես այդ անում է եվրոպացին Ռուսաստան հասնելու համար. Հայի համար բացարձակապես անկարելի էր: Ուստի նա ճանապարհորդում է կեղծ անձնագրով: Հորը գտնելուց հետո վերադառնում է Թուրքիա: Մերունին շիտակ մարդ էր, որ ատում էր սուտը: Սակայն նրան ևս վերադարձը առանց կեղծ անձնագրի հնարավոր չէր: Ուստի նա այդպիսի անձնագրով հատում է սահմանը: Միայն թե՝ Հայրենի քաղաքը հասնելու համար հարկավոր էր ևս մի սուտ, այլապես կրնկներ փորձանքի մեջ: Մեր Հոր մուտքը քաղաք ցերեկով պիտի հաջողվեր, եթե նա կարողանար դարպասի մոտ կանգնած թուրք դիմվորին ասել, որ զայիս է հարկան Սևերեկ քաղաքից: Ոչ մեզ չէր կարող նրան չհավատալ: Սակայն ծեր Հայրը չի կարողանում ստել և ասում է, որ ինքը եկել է Ռուսաստանից: Անմիջապես նրան բանտ են նետում: Այնտեղ հետարննության ժամանակ էլ նա բացահայտում է, որ իրեն բերել է իր տղան: Խոկ Հաջորդ հարցին, թե տղան որտեղ է, նա տալիս է զյուղի անունը՝ ավելացնելով. որ տղան զիշերը քաղաք է զայու: Որդուն նույնպես բերում ու բանտ են նետում: Այստեղ երկուսով նրանք վեց ամիս շարունակ տանձնանքների են ևնթարկվում:

ՊԵ՞տք է ուրեմն որ մենք քարկոծենք Արևելքի քրիստոնյաներին, որոնք անիրավություններով լի երկրում միջոցներ են

գտնում մի կերպ գոյատևելու: Նրանք ծնվել են ճաշճի մեջ և այստեղ էլ պետք է անցկացնեն իրենց ամրողջ կյանքը:

Տեղեկությունների և վկայությունների ճշգրտությունը նույնպես Արևելքի բնորոշ հատկանիշը չէ: Խիստ դժվար է Արևելքում գտնել մարդու, որն ունի սուր զիտողականություն: Դա ծանրակշիռ թերություն է Հատկապես գործարար կյանքում: Եվրոպացի գործարարի համար դժվար չէ պայմանակեր արևելցու բարոյականությունը, քանի որ վերջինիս մոտ պակասում է առողջ մտքի մարգումը: Հավատացնում եմ, որ չկա մի թուրք, որ այդ պատճառով Հային Հանդիմաններ: Թուրքը Հայից չի պահանջում ճշգրտություն, քանի որ ինքն էլ դա չգիտի: Ահա մի օրինակ: Իմ թուրք բարեկամներից մեկը խոչոր վաճառական էր: Նա առևտրի մի մասնաճյուղ ուներ Դիարբերիրում, որն ամրողջապես գտնվում էր մի Հայի ձեռքում: Ես Հարցրի թուրքին, թե նա չի վախսնում, որ Հայր կարող է խսրել նրան: «Ոչ, - ասաց նա, - կարիք չունեմ վախսնալու: Այո՛, եթե այդ 50 000 ֆրանկը, որ ներդրված է իմ խանությում, իինքը իմ Հավատակիցներից մեկի ձեռքում, անչուշտ պատճառ կունենայի մտահոգվելու, սակայն Հայի ձեռքի տակ իմ դրամին ոչինչ չի պատահի: Բացի դրանից Հայր լավ Հաշվարար է: Նա զիտի, որ եթե խանություն կորուստ արձանագրվի, ես նրան պաշտոնից կհնուացնեմ»:

Ես դրան Հակաղարձնեցի. «Ինչպես կարող ես իմանալ, որ նա քեզ Համար գնումներ անելիս, օրինակ՝ ծախսած Հինգ ֆրանկի փոխարևն՝ 5,50 ֆրանկ չի գրանցում: Ի՞նչ վերահսկողություն ունես»: Այդմամ բարեկամն ծիծաղեց և ասաց Հատկանշական Հետեւյալ բառերը. «Այո՛, նա դրան կզնա: Համենայն դեպք նա այնքան հիմար չի գտնվի, որ ինքն իրեն վնասի: Բայց մեր առևտուրը, իհարկե, ի վիճակի է նման մանրութների դիմանալու, այն մեր երկուսի համար էլ բավարար չահ է բերում»: Այսպիսին է Արևելքը:

Ուրֆայում իմ մնալու վերջին օրերին մի քանի Հայի կողմից ինձ պատճառած տհաճության համար լիովին ներում եմ նրանց: Հայ մողովրդի մեջ կա շափազանց հասկանալի մի թուրքյուն, որը ահաճորեն դրսեւորվեց նաև իմ անձի հանդեպ: Դա խորը նստած վրեմի զգացողությունն է՝ նրանց հանդուրժած ամոթալի անարդարության համար, որից և ծնվել են

մերթ բնդ մերթ դրսկորպող, Հենց իրեն՝ ժողովրդի համար, վնասարար գծերը: Երանի թև կարելի լիներ յուրաքանչյուր հայ սրտի ներշնչել, որ իրենից վանի վրեմիսնդիր մտայնությունը: Այժմ երր, Աստծո կամոք, ստեղծվել է աղատ Հայաստան, առավել ևս կարենոր է, որ ժողովուրդը վերջ տա այդ մտայնությանը, որը խաթարում է աղօդի նկարագիրը: Հակառակ դեպքում անխուսափելիորեն նոր չարիք կծնվի: Պետք է ննիտաղրել, որ նոր Հայաստանում միայն Հայեր չեն բնակվելու, և որ մինչ այժմ շատ ատելի դարձած քրդերի ու թուրքերի մի մեծ մաս, գոնե տարիներով, այնտեղ բնակվելու է: Եթե Հայր դեկավարվի խորքում նստած վրեմի ու Հատուցման ոգով, ապա մահմեղականը կրմրոստանա Հայի դեմ: Աղատ Հայաստանը չպետք է մոռանա, որ իր երկրի չորս րոլորը բնակվում են բաղմաթիվ մահմեղականներ, և որ ինքը մի փոքրիկ ժողովուրդ է, որի հետ վերջիններս կրկին սոսկալի հաշվեհարդար կտեսնեն:

Հակառակ րոլոր տհաճությունների, որ առանձին Հայեր ինձ պատճառեցին, ևս կնոջս հետ ցանկանում եմ կրկին աշխատել, ինչպես մինչև օրս, այդ խեղճ ժողովրդի համար, և իմ բաժին նպաստը բերել, որպեսզի նա՝ իր կրած սոսկալի տառապանքներից հետո, երջանիկ ժողովուրդ դառնա:

Տեղին կրիներ տարածվել նաև քաղաքական իրավիճակի վրա, սակայն ես դրանից հրաժարվելու եմ, քանի որ մի քիչ հոռետեսորեն եմ նայում ապագային: Այնուամենայնիվ, ես մեծ հույսով կառչելու եմ այն հեռանկարին, որ ժողովրդի այս խեղճ բեկորներին սպասում են այնպիսի երջանիկ ժամանակներ, երբ նրանք կկարողանան մոռանալ այն բոլոր փորձությունները, որոնց նրանք ենթարկվեցին 1915-ից ի վեր:

**ՎԵՐՃԻՆ ՏՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԲՈՒՐՔԻԱՑԻՑ՝
[«ԹՐԻԵՆԹ» , 1925\7, գլ. 54-58, 1925\8, գլ. 59-64]**

[54.] Մեկ անգամ և Ուրֆայում

1920 թ. Հուլիսին ես մեկ անգամ ևս գնացի Ուրֆա: Ճանապարհին պետք է ստուգի Շվեյցարիայի՝ ի նպաստ Հայերի արշավախմբի աշխատանքը, որոնց կայանը այն ժամանակ անհայտ պատճառներով Սվաղից տեղափոխվել էր Սև ծովի ափին գտնվող Սամսոն քաղաքը: Արևելյան ճեպընթացը մի քանի շարաթ ի վեր կրկին գործարկվում էր, և ես օգտվեցի այդ գնացրից աշխատակցիս՝ պարոն Վ.-ի Հետ:

Գլուխ 26-ում Հիշատակել էինք Հիվանդ անգլիացու արտահայտությունը. «*Thanks God, the whole world is now English!*» (Փառք Աստծո, Հիմա ամրողջ աշխարհը անգլիական է): Ես նրա խոսքերը հիշեցի. Երբ մուտքի անցագիր չէի ստանում, քանի չունեի Կոստանդնուպոլիսում բրիտանացի զիլավոր Հրամանատարության Համաձայնությունը, որը ստանալուց հետո միայն՝ մեզ «Թույլ տվեցին» Կոստանդնուպոլիս գնալ:

Քանի որ այս տողերի նպատակը ճանապարհորդության նկարագրությունը չէ, գերծ եմ մնում դեպի Կոստանդնուպոլիս և Սամսոն կատարած ուղևորությանս մանրամասն շարադրությունից:

Սև ծովի ափին գտնվող Սամսոն քաղաքից ճանապարհը շեղակի անցնում էր Անատոլիայով դեպի սիրիական սահմանի մոտ գտնվող Ուրֆայի շրջանը, որը դեռ պատերազմի մեջ էր Փրանսիացիների Հետ: Տեղ հասա օգոստոսի վերջերին, շորու ամիս այն քանից Հետո, երբ Փրանսիական զորքերը, որոնք քաղաքը գրավել էին 1919 թ. Հոկտեմբերին, սովահարության պատճառով ստիպված էին ետ քաշվել Զերարլուդ: Սակայն դորամասերը Զերարլուդ չհասան: Ուրֆայից երեք ժամ հեռավորության վրա կոտորվել էր 300 մարդ, իսկ մնացած 100-ր վերադարձավ Ուրֆա որպես զերի: Ֆրանսիացի պարետի

¹ Յակոբ Քյունցլերի «Արյան և արցունքի երկրում»: Տպագորություններ Միջազգետքից՝ աշխարհամարտի տարիներին (1914-1918) գրքի շարունակությունը:

գյուլսր՝ ձողին ցցված, ցուցադրվում էր ամենուրեք փողոց-ներում, մուսուլման ընակզության անասելի ցնծության ներքո: Խսկ ո՞վ էր այդ ժամերին քաղաքում մաշվան սարսափի մեջ աշով սպասում, որ թուրքերի թևագորգած մողեռանդությունը կրկին կշրջվի իրենց դեմ. դա հայ ընակզությունն էր. որի թիվը 1918-ից ի վեր հասել էր 3000-ի:

90-օրյա պաշարման ընթացքում, որը նախորդել էր Փրանսիացիների նաշանջին, Հայերն իրենց չեղոք էին պահել: Դրա շնորհիվ նրանց հիմա հանգիստ էին թողել:

Պարոն և տիկին դ-ր Ֆիշերները, որոնք տարել էին Ուրֆայի պաշարման շրջանը, մայիսին մեկնել էին Հայրենիք՝ Հիվանդանոցը Թողնելով Հայ բժշկին և օրիորդ Հոլմզ (Caroline Mary Holmes) անունով մի ամերիկու հու: Ես ճիշտ ժամանակին էի վերադարձել, քանի որ ամերիկու հին, տեսնելով, որ ժամանակավոր վարչակարգը խեթ աշրով էր նայում Հիվանդանոցին, պատրաստվում էր այն փակել: Դ-ր Ֆիշերի արկածները, տես «Օրինատ», 1924, թիվ 3/4):

Ինչքան մեծ էր մեր հայ քույրերի ուրախությունը, երբ կրկին ստանձնեցի Հիվանդանոցի ղեկը, որը պատերազմի ըոլոր տարիների ընթացքում ամուր պահել էի իմ ձեռքերում: Անմիջապես ստեղծվեց Համերաշխության և Համագործակցության միջնորդության հայտ Հիվանդների: Խրոք աշխատանքի պակաս չկար: Դրա երաշխիքը մոտակա ուազմածակատում Փրանսիացիների և թուրքերի միջն պատերազմական ընդհարումներն էին: Բժշկական խնամք էինք Հասցնում նաև ամերիկյան Մերձարևնելյան նպաստամատույց (Near East Relief) կաղմակերպության 800 հայ որը կրեխաների:

[55.] Լրտեսները

Կինս՝ երեխաներին թողնելով Շվեյցարիայում, իմ ետևից գալու էր Ուրֆա, բայց որում՝ նա անցնելու էր Թեյրութի և Հալեպի ճանապարհով: Խսկ Հալեպից Ուրֆա պատերազմական գոտի էր: Միայն ամերիկյան նպաստամատույցը թույրտվություն ուներ պատերազմող երկու կողմից՝ ժամանակ առ ժամանակ Ուրֆա գնալ ավտոմեքենայով: Այդպիսի մեքենայով

Էլ կինս զայու էր Ուրֆա: Ինձ Հաջողվեց մի նամակ ուղարկել Հայեպ, որով նրան տեղեկացնում էի, որ Ուրֆայում աշխատանքային մթնոլորտը խաղաղ է և որ անելու շատ բան կա:

Ավտոմեքենան բաղադր հասնելուն պես, ոստիկաններն անմիջապես սկսեցին այն մանրակրկիտ խուզարկել: Հատկապես փնտրում էին նամակներ: Ընդ որում՝ իմ նամակներից մեկը, որ գտնվում էր զրբի մեջ, ընկավ թուրքերի ձեռքը:

Ուրֆա հասնելուն պես կինս մեռնամուխ եղավ թուրքական հիվանդանոցի վերականգնմանը: Այնտեղ կար ամենապետքական բաների պակասը: Պետք եղած սպիտակեղեննր նա պատվիրեց Հայերի մոտ: Շուտով, արդեն մի բանի շարաթ անց, հիվանդանոցն այլ տեսք ստացավ, և հիվանդներն իրենց այնտեղ կրկին լավ էին դգում:

Կնոջս ժամանումից մեկ ամիս հետո Հանկարծ լուր ստացանք մեղ երկուսիս սպառնացող վտանգի մասին: Ուրֆայի դինվորական դատարանը վերը նշված նամակը թարգմանել էր տվել: Թեեւ այնտեղ ոչինչ չկար, որ կարելի լիներ լրտեսություն համարել, բայց բավական էր, որ դա մի նամակ էր, որը Հայեպ էր եկել ոչ թուրքական փոստով: Եվ Հավանարար Հենց այն Հանգամանքը, որ այն ժամանակ ավտոմեքենայի դննման ընթացքում ուրիշ այլ նամակներ չկին Հայտնարերվել, այն կասկածն էր բերել կնոջս վրա, որ նա նամակներ է թաքցրել: Սրան գումարվել էր նաև այն փաստը, որ ես Սամսունով էի երկրի մտել, իսկ նա՝ Հայեպով: Ուրեմն նվազագույնը՝ «լրտեսության մտադրությամբ»: Այդ պատճառով դատարանը որոշում ընդունեց մեղ աքաղաքական երկրի խորքերը: Զինադադարից հետո Ուրֆա վերադարձած կաթորիկ Հայրերն ու քոյլերը, մեծ մասը ֆրանսիացիներ, արդեն շարաթներ առաջ, նույնպես, թեպետ առանց ուղմաղատական վճոի, երկրի խորքն էին աքսորվել:

Թերեւս չնորհիվ այն Հանգամանքի, որ ես շվեյցարացի էի, ինչպես նաև, որ մենք երկու սով շատ կարենոր աշխատանք էինք անում, դատավորի վճիռն իսկույն չկիրառվեց, այլ ներկայացվեց նախ Գիարքերի գլխավոր Հրամանատարի դատին: Վերջինս մեր վտարումը անհրաժեշտ չհամարեց, սակայն Հրամայեց խիստ հսկողություն սահմանել: Այսպես մենք երեք շարաթ շարունակ խիստ հսկողության տակ էինք. սակայն

Երկու հիմանդանոցում կլ Հանգիստ դրադիքած էինք մեր աշխատանքով: Այդ շարաթներին տանը այցելություններով ծանրաբեռնված չէինք, որովհետև չուտով հրապարակային գաղտնիք էր դարձել, որ մենք «Հսկողության» տակ ենք: Առաջին այցելությունը, որ ունեցանք երեք շարաթ հետո, դինվորական դատարանից մի սպա էր իր աղատարարո կնոջ հետ, առաջին «միրքու հին առանց քողի», որ շրջում էր Ռուֆայում: Մենք արագ բարեկամացանք: Ամեն շարաթ մի երեկո մեր տանն էինք անցկացնում: Նատ հաճելի դրույցներ էինք ունենում: Շուտով պարոնի ասածներից պարզվեց, որ ինքն է եղել մեր վտարումն արգելակող պաշտոնյան: Նա նաև շթաքցրեց, որ իր ընտանիքը դժվար կացության մեջ էր՝ իր աշխատավարձի վճարումների ամիսներով գգագման պատճառով: Հասկանալի է, որ ևս անմիջապես երախտագիտությունս ցույց տվեցի՝ օգնելով թուրքական այդ ընտանիքին (նրանք ունեին երկու երեխա) բարեկամական բավական մեծ նպաստով, որպեսողի նրանք ներկա նեղությունից դուրս գան: Մառայությունը ինչում է փոխադարձ:

[ԵՅ.] Հուգումներ Հայերի շրջանում

Իմ վերադարձը Ռուֆա ուրախություն առաջացրեց Հատկապես քրիստոնյա ընակցության շրջանում, ինչպես նաև բաղմաթիվ մաշմեղականների մոտ: Իդուր չէր, որ 20 տարուց ի վեր աշխատել էի ընակցության համար: Ինձ բարի գարուստ մաղթողների թվում էր նաև բողոքական քահանան, իսկ ավելի ուշ՝ 1919 թ. իմ Հրամեշտի առիթով նրա տարօրինակ պահվածքի պատճառը: Ի դեպ, իմացածս մեկ անգամ ևս հաստատվեց, այն է, որ այն ժամանակա ամրող արշավը պետք էր վերագրել գերմանացիների և գերմանամետների հանդեպ ստեղծված ատելությանը: Քահանան փորձել է հայկական կոմիտեում բարեխոսել իմ մասին, սակայն նրան սպառնացել են, որ նա կվտարվի. եթե շարունակի պաշտպանել ինձ: Այդ ժամանակ բոլորի հույսը Անտանտի վրա էր:

Ինձ ոչ մի անգամ շայցելողը՝ վերը (52-րդ գլոււմ) հիշատակված բժիշկն էր, որն իմ նկատմամբ վատ վերաբերմունք

Հր ցուցարերել: Իմ զալուց կարճ ժամանակ անց նրան՝ որպես դիմում, ուղարկեցին, որտեղից նա փախավ և Ուրֆայի դիմումը կան դատարանի կողմից մահվան դատապարտվեց: Քանի որ նրան ձերբակալել չէաջողվեց, բռնագրավեցին նրա ունեցվածքը: Այսօր նա դեռ ապրում է: Ավելորդ է ասել, որ ես նրան ամեն ինչի համար ներել եմ, իսկ նրա վարմունքը գրանցել եմ պատերազմի Հաշվին, որի պարտիքն աշխարհում ամենուրեք պետք է մարվեն, ներվեն, մոռացվեն:

Մի հիվանդի այցելելիս տեսա մի լուսանկար: Բոլոր Հայերը, որոնց ճանաչում էի, այնտեղ էին: Խմբի առջև Հայերի զանգերից և մարմնի այլ անդամներից կիտված մի րուր կար: Այդ ոսկորները Հավաքել էին անզլիացիների մուտքից Հետո Ուրֆա վերադարձած Հայերը՝ որպես իրենց թանկագին Հայրենակիցների չոր բեկորներ: Նկարում վերոհիշյալ բժիշկը պահել էր մի տախտակ, որի վրա գրված էին Հետևյալ բառերը. «Թուրքական քաղաքակրթություն, 1915 թ.»:

Այդ նկարն ինձ սարսափ աղդեց. և ես խնդրեցի այն անմիջապես ոչնչացնել: Զգիտեմ, նրանք դա արեցին, թե ոչ, բայց շատ Հնարավոր է, որ նման այլ օրինակներ ես դոյություն ունենային:

Գարնանը ոստիկանները մի ասորու տանը փաստաթղթերի խուղարկություն էին արել: Այնտեղ ևս Հայտնարերել էին նման լուսանկարների պատճեններ: Հետևանքը եղավ այն, որ նկարում պատկերված տղամարդկանցից ոմանց ձերբակալուցին ու նետեցին Դիարրեքիրի բանտը, որտեղից նրանք աղատվեցին միայն 1922 թ. դեկտեմբերին: Բարերախտարար լուսանկարում պատկերված տղամարդկանց մեծ մասը Ուրֆայից փախսել էր արդեն: Ձերբակալել էին ընդամենը վեց հոգու, որոնց թվում, ցավոր, նաև վերը նշված քահանային: Այսպես, Համայնքը առանց քահանայի մնաց, և ես պետք է, ինչպես Համախի լինում էր աշխարհամարտի ժամանակ, նկեղեցու ընմից նրանց միսիթարողը լինել:

[57.] Արտագաղթը

Ֆրանկին-Բույոնյան խաղաղության պայմանագիրը վերջ դրեց ուաղմական գործողություններին Թուրքիայի և Ֆրանսիայի միջև: Բաղդադի երկաթգիծը Եփրատի մյուս կողմում դարձավ Սիրիայի և Թուրքիայի միջև սահմանը: Այսպիսով. Ուրֆան բաժին ընկավ Թուրքիային և դրանով քաղաքի բրիստոնյաների. Հատկապես Հայերի, Հայացքն ուղղվեց դեպի Միրիա: Խաղաղության ճետ, սակայն, նրանց Համար մուտք չգործեց տեղաշարժման աղատությունը: Քրիստոնյաներին չէր թույյատրվում արտագաղթը. նույնիսկ գործով որևէ թուրքական գյուղ գնալ: Ճենց դրա Համար նրանց՝ երկրում մնայր դժոխքի վերածվեց. և յուրաքանչյուրի ցանկությունն էր փախչել մոտակա սահմանով: Ակսվեց փոխադրման աշխույժ առևտուր: Տասր ոսկեղբամի դիմաց մահմեղականները բրիստոնյաներին մութ զիշերով անց էին կացնում սահմանի վրայով: Սակայն երրեմն նման խմբերը բռնվում էին և պատճենում բանտարկությամբ: Չնայած դրան՝ Հայերի թիվը քաղաքում նվազում էր: Վերջում մնացին միայն ամերիկացիների որրերը և մի խումբ աղքատներ. որոնք փախուստի Համար վճարելու դրամ չունեին:

Ամերիկացիները 1919 թ. ընթացքում ամրող Թուրքիայից Հավաքել էին մոտ տասր Հաղար որրեր՝ բոլորը երեխաններ. որոնք տեղահանության ժամանակ տարվել էին թուրքերի. քրդերի և արարների տները: Գնալով ավելի ուժեղացող քեմայական կառավարությունը շատ վայրերում դժվարություններ էր Հարուցում ամերիկացիներին՝ վերահսկելով և խոշնդրուելով նրանց աշխատանքը. նրանցից օգնություն պահանջելով նաև Թուրքիայի բաղմաթիվ մուսուլման որրերի Համար: Բայց քանի որ նրանց Հատկացված գումարների վրա Հնարավոր չէր Հսկողություն սահմանել, օգնության արշավախումրը որոշեց իր Հայ որրերին տեղափոխել ոչ թուրքական մի երկիր: Հարավարևելյան Անատոլիայի Համար որպես նպատակակետ նկատի առնվեց Լիբանանը: Անգորայի կառավարությունը Հիմնականում գոչ էր. որ Հայ որրերը տեղափոխվում էին: Այնուամենայնիվ, ամեն քաղաքում. որտեղ որրեր կային, անհրաժեշտ էր տեղական կառավարությունից առանձին թույյտվություն

Խնդրել: Այդ գործելակերպը որոշ չափով բարդացնում էր տեղափոխությունը: Ութ ամսվա ընթացքում, ապրիլից մինչև նոյեմբեր, միայն Հարավարևելյան շրջաններից հաջողվեց 10.000 որր տեղափոխել Լիբանան: Քանի որ կինս և ես, չնորհիվ մեր լեզվի և տեղական սովորությների իմացության, այդ աշխատանքի համար ավելի հարմար էինք, քան ամերիկյան նպաստամատույցի աշխատակիցները, որոնք ընդամենը մի քանի տարի էր, որ երկրում էին գտնվում, մեղ երկուսիս հանձնարարեցին Ուրֆայի, Մարդինի, Դիարբեքիրի, Խարրերդի, Եղինի, Արարկիրի և Մալաթիայի շրջաններից մոտ 8000 երեխանների տեղափոխումը, մի աշխատանք, որը մեղ այնպիսի ուրախություն պատճառուց, որ մենք մեր կյանքի այդ հատվածը կարող ենք համարել ամենազեղիկներից մեկը: Այդ իսկ պատճառով սիրով ուղում եմ ընթերցողներին մի բիշ էլ պահել ու նրանց մի քանի տեսարան նկարագրել այդ տեղափոխությունից:

[68.] Բըև-Փ-Դավո

Երեխանների առաջին խումբը ևս առաջնորդեցի: Գիտեի, թե որքան կարենոր էր, որ բոլոր քրդերը, որոնց տարածքով անցնելու էինք Ուրֆայից մինչև Զերարլուղ, և որոնք երկու տարուց ի վեր իրենց շրջանում քրիստոնյա չէին տեսել, տեղեկություն ստանային, թե ինչ էր կատարվելու: Հանկարծ տեսնելով, որ կրկին իրենց երկրով մեկ ամրողջ խմբեր են անցնում, նրանց մեջ վերստին կարող էր արթնանալ այդ երեխաններից մի քանիսին գողանալու ախորժակը: Սակայն, եթե նրանք ինձ տեսնեին կանգնած տեղափոխման գլուխ, Հավատացած էի, որ Հանուն ինձ նրանց քրդական պատիվը թույյ չէր տա մեղ անհանգստացնել:

Մեր առաջ քրդական մի զյուղ կար: Երկու սայլ չէր հետեւել՝ իրար մոտ մնալու իմ հրամանին: Այդ պատճառով դրանք մեղանից առաջ էին զյուղ հասել, երբ դեռ ընակշությունը ճանապարհորդող ամրողջ խումբը չէր տեսել: «*Wā'a sewkiel-i-gjiaure»* [Գյավուրների մի ամրողջ ցեղ] ճայով, քրդերը կանգնեցրին սայյերն ու սկսեցին իրենց կանոնավոր թալանր: Այդ ընթացքում ես, Հիմնական խմբի հետ, հասա զյուղի

Հրապարակը: Ինձ անմիջապես ճանաչելով, «*Wa'a Yacub Effendi*» բացականչություններով թայանին վերջ տվեցին, զողացած իրերը աղջիկների կողմը նետեցին և չնայած սպասելու իմ կանչին՝ ծկեցին զյուղի մյուս ծայրը: Ուրեմն ինձ ճանաչեցին: Ես էլ հավաքնեցի զյուղի ամրողջ բնակչությանը, տեղեկացրի նրանց, որ այս երեխաները թուրքերից արտագաղթելու թույլտվություն են ստացել, և որ սա միակ խումբը չէ, այյ շատերից առաջինը, որ անցնելու էր այս տեղերով: Հոյս հայտնեցի, որ նրանք արդեն ի սեր իրենց բարեկամի, որը ևս էի, հոգ պիտի տանսեին, որ երեխաներին որեւէ վնաս չհասցվի: Նրանք ներողություն խնդրեցին և երդից ին այժմ արդեն այդ զյուղի համար հանգիստ էի: Այստեղ իմ խնամարկայների հետ, մինչև տեղափոխման ավարտը, նաև երր ևս խմբի հետ չէի լինելու, վատ չէին վարվելու: Եվ այդպես էլ եղավ: Ամուսն ամիսներին հաղարավորներ անցան այստեղով: և ոչ մեկին վնաս չհասցվեց:

Սիֆթեկ կողվող մեկ այյ բրդական զյուղում, որն արդեն պատկանում էր Սիրիային, մեր երեխաներին ոչինչ չէր կարող սպառնալ: Սակայն բնակչությունը դարմացել էր՝ տեսնելով ճանապարհորդող խմբին ջրհորից ջոր հանելիս: Շատերն ապշած հարցնում էին. «*Wa'a dji'e?*» (Ի՞նչ է սա:) Ես իմ հետիոտն խմրով մի քանի րոպե ուշ հասա ջրհորի մոտ: Հենց որ տեղ հասա, ինձ անմիջապես ճանաչեցին և սրտագին ողջունեցին: Նրանցից մեկը, իր ամրողջ ձայնով իմաց տվեց մի կողմ զտնվող վրանների բնակիչներին. «Մոհամեդ, Մահմուդ, Խալի, շուտ եկեք, տեսեք, թե ով է եկել: Բրե-ի-Դավոն, Դավթի եղրայրը»: Ես, ուրեմն, Դավթի եղրայրն էի: Բայց ո՞վ էր Դավոն, չգիտեի, իսկ բրդերը ոչ մի կերպ չէին հավատում, որ ևս Դավոյին չէի ճանաչում: Զէ՞ որ ևս նրան ձեռքերի վրա ևմ պահել, չէ՞ որ նա վեց ամիս հիվանդ պառկած է եղել Ուրֆայի մեր հիվանդանոցում, չէ՞ որ նա յատ հաճախ պատմել է իրենց, թե ինչ եմ եղել ևս նրա համար, եղրորից առավել: Երր հարցրի, թե երր է դա եղել, ասացին՝ մոտ 12 տարի առաջ: Զարմանալի չէր, որ ևս նրան չէի կարողանում հիշել: Այդ ընթացքում եկել էին Մոհամեդը, Մահմուդը, Խալին, բայց ոչ Դավոն: Վերջինս հենց նոր ուրիշ զյուղ էր գնացել: Երր հաջորդ օրը կրկին անցնում էի այդ տեղերով. նա ջրհորի մոտ էր: Ինձ տեսնելով,

մոտեցավ ինձ համրություու: Նա տղամարդ էր դարձել, մեծ և ուժեղ՝ փարթամ մորուքով և բաց, խիստ մաղոտ կրծքով. ինձ լրիվ անծանոթ, քանի որ 12 տարի առաջ. երբ նա հիվանդանոցում պառկած է եղել, Հաղիվ 12 տարեկան տղա կլիներ: Նա ինձ ճանաշեց, որովհետև ևս հավանարար չատ բիշ էի փոխվել: Այնու հետև նա սրտանց հրամելու տվեց իր ըրեկին (նորայր). որին սիրով պիտի ընդուներ իր տանը՝ ճաշի հրավերով: Նա զեր հասցրեց ինձ ցույց տալ իր երիտասարդ կնոջն ու Հաղիվ առաջին քայլերն անող երեխային. իսկ ինձ ներկայացնելիս, ասաց, որ ես իր ըրեն եմ:

[59.] Խոստովանություն

Որբերի մի խմբի հետ նոր էի դուրս եկել Դիարրեքիր քաղաքից՝ ճանապարհու շարունակելու զեպի ջերարդուղ: Դարրասի առաջ ներկա-քացակա էին անում, որը միշտ ոստիկանների գործն էր: Կարդացին անձնազրերի անունները: Այդ ընթացքում պարզվեց, որ ներկա չորս պատանինների անունները շտրվեցին: Խսկ չորս այլ անուններ տրվել էին, որոնց ոչ մեկը շարձագանքեց: Մի՞թե սա առեղծված չէր: Մարդինում, երբ ես այս խմբի հետ ճանապարհ ընկա, ներկա-քացակա չէր արվել: Մեկ անգամ ևս կանչեցին ռոլոր անունները, նույն արդյունքո՞ւ չորս պատանու անուն չկար, չորս պատանիններն էլ, որոնց անունները կարդում էին, ներկա չէին:

— Ահ, ահ, — ասաց 10 տարեկան մի պստիկ. — չէ՞ որ երր Մարդինից դուրս եկանք. ինձ ասացին, որ ճանապարհին իմ անունը ներսես է լինելու և ոչ թե Լեռն: Նույն էր և մյուս երեքի հետ, նրանք շինծու անուններ էին ստացել: Այժմ արդեն նրանք էլ խոստովանեցին, որ ամերիկու հի օրիորդ Ֆ-ն, որը դեկավարում էր Մարդինի որրանոցը. նրանց ասել էր, որ մինչև երկրի սահմանը նոր անուն էին ունենալու, և հենց այդ անունն էր. որ նրանք չգիտեին: Ես ծիծաղեցի խոստովանության վրա. բայց դա երկար շտեսնց. քանի որ ոստիկանը հայտարարեց, որ այդ չորս պատանինները ճանապարհու շարունակելու իրավունք չունեն, և որ նրանք պետք է խմբից ետ մնան: Ես վերադարձա քաղաք՝ ոստիկանապետի մոտ, և երր

վերջինս կլ թույլ չտվեց երեխաներին տանել, զնացի վալիի մոտ՝ նրանից խնդրելու երեխաներին աղատ արձակել, սակայն իդուր: Այսպիսով, ստիպված եղա հետևել այդ բնթացքում առաջ շարժված խմբին՝ վատ տրամադրությամբ մեր շար բախտի համար: Ավելի ուշ, երեխաները գտան սահմանն անցնելու ճանապարհը:

[60.] ՊտտաՀողմ

Հաղիկ քառորդ ժամ կիմներ, որ հեռացել էինք բաղաքի դարպասից և ևս՝ նստած ճանապարհորդական իմ սայի մեջ, մեկ անգամ ևս աշքի էի անցկացնում երեխաների անձնագրերը. երր հանկարծ մի պտտահողմ սկսվեց. բոլոր թղթերը սայից դուրս թոցրեց, և սոսկայի փոշին ստիպեց, որ մի քանի ակնթարթով աշքերս փակեմ: Իսկ երր փոթորիկն անցավ, ու ևս կարողացա կրկին աշքերս րաց անել. իդուր էի փնտրում անձնագրերը: Ո՞ւր կարող էին դրանք թուած-զնացած լինել: Հեռվում երեւում էր մրրիկը, բայց ոչ թղթերը: Արագ շարժվեցի ամպի ուղղությամբ, հույս ունենալով, որ զեռ կկարողանամ գտնել ամեն ինչից ավելի կարեւոր այդ անձնագրերը: Իսկապես, մի քանի հարյուր մետր հեռավորության վրա, ժայռերի արանքում, գտա հինգ թերթ՝ ամեն մեկի վրա 22 անուն, սակայն 22 անունով մեկ թերթ բացակայում էր: Ուր էլ որ նայեցի, օգուտ չուներ, այն բնդմիշտ կորել էր: Փոշու ամպն արդեն հեռու էր, շատ հեռու, վաղելով էլ նրան հասնելն անհնարին էր: Ուստի ուղերորությունս շարունակեցի առանց այդ մեկ թերթի, մոտավորապես պատկերացնելով. թե ինչ դժվարությունների էի հանդիպելու մինչև Սուրութի մյուս կողմը՝ սիրիական սահմանը հասնելս: Ոստիկանական հաջորդ ստուգումն անցնելու էի Սևերեկում: Երբք, չուտով վրա հասան դժվարությունները: Ոստիկանները պահանջեցին ներկա-րացակա անել քաղաք հասնելուց առաջ, քանի որ հայտնել էի, որ քաղաքում՝ տեղի բացակայության պատճառով զիշերը մնալ չէինք կարող: Անմիջապես ղեկուցեցի անձնագրերի հետ կապված ձախողության մասին: Թե ինձ հավատացին, թե չէ, կարեւոր չէ, որովհետև ասացին, որ երեխաները, որոնց անուն-

Ները չկան, պետք է երկրում մնան և որ դրա դեմ ոչինչ անել Հնարավոր չէ: Գնացի քաղաք մութեսարիֆին (նահանգապետ) փնտրելու: Քանի որ ուրբաթ էր, ստիպված եղա իր տունը գնայ՝ շատ տշաճ մի բան, նկատի ունենալով, որ թուրքերը չեն սիրում օտարականներին իրենց տանն ընդունել, եթև այցելությունների Համար պաշտոնական տեղ ունեն: Սակայն պարուն սիրայիր էր, ուշադիր ինձ լսեց, բայց ափսոսանք Հայտնեց, որ չի կարող այդ երեխաններին իրավունք տալ ճանապարհը շարունակելու: Ի վերջո մի քիչ կակղեց, թույյ տալով, որ բոլոր երեխաններին տանեմ մինչեւ քաղաքից մոտ վեց կմ Հեռավորության վրա գտնվող մի աղբյուր, մոտակայքում միակ տեղը, որտեղ կարելի էր գտնել բավականաշափ ջուր մարդկանց ու կենդանիների Համար, ինչպես նաև խոտածածկ տարածություն, որի վրա կարելի էր իջնանել: Սակայն զիշերը մեր վրա ոստիկանական Հսկողություն սահմանվեց, որպեսզի մնանից ոչ որ չփախչի: Հաջորդ օրը նկավ ոստիկանապետն ու կրկին ներկա-բացակա արեց, որպեսզի այն երեխաններին, որոնց անունները չկային, ետ տաներ Սևերեկ: Ես տեղափորեցի նրանց երեք սայերի մեջ ու նրանց Հետ գնացի նահանգապետի մոտ, նրան խնդրելու, որ թույյ տա նրանց գոնե մինչեւ Ուրփա տանեմ, քանի որ այնտեղ մեծ տուն ունեինք. իսկ այստեղ, Սևերեկում նրանց ընդունելու որևէ տեղ չկար: Ժամը 11-ին կարողացանք վերադառնալ մեղ սպասող խմբի մոտ և շարունակել մեր ճանապարհը: Հաջորդ օրը երեկոյան Հասանք մեր որրանոցը. և նոր էինք բակ մտել, երր ժամանեց ոստիկանապետը իրեն ուղեկցող երեք ոստիկանով. որոնք ներկարացակա արեցին: Դրանից Հետո միայն Հեռագրեցին Մարդին՝ կառավարությանը, տեղեկանալու ճանապարհ ընկած երեխանների նախնական թվի մասին, և երր երեք օր Հետո Հարցը. իմ տվյալների Համաձայն, պարզվեց, թույյ տվեցին շարունակել մեր ճանապարհը:

[61.] Սայլերի ամրոցը

Խարբերդից, որտեղից նախատեսվում էր տեղափոխել մոտ 5000 երեխա, անհրաժեշտ էր Հնարավորին չափ մեծ խմբեր ճանապարհ Հանել: Դա մշտապես կապված էր պաշտոնական րնութիւնի, ինչպես նաև րուն ճանապարհորդությանը վերաբերող մեծ նախապատրաստությունների հետ: Մեծ մասամբ դա երեխաների 50 խումբ էր, քաղկացած 300-400 հոգուց, որոնք միասին պետք է ճանապարհ Հանվեին: Երեք ամիսների ընթացքում, որ պետք եղան տեղափոխման համար, ինձ երկու անգամ հաջողվեց մեկ օրում 700 երեխա ճանապարհ Հանել: Մի մասը՝ սայլերով Դիարրեկիրի վրայով Ձերարյուղ, մյուս մասը՝ զրաստներով Մալաթիայի վրայով ղեպի Կարխսմիս (Ձերարյուղ): Դրանք ինչ մեծ օրեր էին: Խնչպես էին փայում ճանապարհ ընկնող երեխաների ղեմքերը: Վստահարար խորայելացիներն անգամ այնքան ուրախ չէին. երր դուրս էին գալիս Եղիպատոսից:

Ամոռան այդ ամիսներին՝ որպես զիշերելու վայրեր, օգտագործում էինք ոչ թե օֆենանները, որոնց մեծ մասը շատ փոքր էին, այլ փնտրում էինք զյուղից դուրս որևէ ճամբար, որրան Հնարավոր էր ջրին մոտիկ: Սայլերով ամրոց էինք կաղմում, այսինքն՝ սայլերը լայն շրջանակով այնպես էինք տեղադրում, որ մի սայլի սոնակայր հագներ մյուս սայլի ետևի մասին: Այսպիսով, 20-30 սայլ կաղմում էր մի մեծ շրջան: Ապա ձիերին կապում էինք շրջանի ներսի կողմը, իսկ մեծտեղում պառկում էին երեխաները իրենց հետ բերած րրդյա ներքնակ-ների վրա: Յուրաքանչյուր սայլին կցված առաջնորդ տղաները բաժանում էին ուտելիքը, որը միշտ սառն էր, 50 Հոգիանոց, Հաճախ և ավելի փորբարթիվ, այսպես կոչված սայլի խմբերին: Քսելուց առաջ երգում էին երգեր, որոնք զիշերվա մեջ հրաշալի էին Հնչում: Կարևորն այն էր, որ խումբը վերջապես Ուրբա Հասներ, որ այնտեղ բոլոր երեխաների համար լողարան պատրաստ լիներ, և որ փոշոտ սպիտակեղենը մաքրվեր: Այդ ամենի համար ամեն անգամ մնում էինք մեկից երկու օր: Ճանապարհն այստեղից շարունակելու գործը կնոշա Հոգածության տակ էր: Մեծ մասամբ նա երեխաների հետ գնում էր մինչև Ձերարյուղ տանող երկաթուղին:

[62.] Հույն որբերը Մալաթիայից

1920-21թի. ձմռանի անասանելի աղետի ննխարկվեց նաև կենտրոնական և արևմտյան Անատոլիայի ուղղափառ րնակչությունը: Զէ՞՞ որ Թուրքիան պատերազմի մեջ էր Հույների հետ: Այդ ժամանակ թուրքական խորհրդարանում որոշում ընդունվեց Հույն-ողդափառ րնսկչությանը նույնպես երկրից արտաքսել: Եվ քարավանների անծայր երթերը ձգվեցին Մերսիվանից, Սվաղից, Կոնիայից դեպի Խարբերդ, Դիարբեքիր և Բիթլիս: Վրա հասավ ճմեռը: Տեղահանվածների մոտ 90 տոկոսը դոհվեց ճանապարհներին: Խարբերդ կատարած իմ առաջն ճանապարհորդության ընթացքում Տավրոսի լեռներում տեսա հազարավոր գոհերի խունացած ոսկորներ: Մերձարևելյան նպաստամատույցը, որը երկրում աշխատում էր, հավաքել էր երեխաններին, հատկապես Մալաթիայում: Ինձ ուղարկեցին նաև այնտեղ, որպեսդի այդ երեխաններին էլ, թվով 900, ճանապարհ հանեի: Ամերիկացիններին, որոնց հանձնված էին այդ երեխանները, թույլատրվում էր նրանց միայն հաց և անկողին տալ՝ վարձված մի տան մեջ: Երեխաններին դրաղեցները արգելված էր: Ի դեպ, Մալաթիան մի վայր էր, որտեղ մողեզնում էր դողերոցքը (*malaria*): Ամեն օր մահանում էին երեխաններ: Մի շաբաթում, որի ընթացքում ես այնտեղ էի, այդ խեղճ արարածներից մահացավ 20-ը: Խնչպես կարող եմ այս երեխաններին ճանապարհ հանել, հարցնում էի ինքս ինձ: Տեղի կառավարությունը, որը սովորականին հակառակ՝ իմ նկատմամբ անրարյացակամ էր, նախ պահանջնեց գնահատ երեխանների ցուցակը: Ըստ առողջական վիճակի, ես նրանց բաժանեցի երեք խմբի: Առողջ երեխանները, գրաստներին նստած, յեռներով շարժվելու էին դեպի հարավ, երկրորդ՝ ավելի թույլ խմբին, Հույս ունեի սայլերով Դիարբեքիրի վրայով ուղարկել և վերջապես կիսամեռ երեխաններին ավտոմեքենաներով ճանապարհ գցել: Ինձ մեծ դժվարություն պատճառեց, Հունարենին գիտակ շինելով, յուրահատուկ անուններն արտասանելը: Մի աղջիկ կոչվում էր Նետումանե Խարալամբոս, մի պատանի՝ Խարալամբոս Նետումանոս, մեկ այլ աղջիկ՝ Նորդանե Արեստակի, մեկ այլ պատանի սակայն՝ Արեստակի Նորդանոս և այլն:

ηήկանության հետ, որն անձնագրերը սցուցակների:

ախտաբար, ի վերջո, մոտ տասը սայդ տեղափորեցի թույլ երեխաներին և հսկ ես հաջորդ օրը մեքենայով մեկնեց 12 երեխայի հետ: Մի փոքրիկ պատճեն մեջ էր, զիրկս առա, քանի որ այլևս տեսանք ունեցած էր: Մեկ ժամ ճանապարհներիս վրա հոգին ավանդեց: Նրանից նա սառեց իմ զրկում: Երեք ժամ հետո հասանք Խարբերդ, որտեղ ես լուր բեռից:

մուց բարեկամ

Խիայում ես ունեցած մի այլ արտառոց սպառանոցը պատկանում էր պարոն Քաջազնուն (Քաջազնուն), որն այնտեղ մինչև պատերազմի վերաբերյալ հաստատություն էր պահում: Որպես այս նույնական թուեր եռելու Ամենա

տունը վերածել Հիվանդանոցի: Այլապես մահակալները պիտի գողանային:

Այդ օրերին ամերիկացիների համար աշխատում էր մի հայ, որը պատերազմի բռնկումից քիչ առաջ, որպես Ամերիկայի քաղաքացի Մալաթիա էր նկել՝ իր ծեր մորը Ամերիկա տանելու համար: Նա չորս տարի թարնված ապրել էր մի քարայրում, իսկ պատերազմից հետո զարձավ ամերիկացիների աջ ձեռքր: Ամերիկացիներն այդ մարդուն՝ բնտանիքի հետ, ուղում էին Սիրիա տանել, սակայն նահանգապետը ոչ մի պայմանով թույլ չէր տալիս: Իզուր օգտագործեցի բոլոր լծակները, որպեսզի հայի համար մեկնելու թույլտվություն ստանամ: Այդ ժամանակ սանիտարական տեսուչն ինձ ակնարկեց, որ նահանգապետը աշք ունի իմ ձիռ և կառքի վրա՝ իր նոր հիվանդանոցի համար: Ուրեմն զնացի նրա ապարանքը, որտեղ կարող էի նրա հետ առանձին խոսել: Երբ խոսքը հասավ ձիռուն և կառքին, ևս նրան բացեփրաց ասեցի, որ սիրով նրան կմատուցեի այդ նվերը, սակայն դրա դիմաց որպես փոխադարձ ծառայություն նրանից կակնեալեի մեր հնաց նոր հիշատակած հայի աղատ արձակումը: Հազիկ էի դա ասել, պարոնն ընկապ կատաղության մոլուցքի մեջ.

- Ինչ է, ուզում ես ինձ կաշառե՞լ: Ծղուք, անիծյալ ամերիկացիներդ ու եվրոպացիներդ, դուք մեզ վատարանում եք ամրող աշխարհով մեկ, իսկ վատն այդ դուք եք:

Նա ինձ շթողեց մի բառ արտասանել, այլ ուղղակի վոնդեց.

- Դո՞ւրս այստեղից:

- Ինձ դուրս անելու կարիք չկա, - ասեցի ես, - ես ինքս կգնամ:

Այսպես, ես դուրս եկա այն հույսով, որ նահանգապետին, որն ինձ առանց այդ էլ քանիցս վշտացրել էր, այլևս երբեք չէի տեսնելու:

Այդ օրերին, սակայն, այդ պարոնի միակ դստրիկը ծանր հիվանդացավ: Քաղաքի երեք բժիշկները, մեկ թուրք, մեկ հայ և մեկ աքսորյալ հույն, շվարած կանգնել էին երեխսայի մահճակալի մոտ: Քաղաքի ոստիկանական պարետը, որ նախկինում Ուրֆայում էր, ինձ լավ էր ճանաչում, որովհետև մի անգամ Ուրֆայում բուժել էի նրա երեխսային: Վերջինս հարցրել էր նահանգապետին, թե ինչու ինձ չի կանչում իր երեխսայի

Համար: Այդ ժամանակ նա պարետին բացատրել է, որ ինքն ինձ ժամ չառ փառ է վարվել և որ այժմ ինձ չի համարձակվում կանչել:

- Թու նրան պարզապես չես ճանաչում, նա գոռող մարդ է, սպասի՛ր, ես նրան կկանչեմ, և վստահ եմ, որ կգա:

Այսպես էր խոսել պարետը: Այդ օրվա երեկոյան, երր ես անցնում էի զորանոցի կողրով, պարետն ինձ իր մոտ կանչեց և սղերովթյունը բացատրեց: Ես էի իմ կողմից նկարագրեցի վերաբերմունքը, որն ինձ բաժին էր ընկել, վերաբերմունք, որ չէի տեսել թուրք պաշտոնյաների հետ 22 տարիների իմ շփոմների ընթացքում: Սակայն պատրաստակամություն հայտնեցի երեխային տեսնելու, եթե նահանգապետն ինքն է դա ցանկանում: Հաջորդ օրը, վար առավոտյան, նահանգապետից մի երկտող ստացա, որով նա ինձ խնդրում էր, որ ես բարեհաճամ գալ երեխային տեսնելու: Ուրեմն ես գնացի: Նախան ինձ երեխայի մոտ ուղեկցելոր: Նա ինձանից ներողություն խնդրեց, իսկ ես դա նրան չնորհեցի՝ ձեռքս մեկնելով: Չնայած որ ձեռքիս տակ չունեի հիվանդ երեխայի արյունը հետազոտելու հարավորությունը, կարողացա ճիշտ ախտորոշել հիվանդությունն ու հանգստացնել վախեցած հորն ու առավել նս վախեցած մորր: Ասացի, որ երկու օրից ջերմությունը պիտի իջնի և երեխան պիտի առողջանա: Այդպես էլ եղավ: Ճիշտ է, ես այլևս չգնացի նրա ապարանքը հրաժեշտ տալու կամ հայի համար խնդրելու: Թե հիվանդին կատարած այդ այցելությանս հետեանքն էր, թե ոչ, չզիտեմ, բայց կարճ ժամանակ անց հայր կարողացել էր երկրից դուրս գալ: Բավական է, որ նա ազատվել է և այսօր ապրում է Ամերիկայում:

[64.] Ուրֆայի կայանի փակումը

1922 թ. Թուրքիայում դեռևս մնացած հայերի համար բացվեցին բոլոր դարպասները: Այժմ նրանք աղատ էին երկրից հեռանալու, նույնիսկ նրանց անվերջ հասկացնում էին, որ արտագաղթեն: Եվ երր նրանք դա չէին ուղում հասկանալ, դրան օժանդակում էին՝ նոր հալածանքների մասին լուրեր տարածելով: Ուրֆայից արդեն հարյուրավոր հայեր նախապես

փախուել էին Սիրիայի սահմանով: Հայ բժիշկը նույնպիս, որի հետ 1920 թ. իմ վերադարձից ի վեր աշխատել եմ, փախավ սեպտեմբերին: 1922 թ. համար ներկայացրած նախահաշիվը շվեյցարական իմ կոմիտեի կողմից հավանության չարժանացավ՝ նյութական միջոցներ չինելու պատճառով: Ուստի ինձ տրվել էր հիվանդանոցը փակելու կամ պահելու բնտրությունը: Սակայն չէի կարողանում որոշում կայացնել: Իսկ բժիշկը չէր ուղում մինչև հիմա ստացած աշխատավարձով շարունակել աշխատանքը: Նա մեծ ծախսերի տակ էր ընկել ինորքական զինվորական ծառայությունից աղաւովելու համար և այժմ ապագինում էր իր փաստակելիք դրամին: Մենք համաձայնության եկանք, և նրա աշխատավարձը կրկնապատկեց: Գործ մենք շատ ունեինք: Վիրահատությունների համար ավելի բարձր վճար սահմանելով՝ եղավ այնպիս, որ հիվանդանոցի դրամարկղի գումարը Հուլիսի 1-ի դրությամբ ավելի փոքր չէր, քան եղել էր Հունվարի 1-ին: Սա Ուրֆայի հիվանդանոցի պատճության մեջ աննախրնթաց դեպք էր: Ուրիշ տեղից, սակայն, դրամական նպաստներ մուտք չէին դորձում: Հուլիսի սկզբին ես պարտավոր եղա Խարրերդ զնալ՝ զեկավարելու որբերի տեղափոխումը, և գրեթե միաժամանակ հիվանդանոցի եկամուտը նվազեց: Ուրֆայի առողջապահության տեսուչը միշտ բարեկամարար էր տրամադրված մեր կատարած աշխատանքի նկատմամբ: Դրա մասին էլ էի ես Հոգ ստանում: Այդ նա էր, որ ինձ հրահրեց՝ 1920 թ. Հունվարին իմ բժշկական գործնական կարողությունների վերաբերյալ հաջող հանձնած քննության վկայականս ներկայացնելու Անգորա, սրով հետև վստահ էր, որ պիտի ստանայի բժշկական գործունեությունը շարունակելու պաշտոնական թույլտվություն՝ առանց հայ բժշկի: Ես նրան ասեցի, որ գուցե այժմ դրա ժամանակը չէ, քանի որ զիտեի. Թե Թուրքիայում ինչպիսի դժվարությունների էին բախվում ամերիկացի վկայագրված բժիշկները: Այնուամենայնիվ, տեսուչի պնդումով վկայականն աւգարկվեց, և Խարրերդում գտնվելուս ընթացքում Անգորայից եկավ պատասխան, ըստ որի՝ ոչ մի արտասահմանցի բժշկի, որն իր ուսումը չի ստացել թուրքական համալսարանում, չէր թույլատրվելու Թուրքիայում գրաղվել բժշկական գործունեությամբ: Նոյնպիս, այլևս արտասահմանցիներից քննու-

թյուններ չէին բնդունվելու, ինչպես դա մինչ այժմ կատարվել է:

Բանր հասավ դրան, որ Հայ բժիշկը, որը պաշտոնապես մեր Հիվանդանոցի բժիշկն էր, փախսավ: Դեռ ավելին, այժմ Ուրֆայից փախչում էին բոլոր Հայերը, և ամերիկացիները կնոջս ու ինձ ես խնդրեցին՝ ստանձնել Ղաղիրի որրանոցը, այնպես որ ևս, ի վերջո, ծանր սրտով որոշեցի, գոնես ժամանակավորապես, յուծարել Ուրֆայի Հիվանդանոցը: Մենակ այլես չէի կարող աշխատել, իսկ կապվել թուրք բժշկի հետ, չէի Համարձակվում: Այսպես եղավ, որ մենք 1922 թ. ղեկտեմբերին վերջնականացես թողեցինք Ուրֆան: 1897-ին դ-ր Լևիսիուսի առաջին միսիոներները ժամանեցին Ուրֆա, իսկ 25 տարի հետո նրանք բարդարից հեռացան: Արդյոք Հնարավոր կյինի^ա երրևէ այնտեղ նորից վրան լսվել: Թե՛ մեկնդմիշտ հեռու ենք մնալու այդ երկրից, որին նվիրաբերեցինք մեր կյանքի լավագույն ուժերը և մեր մեծագույն սերը: Որքան քրտինք է թափվել, քանի՛ ազգոթքներ են մատուցվել այնտեղ երկրի ու ժողովրդի համար այդ 25 տարիների ընթացքում:

ԹՈՒՐՔԻԱՆ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ. ՆՈՐ ՓՈԽԸ

[«Օրիննոտ», 1928/5]

Թուրքիայում եղած առաջին տարիներին, ծանոթացաւ ո՞յ Հայուհու Հետ, որն ինձ վրա ուժեղ տպավորություն խողից: Սակայն նա, և նա սա ասում եմ բնդկելով՝ «ղմրախտարար»: իր տեսակի մեջ միակ կինն էր: Իշարկե, նա մի քիչ տարրեր- վում էր ամերիկու Հիներից: Նախատում էր նրանց և պնդում, որ ինքը՝ Հայուհին «օսմանուհի» էր, և թույյ չէր տա որևէ ամերիկուհու իրեն րան սովորեցնել: Եթե ես թուրք լինեմի, այդ կինն ինձ հրճվանք պիտի պատճառեր: Եվ այսօր Համարձակ- վում եմ Հավաստիացնել, որ եթե Հայուհիների մեջ ավելի մեծ լիներ նման կանանց թիվը, որոնք, լինելով օսմանական պե- տության Հպատակներ, իրենց մի քիչ օսմանուհիներ դգային: այսօր չինք ունենա այս սարսափելի երկպառակությունը թուրքերի և Հայերի միջև: Երբ այստեղ խոսում եմ Հայերի մասին, նկատի ունեմ այն Հայերին, որոնք թուրքական կամ օսմանյան պետության Հպատակներ էին: Ցավալին այն է, որ այդ այրի կինն այսօր Եգիպտոսում է անցկացնում իր ծերու- թյան օրերը՝ որպես վտարանդի: Ի զեպ, նա մինչև պատերազ մի վերջը Կոստանդնուպոլիսում էր և Եգիպտոս գնաց միայն, որովհետև նրա զուստրն այնտեղ էր: Եվ երբ ես մեկ տարի ա- ռաջ խոսեցի նրա Հետ, նա զեռ շարունակում էր թուրքերին թեմի տակ առնել և այն կարծիքը Հայտնել, որ իր աղքակից ները՝ Հայերը, նույնպես միշտ չեն վարվել թուրքերի Հանդեպ: Սա խոստովանանքի պես մի րան է, որը թեև մերթրներին սակայն դեռ ոչ բավարար Հաճախականությամբ. կարելի է լսել Հայ վտարանդիների շրջանակներում: Խնչքան շատ լինեն, նման խոստովանողներ, այնքան ավելի արագ իրար կմոտե- նան թշնամի երկու եղրայրները: Ի՞նչ եմ ասում, եղրայրներ՝ Թուրքը և Հայը եղրայրներ՝ Այո՛, եղրայրներ, եղրայրներ Հա- կառակ սոսկալի վիհին, որը 1860 թ. սկսեց բացվել նրանց միջն. և Հակառակ 1915-1916 թթ. և դրանից Հետո տեղի ունեցած դարհուրելի իրադարձություններին: Այդ նրանք չեն, որ մոռ մեկ Հազարամյակ իրար Հետ Հաց են կերել, միմյանց վրա Հոյ: դրել, և որ ամենակարեորն է՝ իրար Հետ լավագույնս Հասկաց

վել. Հնայած կրոնների տարրերության: Իհարկե, դարերի բնագրում Հաճախ և Հայերը թուրքերի կողմից ճնշման և Խարկվել: Սակայն ճնշումը մեծ մասամբ չի եկել վերելից. այլ սնուցվել է փորրողի մարդկանց կողմից, որոնք չէին Հանդուրծում Հնարամիտ. խելացի, ամեն տեսակի աշխատանքի մեջ ճարտար Հայերին: Խնչպես ցույց է տալիս պատմությունը. իրադրությունը փաստորեն վասթարացավ միայն վերջին Հարյուրամյակում: Շատ ժողովուրդներ, որոնք մինչ այդ օսմանյան տիրապետության տակ էին, անկախացան. այսպես աղասագրվեցին Ռումինիան, Սերբիան, Բուլղարիան և Հունաստանը: Անշուշտ այդ ժողովուրդների անկախության հասնելը նպաստեց այն րանին, որ Հայ ժողովրդի մեջ վերստին զարացավ՝ 11-րդ դարում օսմանների տիրապետության տակ անցնելուց ի վեր, աղատ Հայաստանի երրեք շխամրած փառ փազր: Խսկ Հայերը մինչև օրս մյուս րոլոր ոչ մահմեղական ժողովուրդների թվում թուրքերի նախասիրած տարրերն էին: Եթե դրսից, Հատկապես Ռուսաստանից եկող, փորիկ կայձերը Հայերին շրորոքնեին, չէին լինի 1895-ի, 1909-ի և 1915-ի սոսկալի իրադրածությունները: Զլ՝ որ այսօր էլ կա Հայերի, թեև նվազող, մի խումբ, որը, ինչպես վերևում նշվեց, խոսափանում է. «Եթե մենք 1914-ին Հավատարմորեն թուրքերի կողմը բռնեինք, այսօր մենք թուրքերի սիրելիները կլինեինք: Սակայն Հավատարմորեն թուրքերի կողմը բռնելու փոխարեն, Նրանց, որոնց մենք դարւեր ի վեր պատկանել ենք, մենք եվրապացիներին լսեցինք, որի հետևանքով գրեթե ամրողջովիշնաջրն ջվեցինք»:

Աշխարհամարտից հետո՝ նրան մասնակցող ժողովուրդներին ոչինչ այնքան չի գրգռել, որքան մեղավորության Հարցը: Սակայն ժողովուրդների Հաշտեցմանն էլ ոչինչ այնքան չի նպաստի, որքան մեղքի մասին Հարցադրումին անկանխակալ պատասխան տալը և դրա հետ կապված անհրաժեշտ մեղքի ճանաշումը: Այդ խսկ պատճառով Հայերի համար էլ այնքան ցավոտ շպետք է լիներ՝ խոսել մեծ իրադրածություններին ունեցած իրենց որոշ մեղսակցության մասին: Եկեք ընդունենք, որ պատիվը միշտ վայել է ճշմարտությանը, ինչքան էլ որ այն դառը լինի: Ապենցելերցին շատ դիպուկ կերպով ասում է «Հույն Zanke töönd zwee seeh.» (Վեճը պետք է երկու կողմ ունենա:

Այսինքն՝ երկու կողմն էլ մեղավոր է: Նույնը վերաբերում է և այս երկու ժողովուրդներին, որոնց Համաշխարհային պատերազմն անսահմանորեն իրարից հեռացրեց: «Թող Հայերը մտնեին թուրքերի դրության մեջ և իրենք իրենց Հարց տային, թե ի՞նչ կանեին \ կենաց ու մահու պայքարում՝ իմանալով, որ իրենց սեփական ժողովրդի մի Հատվածը՝ մոտ երկու միջին թուրք, պաշանջում էր ոչ այլ ինչ, եթե ոչ Հայերի կործանումը»: Սակայն վերը նշված խոստովանությունը պետք է գա նաև թուրքերի կողմից: Դեռ աշխարհամարտի րնթացքուն շատ թուրքեր ինձ ասում էին, որ պատիճր շափից դուրս դաշտան էր: Եվ եթե մենք այսօր մեզ Հարց տանք, թե այդ ինչպես պատահեց, որ մահվան դատապարտված այդ արսորյալներից այսօր մոտ 80.000 կին ու երեխա ողջ է մնացել, ապա մենք պարտավոր ենք և իրավունք ունենք դա վերագրելու մահմեղականներին, իսկ նրանց թվում ոչ միայն քրքերին ու արարներին, այլև Անստորիայում ապրող Հաղարավոր թուրքերին: Նրանք պարզապես ի վիճակի չէին և չէին կամննում կատարել դեկավարների խիստ հրամանները և որոնելով փրկության ուղիներ՝ ներս էին առնում և թաքցնում վտարանդիներից, ում որ կարողանում էին: Սա նույնպես Հարկ է երախտագիտությամբ ճանաչվի Հայերի կողմից: Նման ճանաչում իր Հերթին, ճանապարհ կհարթի Հաշտեցման Համար: Հաղարավորների փրկությունը մահմեղական բնակչության կողմից մի արարք է, որը ցույց է տալիս, որ նրանք զիտակցորեն բնդունում էին, Հայ ժողովրդին պատուհասած անարդարությունը: Սակայն Հաշտեցման կամ փոխրմբոնման Հասնելու Համար, իրենք՝ ժողովուրդների դեկավարները և ոչ միայն ստորադրյալները, պետք է զառնան իրենց մեղքը ճանաչողները: Կա՞ն նրանց մեջ այնպիսիները, որոնք պատրաստ են խոստովանելու: Դժվար է թուրքիայից դուրս գտնվելով ասել, թե այդ իմաստով ինչպիսին է Հավանականությունը թուրք առաջնորդների շրջանում:

Քանի որ 1922/23 թթ. Մուստաֆա Քեմալի վարչակարգի օրոք, թեկուղ փախուստի ձեռվ, տեղի ունեցավ Հայերի արտազադթը. նրան անհնարին է դասել այն առաջնորդների թվին, որոնք կարգադրել են Հայ ժողովրդի տեղահանումն ու ոչնչացումը: Այսպես Փրանսիացիների հեռանալուց հետո նա թուրքական տարածքներում հեշտությամբ կարող էր Հայերին

վերջին հարգածը հասցեկ: Բայց նա դա չարեց: Սակայն նա նրանց արտագաղթել տվեց: «Թող գնան, եթև չեն ուղում օսմաններ լինել»: Թուրք-սիրիական-իրաքյան և պարսկական սահմանի երկայնքով մեր վերջերս կատարած ճանապարհորդության ընթացքում շարունակ խում էինք, որ թուրքական տիրապետության տակ գտնվող քրդերին ներում է շնորհվել, որ նրանց թուրքատրվում է պահելի իրենց լեղուն և իրենց զիսանոցը (շատ կարենոր): Եթև սա իրողություն է, ապա պետք է մտածել, որ թուրքական քաղաքականությունը վերափոխման շափաղանց մեծ կարիք ուներ, քաղաքականություն, որն ուղում էր երկիրը վերակառուցել, սակայն կառուցելու փոխարեն շարունակ քանդում էր (օրինակ՝ ոչ զուտ թուրքական տարրերի բացառումը երկրից): Այդ զեպքում երկու տարրերի՝ թուրքերի և Հայերի, վերահաշտեցմանը այլևս շատ բան չի խանգարի: Թեև յսում եմ թուրքերի հետևյալ խոսքերը. «Մենք Հայերին այլևս չենք ուղում, հիմա որ նրանք արդեն դրսում են, որքան էլ որ նրանց կարիքն ունենք մեր ամայացած երկիրը վերակառուցելու համար. չե՞՞ս որ, միևնույն է, նրանք շարունակելու են մեկ աշբով ղեպի եվրոպա նայել և այնտեղից օգնություն սպասել, որն ուղղված կլինի մեր վարչակարգի դեմ»: Սա մեղ հանգեցնում է մեկ այլ խնդրի, որն անպայման պետք է հաղթահարվի, եթե մեր նպատակը փոխրմբունումն է: Հայացրի մշտական ուղումն է ղեպի եվրոպա, Ամերիկա, ինչպես նաև այն Հույսը, որ Հայ ժողովուրդը 1860 թ. ի վեր դնում է եվրոպայի վրա: Օգնի՛ր ինքող քեզ, և Աստված քեզ կօգնի: Բայց օգնություն մի՛ փնտրիր մեծ տերությունների մոտ: Սպասելի էր, որ դրանից Հայերը վերջապես բումված պետք է լինեին: Մի՛թե դա այդպես է:

1902 թ. էր: Մենք Նաերեկից Խարբերդ տանող ճանապարհի վրա էին: Մեծ քարավանի մեջ կային նաև Հինգ Հայեր, որոնք բոլորն էլ յակ անզլերեն էին խոսում: Դրա վրա դարմացած՝ ես նրանց Հարցրի, թե որտեղից էին զայիս և ուր էին զնում: Նրանք վերադառնում էին Ամերիկայից, որտեղ անց էին կացրել վերջին տասր տարին: Նրանք զնում էին իրենց Հայրենիքը, Խարբերդ:

- Ի՞՞նչ է,- ասացի ես,- վերադառնում եք այդ ազատ պետությունից, որտեղ ամեն օր կյանքի ապահովություն եք

րիան պետք է որ ի վիճակի լիներ այն բավարարել. թեկուղ իր սեփական օգտի համար: Սակայն որտեղ էլ որ Հարցնում եմ, թե ինչպիս էին Հայերն իրենք պատկերացնում իրենց ապահովությունը, միշտ դեմ էի առնում Հին շարիքին. մարդիկ չեն ուղում, չեն կարող թուրքերին վստահել. և միայն եթե մի մեծ տերություն երաշխափորեր իրենց ապահովությունը. սիրով կվերադառնային: Ինչպիսի անմսիթար վիճակ: Մի՞թե Հայերը դեռ չեն բուժվել այդ խննթ պատկերացումից. թե մեծ տերությունների կողմից կարեի է ինչ-որ բան սպասել: Բնական է, որ ով այդ մտքից շի կարող հրաժարվել, նոր Թուրքիայի ներսում անելիք չունի: Թող նա մնա դրսում և մաշվի Հայրենիքի կարութից:

Իսկ եթե Հայր սթափվի. հիշի այն տարիները. երր նա «եղրայրարար յոյա էր գնում» Թուրքերի հետ. հիշի, որ ինքը, ինչպես ուրիշ ոչ մեկը, Հարյուրամյակներ շարունակ կարողացել է թուրքի հետ լողու գտնել: Եթե Հայն այսօր էլ դա անելու ի վիճակի լիներ՝ ամրողջովին ձերրադատվելով դրսի ժողովուրդների վրա ունեցած վնասակար հոյսից. նա կիներ նոր Թուրքիայի մարդը: Այնժամ կարելի պիտի լիներ իրական ձևով կրկնել 1908 թ. Կատարվածը. երր սահմանադրության ընդունման ժամանակ թուրքերն ու Հայերը գրկախառնվեցին: Սակայն անսահման դժվար է մոռանալ դաժան տառապանքները. որ ապրեց ժողովուրդը. վստահելով թուրքի՝ մի ինչ-որ պահին տված խոստումին. «Որ նման բան այլևս երրեք տեղի չի ունենա, որ Հայի կյանքը նույնքան ապահով կլինի և կմնա, ինչպես ամեն օսմանցունր»: ԻՀարկե, մոռանալու Համար նախ պետք է ներել: Իսկ զա շատ դժվար է որևէ մեկի Համար, ով չի առաջնորդվում աստվածային կամքով:

Քանի՞ անզամ պետք է ներեմ իմ եղբորը, յոթ անգամը բավական է: Այս Հարցը տվեցին աշակերտները Տիրոջը. և մենք գիտենք պատասխանը. ոչ թե յոթ. այլ յոթանասուն անզամ: Որտեղ մուտք է գործում ներումը. այնտեղ սկիզբ է առնում մոռացումը. իսկ որտեղ ծայր է առնում մոռացումը. այնտեղ կարող է սկիզբ առնել նոր վստահությունը: Իսկ մոռանալը ավելի դյուրին է. եթե մարդ ինքն իրեն կարողանա ասել՝ ևս նույնպես մեղսակից եմ մեզ բաժին հասած դժրախտությանը: Ո՞վ է ուղում այսուհետե առաջինը մեռքը մեկնել, օսման քրիս-

տոնյա՞ն. թե՞ օսման մահմեղականը: Երկուս էլ իրար ձե՛ռք մեկնեք, իրար հետ համաձայնվե՛ք ու վերստին դտեք միմյանց, որպեսզի ավերակներից նոր կյանք ուրաժրանա և որպեսզի անարդարությունն էլ շտկվի:

Կարմիր մահիկի օգտին

[«Քրիստոնյա Արևելքը», 1920]

Երբ պատերազմը բռնկվեց և Թուրքիան նույնպես ներքաշվեց նրա մեջ, կինս որոշեց Ուրֆայի կանանց չրջանում ի նպաստ «Կարմիր մահիկի» դրամահավաք կազմակերպել: «Կարմիր մահիկր» միջաղղային Կարմիր խաչի մի ճյուղն է: «Խաչ» բառը գրեթե ատելի է մահմեղականի համար, քանի որ այն բրիստոնյանների խորհրդանիշն է: Դրա համար մահմեղականներն իրենց Կարմիր խաչի հաստատությանը տվել են «Կարմիր մահիկ» անունը: Կանանց շրջանակներում նման դրամահավաքը Ուրֆայի համար բոլորովին նոր, չլսված բան էր: Կնոջն համար պարզ էր, որ նա մենակ ի վիճակի չէր լինելու այցելել քաղաքի բոլոր կանանց, ուստի նա դիմեց մի քանի նրելի հայ կանանց: Նրանք էին, որ անցկացրին դրամահավաքը բրիստոնյա կանանց շրջանում: Խսկ մահմեղական կանանց, դա ակնհայտ էր, կինս պիտի այցելեր, եթե նրանցից ընդհանրապես կարելի էր ի նպաստ դրամահավաքի ինչ-որ բան ստանալ: Կասկած չկա, որ ընիկ բրիստոնյա կանայք մահմեղականների դռններից պիտի փոնդվեին:

Սակայն բոլոր մահմեղականների տները հասնելու համար, կինս պետք է փնտրեր երևելի և հայտնի մի թրբու հի: Այդպիսին էր էմինն խանումը, որը չորս օր շարունակ առավոտյան ժամը ութից մինչև երեկոյան ժամը վեցը նվիրվածությամբ ուղեկցեց կնոջն տնից տուն: Զմեռ էր և անձրևների ծանր շրջան: Այդ երկու կանայք կեսօրվա կողմը արդեն թրջված էին լինում: Տներից մեկում նրանց փոխելու համար տաք գույզաներ էին տվել, իսկ թացերը չորացրել էին ածուխի վառարանի վրա:

Առաջին օրն իսկ պարզվել էր, որ էմինն խանումը ոչ բոլոր

ուսույթանական տներն էր ճանաչում. այդ իսկ պատճառով գործոցի մեջից մի արար կին ներզրավվեց: Այնու հետև ավելացով նաև Հռոբեակես կիսահիվանդ մի քրդուհի, որի մասին տողք զեռ կանդրազառնանք: Այսպիսով, չորս կանայք շրջում էին անից առուն և ծեծում դոները՝ ի նպաստ «Կարմիր մահիկի»: Շատ տներում անմիջապես հասկանում էին նրանց գարու նպատակը: Արենելիքի սովորության համաձայն կինս շատ գոխտանիքներ էր լսում. չէ՞ որ նման բան զեռ ոչ մի կին չէր առնարձակիլի ամեն, մանուվանդ մի օտար կին, որը, բայց իրենց սեսակետի. կազ չուներ թուրք զինվորների հետ: Շատ կանուք էր բացեկիրաց իրենց ասելիս ևն եղել, որ իրենք ոչինչ չէին սասլու, եթե կինու համողիչ ձեռվ չերաշխավորեր, որ վիրավոր զինվորների համար հափարքած գումարը տեղին էր օգտագործվելու:

Տներից մեկում աղքատ մի թրքուհի մեծ ոգեորությամբ կանանց սուրճ և թխագծք է Հյուրասիրել: Դրա հետ մեկտեղ Կարմիր մահիկին նաև մի փորբեկ նվիրատվություն է արել:

Որոշ տեղերում կանանցից որևէ բան ստանայու համար, Համողարարություն էր պահանջվում: Ստիպված էին նույնիսկ զիմնի տհաճ վիայակոչումների, ինչպես օրինակ. «Դուք պատերազմում որդի չունե՞ք: Ի՞նչ, եթե նա վիրավորվի և նրան վիրակապելու ոչինչ չինի»: Նման ակնարկներից հետո պատահում էր, որ կանայք սարսափելի անեծքներ էին թափում պատերազմի, նոյնիսկ սույթանի և զերմանացիների կամ պարզապես թշնամու հասցեին: Ուրիշ կանայք էլ կարծում էին, որ դրամահավաքը զերմանացիների համար է և չէին ուղում աժակցել: Կամ էլ պահանջում էին նվիրատուների ցուցակը տեսնել և հավաստիանալ, որ այն ներկայացվելու էր նահանգապետին, որի դեպքում վատ տպավորություն կթողներ. եթե նրանց անունն այնտեղ չիիներ:

Էմինեն խանումը ձգտում էր նաև ապացուցել, որ ինքը Հավաստացյալ մահմեղական էր, որովհետև նա երրեք ճաշի և ետուաշի աղոթքները բաց չէր թողնում: Պատահում էր, որ ոյքեած մեկ տասնը ջուր էր խնդրում և իր լվացման արարությունն էր կատարում, իսկ մյուս տասնը աղոթքն էր անում:

Տներից մեկում տեղեկանալով, թե ինչ էին ուղում այդ կանայք, նրանց սոսկալի անեծքներով դուռն են ցույց տվել:

Սակայն կինս այն մարդկանցից չէր, որ իրեն որևէ տեղից վուղեին: Այստեղ նա ասել է. «Hitsch olmass'ca bir kahwe werin!» (Չկա, չկա, գոնե մի բամակ սուրճ տվեք:) Սուրճը մերմել չեն կարողացել, իսկ սուրճ խմելիս, այցելության նպատակի մասին լրացուցիչ կարենոր բացատրություններ ստանալուց հետո, այստեղ նույնպես, մյուս տների նման, բնդունել են, թեկուղ և բավական փոքր, նվիրատվություն:

Քանիցս եղել է, որ այցելու կանայք օր հնենքի խոսքերով են ողողվել: Նվիրատուներից ոմանք որպիներ աննեխ պատերազմի դաշտում, և Հաճախ նվերը Հանձնելու պահին մայրերի այտերով արցունքներ են գլորվելիս եղել:

Ամենահարուստ, սակայն ոչ ամենահարգարժան տներից մեկում տանտիրուիչին դժկամորեն մեկ ֆրանկ է նվիրել: Կինս դրամը վերադարձրել է Հետեայ բառերով. «Սա շատ քիչ է. դուք Ուրֆայի ամենահարուստներից եք, Ճեղ Համար ինչ պիտի լիներ մեկ ոսկեղրամ տալր վիրավոր դինվորների օգտին»: Այդ պահին վրա է Հասել թուրք ամուսինը: Նա ՀայՀոյել է կնոջս. ասելով. «Geberesin!», այսինքն՝ «Գնա՞սաւելիր»: Կինս պատասխանել է նրան. «Եթև Դուք զրանով նկատի ունեք մեռնել. ապա մտածեք այն մասին, որ դուք ծեր մարդ եք և գուցե ինձանից առաջ Զեր Հերթը Հասնի: Սակայն ես Զեղ մաշ չեմ ցանկանում, այլ երկար կյանք, որ դուք կարողանաք նման նպատակների օգտակար լինել, քանի որ դեռ Ժամանակ կա ողորմածության Համար»: Գյավուր ամրոխի Հասցեին ՀայՀոյանք թափելով, մարդը երկու ֆրանկանոց է նետել կնոջս ոտքերի առաջ: Քրդուհին վերցրել է ստակը և այն իրեն պահել, քանի որ կինս չի ցանկացել այդ դրամը դնել մյուսների հետ:

Այդ շրջագայությունների ընթացքում կնոջս Համար բարոյական Հենարան էր դարձել Հատկապես վերոհիշյալ քրդուհին, որի անունը Զուրհա էր: Նա՝ իր մտավոր կարողության Հաճախսակի խանգարումների պատճառով, մահմեղականների շրջանում Համարվում էր մի տեսակ սուրբ. ինչպես նրանք բնդՀանրապես բոլոր Հոգեկան հիվանդներին կին դիտում որպես սրբություն: Զուրհան այրի էր, չուներ իր սեփական երեխաները: Սակայն նա ներս էր առնում օտար երեխանների: Հաճախ փոքր երեխաններին լրում են մզկիթների բակերում: Զուրհան դառնում էր այդ երեխանների մայրը: Այդ օրերին նա այդպիսի

Նրեք երեխա ուներ, այդ թվում մի ծծկեր, որին նա՝ Կարմիր մաշիկի օգտին ընթացող դրամահավաքի ժամանակ իր Հետ էր տանում: Նա երեխային կերակրել էր տալիս մեկ այս, մեկ այն կնոջ մոտ, ինչպես ընդհանրապես բոլոր երեխաների համար ուտելիիքն և հազուստը մուրալով էր հայթայթում: Ով Կարմիր մաշիկի դրամահավաքին թիշ էր տալիս, նա նրա վրա ֆշացնում էր և հանդիմանանքով ասում, որ այլահր նրան ժատության համար անպայման կպատժի, և քանի որ հատկապես կանայք էին վախենում սուրբ Զուրհայից, նվիրատվության գումարն ավելացնում էին:

Այդ դրամահավաքի մասին պետք է ասել, որ այն րավականին յավ արդյունք ունեցավ: Մենք կարողացանք դրանով 1500 ֆրանկի վիրակապ և ղեղորայր գնել և 1914 թ. վերջերին դրանք ձիերով հասցնել Վանի ռազմաճակատ: Մեղ հայտնի չէ, թե ուրիշ քաղաքներում էլ կանայք կաղմակերպել են դրամահավաքի նպաստ Կարմիր մաշիկի: Կինս, սակայն, շատ զոհ էր դրամահավաքի ընթացքում հավաքած փորձից և կատարած դիտարկումներից: Նա հարուստ պատկերացում կաղմեց թուրքական Հարեմների մասին, իսկ մահմեդական կանանց համար քրիստոնյա մի կնոջ կատարած այդ գործը մի բան էր, որ նրանք ղեռ երկար պիտի հիշեն:

Բագել, Շյոնբայնշթրասե 36, 26 ապրիլի, 1920 թ.

Պարոն դ-ր Ցու. Լեփսիուսին
Պոտսդամ

Սիրելի, Հարգարժան պարոն դոկտոր,

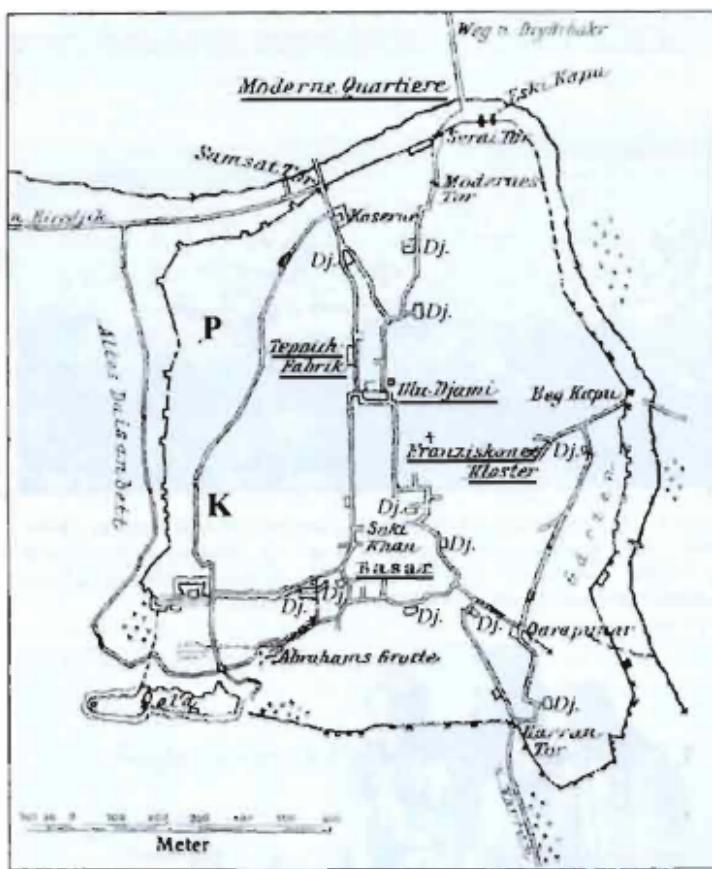
Ահա զրի եմ առել իմ «Տպավորություններ» և ուղարկել թեմփել Հրատարակչություն: Քանի որ մինչև օրս ղեռ երրեք զիրք չեմ հրատարակել, Ձեղ եմ դիմում խնդրելով օգնություն և խորհուրդ: Հաճեցե՛ք մեկ անգամ կարդալ ձեռագիրս: Կարծում եմ, որ դրա մեջ շատ բան կլինի, որ ձեզ մեծապես կհետաքրքի: Թե դրանից հետո ինչպես կհրատարակվի այս փորձիկ աշխատությունը, Դուք ամենից յավ կիմանաք: Թե դա կլի-

Նկար 1. Ուրբան 20-րդ դարի սկզբին՝ Եկարված Քալեի կողմից: Կենտրոնում՝ Հայ Առաքելական եկեղեցին, Եկարի աջ անկյունում՝ Ռուս Զամի աշտարակը (անցյալում՝ Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցի): Բողոքականների եկեղեցու աշտարակը Եկատելի է ձևին կողմի ետևում:

Նկար 2. Երիտասարդ Ցակոր Քյունցիերը Ուրֆայի միսիոներական Թիվանդ-դանոցում արար թեղվիճին էլեկտրական Բուսանքով բուժում անցկացնելու ժամանակ:

Նկար 3. Ուրիք քաղաքի հատակագիծը 1900-ական թթ.: Հին Ուրիքաց շրջապատված էր պահպաներով, որոնք ուղեին վեց դարսաւ: Սամսատի դարսաւն առաջնորդում էր ներքի հյուսիս՝ «արդիական քաղամասերի» արվարձանը, որտեղ դարսակզբին միախնճարական զանազան շենքեր են կառուցվել: Հայ Առաքելական մած եկեղեցին (Կ) գտնվում էր նոյն Զամինց (Dj.=մզկիթ) Բարավ-արևելքը: Գերմանական գործազորժարանից (Teppich-fabrik) արևմտուք ձգվում էր Հայկական քաղամասը, որը հասնում էր միջն քաղաքի արևմտյան ծայրը: Այնտեղ էր գտնվում նաև բողոքականների եկեղեցին (P) և նրան անմիջապես կից՝ Ամերիկան տաවքելությունը: Հայկական քաղամասից արևելք մահմետականների քաղաքամասն էր, որն ընդգրկում էր նաև աստրիների քաղաքը: Հարավ-արևելքում՝ շուկային (Bazar) կից, Բրեսների տներն էին (Ըստ Սամուել Գայեր, Samuel Guyer, Reisen in Mesopotamien, in: Dr. A. Petermanns Mitteilungen, Gotha 1916):

Նկար 4. Հիվանդների տեղափոխում Ուրֆա՝ Միսիոներական Բիվանդանոց (1912 թ.): Հիվանդները բուժվելու էին գայիս՝ կտրելով մինչև ութ օրվա ճանապարհ:

Նկար 5. Միսիոներ բժիշկ Անդրեաս Ֆիշերի՝ Բիվանդների ընդունելության օրվա մի պահ Բայկական Գարմուջ գյուղի եկեղեցում (1909 թ.):

Նկար 6. Քյունցիերի և Ֆիշերի հավատարիմ ծառա Ալին (1909 թ.): Պատերազմի ընթացքում տեղափոխման ծառայություններ մատուցելով՝ Ալին փրկել է բազմաթիվ ճայերի կյանքը և ոչ որի շի մատնել՝ շնայած բուրքական իշխանությունների կողմից կրած խոշտանգումներին:

Նկար 7. 1915 թ. աշնանը բուրքական զինված ուժերի կողմից քարութանդարձված արված՝ Ուրֆայի Հայկական թաղամասը, որը նետագա տարիներին հանարքուվին թալանվել է:

Նկար 8. Ուրֆայի Ծվեյցարական միսիոներական Ռիվանդանոցի մի քանի
հայ Բիկանդներ (1919 թ.):

Նկար 9. 1922-ից «Արևմտահայան ճպաստամատույց» (Near East Relief) կազմակերպության Բանահարարությամբ Ցակոր Քյունցիերը կազմակերպեց մոտ 8000 որրացած քրիստոնյան երեխաների տեղափոխումը Սիրիա՝ արևելյան և կենտրոնական Թուրքիայից, որտեղ ազգայնական աշխարհագործ տնօղկացրել էր «Էլեցի մաքրագործումներ»։ Նկարում՝ երեխաների ջորիներով տեղափոխումը գետակի վրայով։

Նկար 10. Բնոնատար մեքենաներով կույրերի և անժամալույծների տեղափոխումը (1922 թ.):

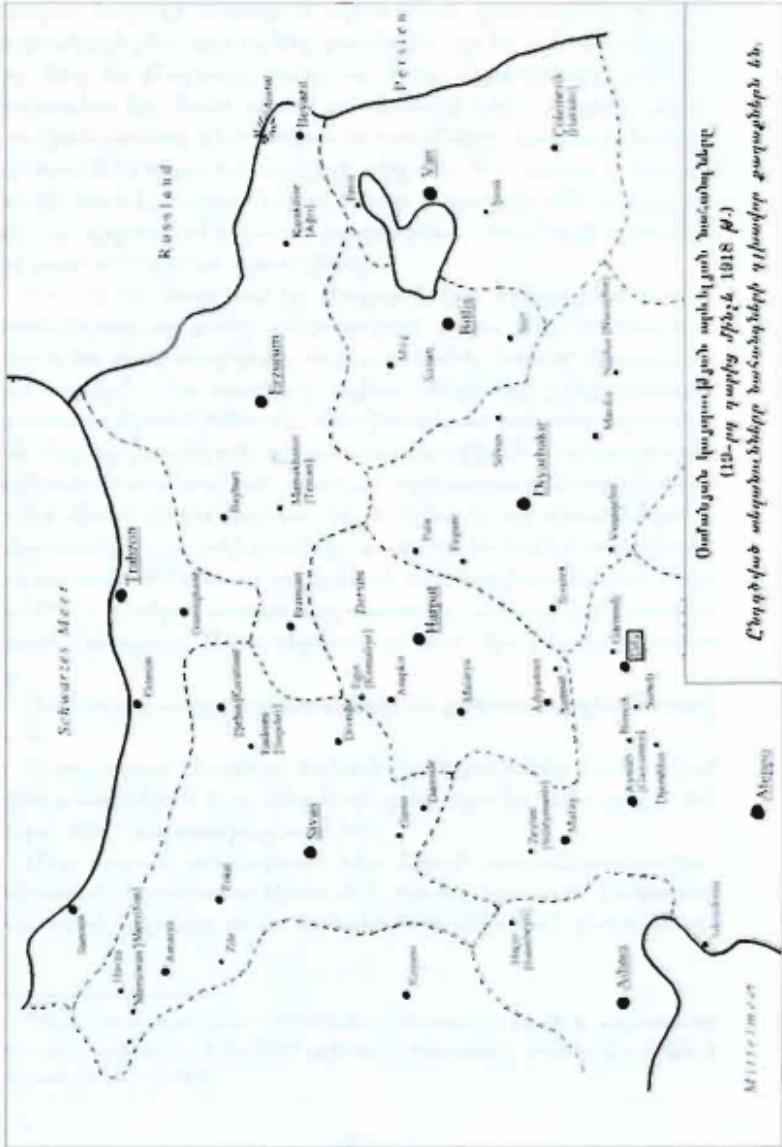
Նկար 11. Ուրբայի որրանոցի 130 տղաների ու աղջկների մի խումբ՝ դեպի Հայեա արտագաղթելիս: Եղկու օրվա ճանապարհ անցնելուց ժամանակ կծորված աղար ջուր եղած մի վայրում:

Նկար 12. Որրուկների մի խումբ իրենց առաջին կանգառի ժամանակ Ուրբայից Բարձրավ-արևմուտքում գտնվող Սուրբուջ թողական գյուղի մի իջևանատան առջև (4 ապրիլի, 1922):

Նկար 13. Մեծ մայրիկ Եղիսաբեթ և մեծ Բայրիկ Յակոբ Քյունցիեր-Բենդեր-
Ենգ իրենց քոռնիկի և շվեյցարացի Բյուպատու Կառլ Լուից (Carl Lutz) ու
Ծուա տիկինոց՝ Գերմանուհի Բետ, Զաֆայում (Պաղեստին, 1937 թ.): Յակոբ
Քյունցիերը Կառլ Լուից Բամար օրինակ է ծառայել ցեղասպանության պայ-
մաններում պատասխանատվություն ստանձնելու հարցում: Հետագայում
Կառլ Լուից Բայտնի Դարձավ 1944-ին տասնյակ Բազարավոր Բունգարացի
Բիեւների փրկության Բամար ծավալած իր խիզախի գործունեությամբ: Յակոբ
Քյունցիերը ու Կառլ Լուից Բայրենակիցներ են երկուսն էլ սերում են Ալպենցել
կանտոնի Վալցենհայուգեն գյուղից (Walzenhausen in Appenzell):

Օսմանյան կողմանի թագավորական առաջնորդական կազմություն

(15-րդ դարից մինչև 1918 թ.)

Հայոց գլուխ առաքածան համար կ լինածու քաղաքական է են.

Առաջ 10 տարու շուրջ

նի գրքույկի, թե՞ զրքի տեսպով, թե ի՞նչ գնով կվաճառվի, թե Հրատարակությունը կստանձնի ծախսերը, թե՞ ևս ևմ նախ Հոգալու ամրողջ ծախսը և այնու հետև դրամական մուտքը կփոխանցվի ինձ, այս ամենը բաներ են, որ ևս չգիտեմ: Այդ բոլորը Ձեզ եմ թողնում, քանի որ Դուք հիրավի այդ գործում մասնագետ եք: Շատ պիտի ցանկանայի ինքս մտցնել տպագրության համար վերջնական ուղղումները նախքան Արևելք մեկնելու: Մեկնելու եմ Հունիսի սկզբին: Դա պետք է նկատի առնվի: Կամ էլ ուղղումներով պետք է գրադվի մեկ ուրիշը, մի բան, որ գրքում տեղ գտած բազմաթիվ անունների պատճառով շատ աննպաստ պիտի լիներ:

Հուսով եմ, Դուք լավ եք: Արդյոք կրկին Շվեյցարիա կգա՞ք: Վստահաբար ոչ, քանի մենք երկրից դուրս ենք: Ներկայումս կինս և ես պարտավորվել ենք ստանձնել ազատ Հայաստանում որրերի հետ տարգող աշխատանքների շվեյցարական Հաստատության հիմնումը: Առաջարկել եմ այնուն ներառնել նաև Հողագործություն, գյուղատնտեսություն և արդյունարերություն: Կստանամ անհրաժեշտ աշխատումը: Սակայն ինքս գործը միայն ղեկավարելու եմ, և կինս է, որ ստանձնելու է աշխատանքի առյուծի բաժինը, քանի որ ես ավելի քան երբեմ հավատարիմ եմ մնալու բժշկական մասնագիտությանս: Բայց որտեղ է լինելու ազատ Հայաստանը: Հուսով եմ մոտակա օրերին Հանդիպել ԱՀարոնյանին¹ և նրա հետ քննարկել ամեն ինչ:

Սաֆեղում անգլիացիները խլել են քենուս՝ տիկին Մաասի տունը:

Ապագայում Հետեւելու եմ նաև Արևելքում Ձեր ձեռնարկած աշխատանքներին և որտեղ կարող եմ, դրանց աջակցելու եմ: Ես դա Ձեզ Հավաստիացնում եմ:

Մեր որդուն տեղափորել ենք Շիրսի ուսումնադաստիարական հականական Հաստատության մեջ, որտեղ նա նախ կավարտի ուսալական դպրոցը, ապա կանցնի տեխնիկական դասրնթաց-

¹ Ավետիս Ահարոնյան (1866-1948), բանաստեղծ և բժիշկ. Հայաստանի Հանրապետության (1918-1920) լրջանում պետական գործիչ: Մահացել է վտարանդիության մեջ:

Ները և դրանք ավարտելուց հետո կրնղունվի Ցյուրիխի պոլիտեխնիկականը:

Գրում եք, որ մտադիր եք դառնալ Ուրֆայում դ-ր Ֆիշերի և իմ տան գնորդը: Սակայն դա հանձնարարելի պիտի լիներ միայն այն դեպքում, եթե վստահ լինեիք. որ Ձեր աշխատանքն այնտեղ շարունակելու հնարավորություն կունենար: Դրանում համոզվելու համար երկար ժամանակ է պետք: Մինչեւ աղատ Հայաստանի ստեղծումը, կարելի է ննթաղրել, որ Ուրֆայում Հայերի միայն հետքեր մնացած լինեն, որոնց հետ այլևս անկարելի է գորգագործություն դարձացնել: Խևկ մուսուլման բնակչությունն այն աստիճան է կրնատվել, որ գործարանային աշխատանքի համար շատ քիչ ուժեր են մնացել:

Նաև պետք է հաշվի առնեք, որ գորգարդունարերության վերսկսում այնտեղ մեծ դրամագործի կապահանջի: Երանիթե ես այդ ամենը կարողանայի տեսնել ավելի պայծառ գույներով:

Ես նախ գնալու եմ Ուրֆա՝ այնտեղ պետք է լուծարեմ Հիվանդանոցը և ապա Հնարավորինս չուտ Հայաստան մեկնեմ: Սակայն թե ուր, ինչպես նշել էի, զեռ Հայտնի չէ: Խաղաղության պայմանագրի կնքումը միայն պիտի կարողանար որոշ լույս սփոռել մեր գնալիք տեղի վրա: Եթե Հնարավոր է, դա պետք է լինի մի վայր, որտեղ ներկայում չկա և հետագայում էլ չի նախատեսվում ավետարանական մեկ այլ միսիոներություն:

Ինձ հետ կտանեմ Գրիգոր Գրիգորյանին²: Նա մեր աշխատանքում Հարկավոր կլինի:

Ձերմ, սրտագին ողջույններ կնոջս կողմից և Ձեր նվիրյալ

Եղիքայր] Յակոր Քյունցիերից

² Որդին Հայ ավետարանական հոգևորական Պետրոս Գրիգորյանի, որը Ուրֆայում աշխատել է որպես որրանոցի վերակացու և նահատակվել 1915 թ.. Գրիգոր Գրիգորյանի մայրը և բույրերից մեկը տեղահանվել են: Առաջին աշխարհամարտից առաջ Գրիգոր Գրիգորյանը գնացել է Գերմանիա՝ Բրեսլավում մեքենաշինություն սովորելու: Պատերազմի ընթացքում ուսումն ընդհատելուց հետո՝ ստիպված է ներկ ապրուստը Հայթայթել որպես գործադիր: Զաքետք է շփոթել «Գերմանական առաքելություն Արևելքում» կաղմակերպության հետ առնչվող՝ Բուլղարիայի պատվելի Գրիգորյանի հետ:

ՑԱԿՈԲ ՔՅՈՒՆՑԼԵՐԻ Մատենագրության ընտրանի

Քյունցլերի մանրամասն, թևմաներով դասավորված մատենագրությունը բերված է «Երևուն տարի ծառայություն Արևելքում» աշխատության մեջ (Երևան, 2008, էջ 90-97): Քյունցլերի շուրջ 160 հրապարակումները ամրողացնելու մասնակայացված են Հեմփուսի պարբերաթերթերում և «Գերմանիան, Հայաստանն ու Թուրքիան 1895-1925, Մյունխեն, 1998» աշխատության մեջ (Հր. Մայսներ, Արսել, էջ 554-556, 569, 577, 595, 614, 616 և 620 = *Lepsius-Zeitschriften, Hermann Goltz, Axel Meissner, Hg. Deutschland, Armenien und die Türkei 1895-1925, München 1998, S. 554-556, 569, 577, 595, 614, 616, 620*): Պետք է նշել չորս պարբերաթերթ՝ «*Der Christliche Orient*», «*Mitteilungen aus der Arbeit*» և «*Der Orient*», «*Orient im Bild*» (այստեղ տեղ են գտել նաև Քյունցլերի կնոջ և նրա դուստր Մարիայի K. G. Saur հրատարակչության կողմից):

“Allerlei Reiseerlebnisse” [Ճանապարհորդական դանաղան արկածներ], in: *Der Christliche Orient*, 2. Jg., Potsdam 1901, S. 136-140.

“Ein Nomadenfürst Mesopotamiens” (der Kurde Ibrahim Pacha) [Միջազնատքի վրանարնակ իշխանը (Քուրդ Իրրահիմ Փաշան)], in: *Der Christliche Orient*, 2. Jg., Potsdam 1901, S. 65-70.

“Die neue Zeit” [Նոր ժամանակները], in: *Der Christliche Orient*, 12. Jg., Potsdam 1911, S. 24-29.

“Die Türkei und Armenien” [Թուրքիան և Հայաստանը], in: *Neue Schweizerische Zeitung*, 1. Jg., Nr. 104, 20.1919.

“Beobachtungen über Kriegskrankheiten in Mesopotamien” [Դիտարկումներ Միջազնատքում տարածված պատերազմի հիվանդությունների մասին], in: *Die ärztliche Mission*, 10. Jg., Heft 2, 1919, S. 33-45.

"Aufteilung der Türkei" [Թուրքիայի մասնատումը], in: Appenzeller Zeitung, 1. Jg., Nr. 104, 20. 12. 1919.

"Allerlei Reiseerlebnisse" [Զանազան ճանապարհորդական արկածներ], in: Der Christliche Orient, 2. Jg., Potsdam 1901, S. 136-14-.

"Reiseerlebnisse in Mesopotamien" [Ճանապարհորդական արկածներ Միջագետքում], in: National Zeitung, Basel Nr. 287-297, 1920.

Im Lande des Blutes und der Tränen. Erlebnisse in Mesopotamien während des Weltkrieges [Արյան և արցունքի երկրում. Տպավորություններ Միջագետքից Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ], Potsdam 1921.

"Letzter Bericht über das Spital in Urfa" [Մի վերջին զեկուցագիր Ուրֆայի հիվանդանոցի մասին], in: Der Orient, Potsdam 1925, S. 60-64.

"Letzte Erlebnisse in der Türkei" [Վերջին տպավորություններ Թուրքիայից], in: Der Christliche Orient, 2. Jg., Potsdam 1901, S. 136-14.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հանս-Լուկաս Քիջեր. ՑԱԿՈՐ ՔՑՈՒՆՑԼԵՐ. «ԱՐՑԱՆ ԵՎ ԱՐՑՈՒՆՔԻ ԵՐԿՐՈՒՄ» ԳՐքի ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՄԱՆ ԱՌԴՅՈՎ.	5
Քյունցիերի ուղին դեպի ճգնաժամից ցնցված թուրքիան	6
Հայերի ցեղասպանության ժամանակակից վկան	12
Նոր մոտեցումներ և հուսախարություններ	19
Սույն հրատարակության ու նրա լրացումների մասին	21
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	23
ՑԱԿՈՐ ՔՑՈՒՆՑԼԵՐ. ԱՐՑԱՆ ԵՎ ԱՐՑՈՒՆՔԻ ԵՐԿՐՈՒՄ.	
Տպավորություններ Միջազգետքից՝ աշխարհամարտի տարիներին (1914-1918)	25
1. Պատերազմի սկիզբ	27
2. Դիվանագիտության հետքերով	32
3. Բռնագրավումներ	35
4. Մոռայ Հեռանկարներ	36
5. Օրհասական ժամեր	40
6. Ալիսատանքային գումարտակների մարրագործումը	44
7. Օգոստոսի 19-ը	49
8. Տարագիրներ հյուսիսից	53
9. Անդորր փոթորկից առաջ	62
10. Մահվան սարսու	64
11. Գերմանական արդյունաբերական տարածքի գրավումը	66
12. Ամերիկան միսիոներական կայանը	68
13. Դիմադրության ջախիչախումը	70
14. Անձնատուրություն	72
15. Հակոբ	74
16. Թուրքական խոստումներ	75
17. Պարուն Լեսլիի մահը	76
18. Ռազմադատական հետաքննություններ	82
19. Տարհանում	84
20. Գլխացավանքներ	87
21. Ափոփանք	88
22. Թուրքական որրանց	89

23. Դավաճաններ	90
24. Զանազան ապաստարաններ	91
25. Լուծարման հանձնաժողով	94
26. Բրիտանական Հոգեգարություն	96
27. Բժիշկ առանց վկայագրի	97
28. Գերմանական միսիոներական հիվանդանոցի փակումը	98
29. Տնդահանումներից վերջինը	101
30. Կարապետ Գարաղաշյանի ճակատազրի խաղերը	103
31. Քրդերի տեղահանումներ	104
32. Ռազմ	107
33. Զանազան փրկարար աշխատանքներ	112
34. Քննություններ	114
35. Կառապան Էլիսար	117
36. Մարտիրոս	118
37. Գերմանա-թուրքական, թե՞ թուրք-գերմանական	120
38. Գերմանացիները Ուրֆայում	121
39. Դրամանիշը	125
40. Մննդամթներքի զները	127
41. Լուսաբաց	128
42. Ավերված թաղամասը	133
43. Զանգի Ընյուններ և այլն	136
44. Դավաճանի մաշը	138
45. Ալի Ահան փաշա	140
46. Բրիտանացիների ժամանումը	141
47. Հայածանքի մի վերջին ապարդյուն փորձ	147
48. Սգնության արյավախմբի ժամանումը	148
49. Սղարագ Ուրֆայի վրա	149
50. Հայվապահական Հոգսեր	150
51. Երջանայաց մահմեդականներ	152
52. Հրաժեշտ	153
53. Վերջարան	160
 ՎԵՐջիՆ ՏՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԹՈՒՐՔԻԱՑԻՑԻ [«Օրինաթ» , 1925\7, գլ. 54-58, 1925\8, գլ. 59-64].	165
 (54.) Մեկ անգամ ևս Ուրֆայում	165
(55.) Լրսեսները	166
(56.) Հուզումներ Հայերի լրջանում	168
(57.) Արտագաղթը	170
(58.) Բրե-ի-Դավո	171
(59.) Ալոստովանություն	173
(60.) Պատահողմ	174

{61.] Սայլերի ամրոցը	176
{62.] Հույն որբերը Մալաթիայից	177
{63.] Թշնամուց բարեկամ	178
{64.] Ուրֆայի կայանի փակումը	180
ԹՌԻՐՔԻԱՆ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ. ՆՈՐ ՓՈՒԼ	
{«Օրիենտ», 1928/5}	183
Կարմիր մահիկի օգտին	
{«Քրիստոնյա Արևելքը», 1920}	189
Բազել. Շյոնբայնի թրասե 36, 26 ապրիլի, 1920թ.	192
ՏԱԿՈՐ ՔՑՈՒՆՑԼԵՐԻ. Մատենագրության ընտրանի	195

ՅԱԿՈՐ ՔՑՈՒՆՑԼԵՐ

ԱՐՑԱՆ ԵՎ ԱՐՑՈՒՆՔԻ ԵՐԿՐՈՒՄ

ՏՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԻՋԱԳԵՏՔԻՑ
ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1914-1918)

Վերահրատարակեց՝
ՀԱՆՍ-ԼՈՒԿԱՍ ՔԻԶԵՐ

Կազմի ձևավորումը՝ Դ. Սպայանի
Հրատ. խմբագիր՝ Լ. Գ. Մանուկյան
Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Զ. Բղոյան
Սրբագրիչ՝ Վ. Վ. Դերմյան
Համակարգչային շարժածքը՝ Մարտ Մանավեանի
Համակարգչային ձևավորումը՝ Մարտ Մանավեանի,
Աննա Աղուզումցյանի

Մտորագրված է տպագրության՝ 01.11.2011թ.
Զափսր՝ 60x90 1/16; Թուղթը՝ օֆսեթ; Հրատ. 11,5 մամուլ,
տպագր. 12,5 մամուլ + 10 էջ ներդիր = 11,6 պայմ. մամուլի:
Տպարանակ՝ 300; Պատվեր՝ 64:

ԵՊՀ հրատարակություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Արովյան 52